

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
АЙМАКТЫК БИЛИМ БЕРҮҮ ИНСТИТУТУНУН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ОБРАЗОВАНИЕ, НАУКА И ИННОВАЦИИ

Илимий журнал 2019 жылы негизделген

Журнал жылына 2 жолу чыгарылат

Илимий журнал Кыргыз Республикасынын юстиция министрлигине караштуу Жалал-Абад областык юстиция башкармалыгынын каттоосунан өткөн №10204 2-декабрь 2019-жыл.

Жыйнакка кирген материалдар автордук редакцияда жарыяланды. Макаланын мазмуну жана шексиздиги үчүн жоопкерчилик авторлорго жүктөлөт. Редакциянын пикири макаланын авторлорунун пикири менен дал келбеши мүмкүн.

Башкы редактор, химия илимдеринин кандидаты
Башкы редактордун орун басары улук окутуучу

Барпыбаев Т.Р.
Рыскулов И.Р.

Редакциялык коллегия:

- т.и.к. профессор Сооронбаев Манасбек Раишбекович
- п.и.д. профессор Сакеева Сайыпжамал
- п.и.д. профессор Калдыбаев Салидин Кадыркулович
- п.и.к., профессор Алтыбаева Мейликан
- ф.и.к. доцент Атамурзаева Бүсара Мамаюсуповна
- п.и.к. Токтомамбетова Жамилиякан Сакибаевна
- б.и.д. профессор Сакбаева Зульфия Исмаиловна
- физ-мат. и.д. профессор Алыбаев Курманбек Сарманович
- физ-мат. и.д. Тампагаров Куштарбек Бекмуратович
- э.и.д. профессор Өмүрзаков Сатыбалды Ашимович
- х.и.д. Сатыбалдиев Абдураим
- х.и.к. Султанкулов Медет Дыйканбаевич
- э.и.к. Садыралиева Гулбайра Раимкуловна
- э.и.к. Усупов Мелис Усенбаевич
- э.и.к. Буланова Зуракан Шаакыевна
- т.и.д. профессор Аширалиев Абдиумаматкадыр Ашыралиевич
- т.и.д. профессор Кадыркулов С.
- т.и.д. профессор Кенжаев Идрис Гулямович
- т.и.к. Кенжекулов Каныбек Назимович
- т.и.к. Белеков Таалай

МАЗМУНУ

Сооронбаев М.Р. АЙМАКТЫК БИЛИМ БЕРҮҮ ИНСТИТУТУНДА ИЛИМИЙ ЧӨЙРӨНҮН КАЛЫПТАНЫШЫ, УЧУРУ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ	5
Барпыбаев Т.Р. КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫН КАЛЫПТАНУУ ДЕНГЭЭЛИ	11
Токтомамбетова Ж.С. СТУДЕНТТЕРДИ ЗАМАН БАП ДИДАКТИКАЛЫК ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ПРАКТИКАДА ДАЯРDOОНУН САПАТЫН БААЛОО ЖАНА КӨЗӨМӨЛDӨӨ.....	15
Усупов М.У. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА АТА МЕКЕНДИК БИЗНЕСТИН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК ШАРТТАРЫ ЖАНА ТОЛУК КАНДУУ ИШТӨӨСҮНDӨГҮ КӨЙГӨЙЛӨР.....	20
Рыскулов И.Р., Акбарбек уулу Сагынбек МОБИЛДИК ЖАНА КОПАКТЫК КҮН МЕНЕН СУУ ЫСЫТЫЛУУЧУ ЖАБДЫКТАРДЫН КОНСТРУКЦИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ	25
Нарбаева А.И. КУРПСАЙДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	31
Атамурзаева Б.М., Нарбаева А.И. ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ДЕТЕЙ – ОСНОВА БЛАГОПОЛУЧНОГО ОБЩЕСТВА	36
Курманалиева Г.Ж. МЕМУАРДЫК ЧЫГАРМАЛАРДЫН УЛУТТУК АДАБИЯТЫБЫЗДАГЫ КАЛЫПТАНУУ ЖОЛУ	43
Кенжекулов К.Н. ТРАНСФОРМАТОРЛОРДУН ЖҮКТӨМDҮК ЖӨНDӨМDҮҮЛҮГҮ ЖАНА АЛАРДЫН ЭКСПЛУАТАЦИЯЛООДО ФОРСИРЛӨӨНҮН ЫКМАЛАРЫ	47
Тагаева Б.А., Джуманазарова А.А. ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВА: СОВРЕМЕННЫЕ УГРОЗЫ И ПУТИ ЕЕ РЕШЕНИЯ	53
Чодошева Т. М. ТОКТОГУЛДУН АЙРЫМ ЫРЛАРЫНДА КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ	58
Алманбетов А.А., Кочконбаев С.А. СОСТАВ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ КОММЕРЧЕСКОГО УЧЕТА ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ	63
Молдобаев К.У. ЖАШАРДЫ ТАРБИЯЛООДО УЛУТТУК ОЮНДАРЫНЫН МААНИСИ.....	68
Джуманазарова А.А., Тагаева Б.А. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КИЧИ ЖАНА ОРТО БИЗНЕСИНИН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ...	77
Мыктыбек уулу Азизбек, Алманбетов А.А. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МИКРО ГЭСТЕРДИ КУРУУ ҮЧҮН СУУ РЕСУРСТАРЫН ИЗИЛDӨӨ	81

Бакивалиева К.

Ж.БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДАГЫ ТААНЫП-БИЛҮҮНҮН
ЖАНА ОЙ- ЖҮГҮРТҮҮНҮН БАЙЛАНЫШЫ..... 87

Жуманалиева М.У.

СИСТЕМА ГОРЯЧЕГО ВОДОСНАБЖЕНИЯ И АНАЛИЗ ИХ СИСТЕМЫ 91

Субанов Б.А.

ЭКОНОМИКА БАГЫТЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИ ДАЯРДООДОГУ КЕСИПТИК
ПРОГРАММАЛЫК КАРАЖАТТАР..... 94

Күзөбаев Н.Ж.

ИШКЕРДИК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨГҮ АДМИНИСТРАТИВДИК-УКУКТУК
КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ 97

Турдубаева М.

КУРЧАП ТУРГАН ЧӨЙРӨНҮН МИКРОЭЛЕМЕНТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ТИРҮҮ
ОРГАНИЗМГЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ 104

Мырзабекова А.Ы.

“ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН “БЕТМЕ-БЕТ” ПОВЕСТИНДЕ КООМ ЖАНА ЖЕКЕ АДАМ
ТАГДЫРЫНЫН БҮТҮНДҮГҮНҮН КӨРКӨМ ИЛИКТЕНИШИ” 109

ББК 30.6
С54

Сооронбаев Манасбек Раишбекович
техника илимдеринин кандидаты, профессор

АЙМАКТЫК БИЛИМ БЕРҮҮ ИНСТИТУТУНДА ИЛИМИЙ ЧӨЙРӨНҮН КАЛЫПТАНЫШЫ, УЧУРУ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

Таш-Көмүр шаарында окумуштуулардын, изилдөөчүлөрдүн илимий иштерин камтыган илимий макалалар жыйнагы – журнал чыгар алдында турат. Мындан улам, бул шаарда ушундай илимий журналды чыгара турган илимий чөйрө, илимдүү адамдар барбы деген суроо туулат. Мындан 30–35 жыл мурун Кыргызстандын ушул кичинекей шаарынан илимдин даражалуу кандидаттары, докторлору чыгат деп айтсак эч ким ишенбейт эле. А бирок бүгүнкү күндө бул реалдуу чындык. Анда ушул нерселерди, тарых катары ирээти менен айтып, жазып, ушул чыгып жаткан илимий журналдын биринчи санына киргизип коюуну чечтик. Илимий чөйрөдө өсүп келе жаткан жаштар үчүн керектүү маалымат катары тарыхта калар.

Бул иштер 1980-жылдын экинчи жарымында башталган. Мындай ишке ошол убактагы Таш-Көмүр шаарында, “Таш-Көмүр жарым өткөргүч материалдар заводунун (ТЖӨМЗ)” курулуп жаткандыгы себеп болот. Бул заводду курууга, ошондой эле курулгандан кийин эксплуатациялоого, илимий-техникалык кадрларды даярдоо маселеси келип чыгат. Ошентип, Таш-Көмүр шаарына жогорку окуу жай ачуу маселеси 1989-жылы ФПИ (Фрунзедеги Политехникалык Институт) тарабынан колго алынып, Таш-Көмүр шаарында иликтөө иштерин жүргүзүү үчүн атайы жумушчу топ түзүлүп жөнөтүлөт жана түзүлгөн топтун жасаган анализдин негизинде Таш-Көмүр шаарында ФПИнин кечки факультетин ачуу маселеси боюнча төмөнкү жыйынтыкты чыгарышат:

1. Таш-Көмүр шаарындагы мекеме, ишканаларда инженердик кадрлар өтө жетишпейт.

2. Инженердик кадрлардын шаардан башка жакка кетип калуусу байкалат, булардын көпчүлүгү союздун ар кайсы региондорунан келгендер.

3. Инженердик-техникалык кызматчыларды бекемдөө максатында аларды жергиликтүү жаштардан, өнөр жайдан үзгүлтүксүз билим берүү менен даярдоо эң зарыл.

4. Факультеттин ачылышы инженердик-техникалык кадрларды даярдоодон башка ушул эле учурда көптөгөн комплекстүү социалдык маселелерди чечет, мисалы:

- жергиликтүү элдин интеллектуалдык жана маданий деңгээлин көтөрөт;
- жаштардын бош убактысынын азайышынын негизинде кылмыш иштери жана башка тескери көрүнүштөр азаят;
- жаштардын башка өнөр жайлуу борборлорго кетип калуусу азаят;
- республиканын жана союздун электрондук, электро-техникалык жана радиотехникалык өнөр жайы кескин жакшырат, бул республиканын элинин интеллектуалдык деңгээлинин жана жашоо шартынын жогорулашына, жумуш, окуу менен камсыз болушуна түрткү болот.

5. ТЖӨМЗ республика үчүн стратегиялык маанилүү өнөр жайлык мекеме, себеби завод жаңы технологияны колдонот, илимдин жана техниканын алдыңкы тармактары үчүн сырьё чыгарат жана жылына миллиард рублдан көбүрөөк киреше бериш керек, муну бүт Ош областынын кирешесине барабар өлчөм менен көрсөтсө болот.

6. ФПИнин факультетин ачууга бардык шарттар бар. Мисалы: Кесиптик техникалык окуу жайдын (КТОЖ) корпусу-бул жерге факультетти, окутуучулар үчүн жатакананы, окуу процессине керектүү эмеректерди жайгаштырууну, финансылык маселени чечип берүүнү шаардын жетекчилери пландаштырган.

Жыйынтыгында, ошол убактагы ФПИнин ректору т.и.д., профессор Ш.А. Мамбетовдун “Таш-Көмүр шаарында инженерлерди даярдоону уюштуруу жөнүндө” аттуу 1990-жылдын 29-майындагы №30 буйругунун негизинде Таш-Көмүр кечки факультети ачылган. Таш-Көмүр шаары үчүн жогорку окуу жай ачылган жыл катары – 1990-жыл тарыхта калды.

Жогорку окуу жайдын базасында сөзсүз илим изилдөө иштери жүрүш керек. Анда иштеген окутуучу-профессордук курам ошол жердеги илим изилдөө иштерин алып баруусу баарыбызга белгилүү. Ошентип, Таш-Көмүр шаарында ар кандай багыттагы илим изилдөө иштерин башталышын шарттуу түрдө 1995-жылды айтсак болот. Ошол жылы факультетте иштеген аспирантуранын сырттан окуу бөлүмүндө окуган окутуучулар Белеков Т. Э. (Электроэнергетика кафедрасы) жана Молдокеев М. Т. (Жалпы техникалык дисциплиналар кафедрасы) 5-7-октябрда Бишкек шаарында өткөн “Механизмы переменной структуры и вибрационные машины” аттуу экинчи эл аралык конференцияга катышышат. Бул конференциянын жыйынтыгы менен биринчи жолу аспиранттардын илимий макалалары Кыргыз Республикасынын инженердик академиясынын илимий журналына чыгат. Ошентип, Таш-Көмүр шаарындагы жогорку окуу жайдын окутуучу аспиранттарынын чыгарган биринчи илимий макаласынан бери 25 жыл өттү. **А бүгүн Таш-Көмүр шаарынын шартында Аймактык билим берүү институтунун базасында, өзүбүз илимий-макалалар жыйнагын чыгаруу алдында турабыз. Бул өтө чоң сүйүнүчтүү кабар.**

1995-жылдан бери ЖАМнун Таш-Көмүр технологиялык, кийинки аталышы инженердик-педагогикалык факультетинде бир топ алгылыктуу илимий эмгектер жаралды, кандидаттык, доктордук диссертациялар корголду. Айтканга жөнөкөй көрүнгөнү менен эбегейсиз зор мээнеттердин арты менен бүгүн Таш-Көмүр шаарында илимий чөйрө түзүлдү.

Эл аралык илимдер академиясынын, Кыргыз Республикасынын илимдер академиясынын академиги т.и.д., профессор С. А. Абдраимовдун, ошондой эле ошол убактагы т.и.к., доцент (кийинки т.и.д., профессор) А. К. Каримовдун жетекчиликтеринин алдында 10 илимий макала менен аспирант Белеков Т. Э. жана 8 илимий макаласы менен аспирант Молдокеев М. Т. кандидаттык диссертациясын жазып бүтүшөт.

1. 2000-жылы Белеков Т. Э. “Исследование элементов ударных механизмов переменной структуры” илимий темадагы кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, техника илимдеринин кандидаты – илимий даражага ээ болот.

2. Ошол эле 2000-жылы Молдокеев М. Т., “Ручной отбойный молоток с гидравлическим приводом” деген темада кандидаттык диссертациясын коргоп, техника илимдеринин кандидаты болот.

3. 2002-жылы Кыргыз Республикасынын улуттук академиясынын академиги т.и.д., профессор Т. О. Ормонбеков жана ф-м.и.к., доцент К. Болотбаевдин илимий жетекчилигинин алдында “Экономика жана информатика” кафедрасынын улук окутуучусу К. Б. Тампагаров “Конструкциялар менен майышуучу серпилгич негиздердин өз ара кыймылы” аттуу илимий темадагы кандидаттык диссертациясын коргоп, физика-математика илимдеринин кандидаты – илимий даражага ээ болот. Бир топ илимий макалалары “Наука и новые технологии” аттуу илимий жыйнакта жарык көргөн.

4. ф.и.д. профессор Ш. М. Ниязалиевдин (ЖАМУ) илимий жетекчилигинин алдында Суйналиева Э. А. 2002-жылы “Философский анализ идейно-художественных особенности творчества Джоомарта Бөкөнбаева” аттуу темадагы илимий диссертациясын коргоп, философия илимдеринин кандидаты болот.

Кийинки илимий изилдөөлөр Таш-Көмүр жарым өткөргүч заводунун экологиялык проблемаларына байланыштуу жүргүзүлөт. Бул иштерге факультеттин “Химиялык технология” кафедрасынын окутуучулары катышып, бир топ илимий макалалар жарыяланат жана кандидаттык диссертациялар корголот:

5. Эсенкулов Касымжан Абжалбекович, илимий жетекчиси – х.и.д., профессор А. Сатыбалдиев; илимий темасы – “Физико-химические основы переработки твердых отходов производства поликристаллического кремния”; илимий даражасы – химия илимдеринин кандидаты; коргогон жылы – 2003.

6. Султанкулов Медет Дыйканбаевич, 2005-жылы “Влияние водоземлюсионной суспензии карбонатов в топливных эмульсиях на процессы образования и уменьшения диоксида серы в газовой фазы” деген илимий темада кандидаттык диссертациясын коргоп, химия илимдеринин кандидаты-илимий даражасын алат. Илимий жетекчиси - т.и.д., профессор З. Мейманов.

7. Атамурзаева Бусара Мамаюсуповна, 2008 жылы “Этническая ценность как объект социально-философского анализа” аттуу илимий темада кандидаттык диссертациясын коргоп, философия илимдеринин кандидаты – илимий даражага ээ болот. Илимий жетекчиси - ф.и.д., профессор Ш. М. Ниязалиев.

8. Ким Ольга Геннадьевна, илимий жетекчиси – п.и.д., профессор С. Рыспаев; илимий темасы – “Педагогическое условия поликультурного воспитания учащихся младшего возраста на традициях и обычаях кыргызского и корейского народа”; илимий даражасы – педагогика илимдеринин кандидаты; коргогон жылы – 2011.

9. Токтомабетова Жамилякан Сакибаевна, 2012-жылы “Техникалык жогорку окуу жайларда математиканы окутуу процесинде болочок инженерлердин кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу” деген илимий темада кандидаттык диссертациясын коргоп, педагогика илимдеринин кандидаты-илимий даражасын алат. Илимий жетекчиси - п.и.к., профессор М. Алтыбаева.

10. Усупов Мелис Усенбаевич, 2013-жылы “Турак-жай – коммуналдык чарбасында кичи бизнестеги субъектилердин инвестициялык ишмердүүлүгүнүн өнүгүүсүн уюштуруу жана башкаруу” аттуу илимий темада кандидаттык диссертациясын коргоп, экономика илимдеринин кандидаты – илимий даражасына ээ болот. Илимий жетекчиси - э.и.д., профессор Ж.Т. Тургунбаев.

11. Барпыбаев Турдумамбет Рысбекович, илимий темасы – “Жарым өткөргүч кремний өндүрүшүнүн катуу таштандыларынан силикагелди алуу”, илимий жетекчиси – х.и.д., профессор А. Сатыбалдиев; илимий даражасы – химия илимдеринин кандидаты; коргогон жылы – 2013.

12. Кенжекулов Каныбек Назимович, илимий темасы – “Методические вопросы определения и учета ущерба потребителей при обосновании надежности распределительных электросетей” илимий жетекчиси – т.и.к., профессор С. С.Кадыркулов; илимий даражасы – техника илимдеринин кандидаты; коргогон жылы – 2016.

13. Садыралиева Гулбайра Райымкуловна, илимий темасы – “Эффективность совершенствования форм собственности в аграрной сфере (на примере Жалал-Абадской области)”, илимий жетекчиси – э.и.д., профессор К. А. Абдымаликов; илимий даражасы – экономика илимдеринин кандидаты; коргогон жылы – 2016.

14. Субанов Бекжан Абдыжалилович, илимий темасы – “Экономика адистиктеринин окуу процесинде маалыматтык жана коммуникативдик технологияларды пайдалануунун дидактикалык шарттары”, илимий жетекчиси – п.и.д., профессор Д. Б. Бабаев; илимий даражасы – педагогика илимдеринин кандидаты; коргогон жылы – 2017.

15. Буланова Зуракан Шаакыевна, илимий темасы – “Ишканалардагы эсеп, талдоо жана ички аудиттин учурдагы милдеттенмелери”, илимий жетекчиси – э.и.д., профессор М.

И. Исраилов; илимий даражасы – экономика илимдеринин кандидаты; коргогон жылы – 2020.

16. Күзөбаев Нурис Жаныбекович, илимий темасы – “Кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүнүн регионалдык саясатын өркүндөтүү”, илимий жетекчиси – э.и.д., профессор Өмүрзаков Сатыбалды Ашимович; илимий диссертациясын 2020-жылдын 30-декабрында коргоп, экономика илимдеринин кандидаты даражасын алуу алдында турат.

Окуу жайдын окутуучулары өздөрүнүн илимий иштерин аткаруу менен, студенттерге да жакындан жардам көрсөтүп турушат. Өздөрүнүн илимий багыттары боюнча илимий макалаларды жаздырып, ОшМУда, ЖАМУда, ОГПИде жана башка жогорку окуу жайларда ар бир окуу жылында өткөрүлүп туруучу илимий-практикалык конференцияларга катыштырып, илимге болгон алгачкы кадамдарын жасатууда. Бул студенттердин илимге болгон кызыгуусун арттырып, илим-изилдөө иштерине түздөн түз аралашып, келечекте илимдин жолуна түшүүгө шарт түзөт.

Айтылгандардан тышкары, Таш-Көмүр шаарында 14 орто мектеп, лицей, Таш-Көмүр аймактык колледжи бар. Бул окуу мекемелерде иштеген мугалимдердин ичинде илимге кызыккандар үчүн мына ушул илимий журнал аркылуу жазган макалаларын чыгарууга мүмкүнчүлүк түзүлүүдө.

Ошентип, акыркы 20-25 жылда Таш-Көмүр шаарында, жогоруда айтылган илимдин кандидаттарын, илимий иштерге кызыккандарды, аракет жасагандарды эске алганда чоң илимий коллектив пайда болду. Бул коллективдин айланасында илим изилдөө иштерине ылайыкталган база түзүлдү, илимге кызыккан мугалимдердин, окутуучулардын, студенттердин саны күндөн күнгө өсүүдө. Шаарда чоң илимий чөйрө түзүлдү.

Таш-Көмүр шаарынан чыккан илимдин кандидаттары илимге болгон аракеттерин токтотбостон, докторлук диссертацияларын жаза башташты. Алды диссертациясын ийгиликтүү коргоду.

2002-жылы кандидаттык диссертациясын коргогон К. Б. Тампагаров 2017-жылы “Погранслойные линии в теории сингулярно возмущенных обыкновенных дифференциальных уравнений с аналитическими функциями” аттуу темада, илимий консультаты ф-м. и. д., профессор К. С. Алыбаевдин жетекчилигинин алдында доктордук диссертациясын коргоп, физика-математика илиминин доктору илимий даражага ээ болду.

Аймактык билим берүү институтунда үч илимий кафедра болсо, анда иштеген профессордук-окутуучулар курамы толугу менен илимий иштерге активдүү катышып алардын ичинен доктордук диссертациясын жазып жаткандардын саны арбын.

1. “Педагогика жана гуманитардык дисциплиналар” кафедрасынан: АББИнин ректору, х.и.к, доценттин м.а. Барпыбаев Турдумамбет Рысбекович, илимий темасы: “Педагогикалык билим берүүдө компетенттүүлүк мамилени ишке ашыруунун дидактикалык негиздери”, илимий консультанты: п.и.д., профессор Калдыбаев Салидин Кадыркулович. Кафедранын доценттин м.а., п.и.к, Токтомамбетова Жамилякан Сакибаевна, илимий темасы: “ЖОЖдордогу болочоктогу башталгыч класстын мугалимдеринин математикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруунун илимий методикалык негиздери” редакциясында 13.00.02.-окутуунун жана тарбиялоонун теориясы жана методикасы адистиги боюнча бекитилген, илимий консультанты: п.и.д., профессор Калдыбаев Салидин Кадыркулович.

2. “Экономика жана информатика” кафедрасынан: доценттин м.а., э.и.к, Усупов Мелис Узенбаевич, илимий темасы: “Кыргыз республикасынын Токтогул суу сактагычынын алкагында жаратылыш ресурстарын натыйжалуу пайдалануунун экономикалык-уюштуруу жагдайлары жана Борбордук Азия мамлекеттери менен суу энергетика ресурстарын пайдалануу боюнча экономикалык алакалашууну башкаруунун теориясы, методологиясы жана оптималдаштыруу багыттары” илимий консультанты: э.и.д., профессор Жумалиева Эльмира Бусурманкуловна.

3. “Электроэнергетика” кафедрасынан: доценттин м.а., т.и.к, Кенжекулов Каныбек Назимович, илимий темасы: “Методические вопросы определения и учета ущерба потребителей при обосновании надежности распределительных электросетей”, илимий консультанты: т.и.д., профессор С. С. Токтошов.

Кафедраларда эмгектенген окутуучулар, кызматчылар кафедрадагы илимий багыттары боюнча илимий-изилдөө иштерин жүргүзүп, илимий-практикалык конференцияларга катышып, макалаларын чыгарышып, кандидаттык диссертациясынын үстүндө үзүрлүү иш жүргүзүүдө:

1. “Экономика жана информатика” кафедрасынан: кафедранын окутуучусу Тагаева Б. А. илимий ишин баштап, илимий жетекчиси менен биргеликте “Айыл чарбасында мамлекеттик тескөө системасын өркүндөтүү” аттуу илимий темага токтолушту. Илимий ишине жетекчи болууга К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин ректору, э.и.д., профессор Омурзаков Сатыбалды Ашимовичтин макулдугун алып келди. Кафедранын үйрөнчүк окутуучусу Курманбекова Гулшан Курманбековна илимий ишин баштап, илимий жетекчиси менен биргеликте 08.00.05. “Экономика жана эл чарбалык башкаруу” адистиги боюнча “Айыл чарбасынын материалдык-техникалык камсыздоо системасын калыптандыруу жана өркүндөтүү (Кыргыз Республикасынын Ош облусунун мисалында) аттуу илимий темага токтолушту. Илимий ишине жетекчи болууга М. М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин Экономика жана башкаруу факультетинин “Бухгалтердик эсеп жана аудит” кафедрасынын профессору, э.и.к., Абдиев Мурат Журатович макулдугун берген. Кафедранын үйрөнчүк окутуучусу Маталиева Назик Жаналиевна илимий ишин баштап, илимий жетекчиси менен биргеликте 08.00.05.

“Экономика жана эл чарбалык башкаруу” адистиги боюнча “Повышение эффективности государственного регулирования аграрного сектора экономики (на материалы Ошской области Кыргызской Республики) аттуу илимий темага токтолушту. Илимий ишине жетекчи болууга М. М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин Экономика жана башкаруу факультетинин “Бухгалтердик эсеп жана аудит” кафедрасынын профессору, э.и.к., Абдиев Мурат Журатовичтин макулдугун алды.

2. “Электроэнергетика” кафедрасынан: Кафедранын улук окутуучу Рыскулов И.Р.: Илимий изилдөө ишинин темасы: «Разработка и исследование солнечной водонагревательной установки с варируемым объемом бака аккумулятора». Илимий жетекчиси ОшМУнун профессору, т.и.д. Кенжаев Идрисбек Гуламович менен биргеликте иш жүргүзүп жатат жана кандидаттык диссертациясын коргоо алдында турат. Кафедранын окутуучусу Жуманалиева Мээрим, илимий изилдөө ишинин темасы: «Разработка нетрадиционной технологии нагрева воды и солнечных установок». Илимий жетекчиси (НИИ энергетики и экономики при ГКПЭиН КР директору), профессор, т.и.д., Обозов Алайбек Жумабекович менен биргеликте иш алып барууда. Кафедранын окутуучусу Кочконбаев Сыргак Абасбекович, илимий изилдөө ишинин темасы: «Разработка и исследование солнечной водонагревательной установки в горной местности». Илимий жетекчиси т.и.д., профессор Обозов Алайбек Жумабекович менен биргеликте иш жүргүзүп жатат. Кафедранын окутуучусу Алманбетов Айбек Абдрасилович, илимий изилдөө ишинин темасы: «Исследование гидроэнергетического потенциала готовых напорных гидроузлов для электроснабжения сельскохозяйственных потребителей». Илимий жетекчиси; ф.-м.и.к, Сыдыков Максат Амангелдиевич (жогорку окуу жайы ЭИТУ) менен биргеликте кандидаттык диссертациясын үстүндө иштөөдө.

3. “Педагогика жана гуманитардык дисциплиналар” кафедрасынан: улук окутуучусу Чодошева Т.М, илимий ишин баштап, илимий жетекчиси менен биргеликте “Токтогулдун ырларындагы көркөм сөз каражаттары” аттуу илимий темага токтолушту. Илимий ишине жетекчи болууга Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин

профессору, филология и.д. Абдубалиев Ибраим макулдугун берди. Кафедранын улук окутуучусу Курманалиева Гулнуркан Жакыпбековна, илимий жетекчиси менен биргеликте “Мемулардык чыгармалар: жанрдык табияты, калыптанышы жана өнүгүү эволюциясы” аттуу илимий тема бекитишкен. Илимий ишинин жетекчиси ф.и.д., профессор Тиллебаев Садык Алаханович (буйрук № 01-8/301 10.07.2014-жыл). Кафедранын окутуучусу Мырзабекова Айзада Ыманалиевна, илимий ишин баштап, илимий жетекчиси менен биргеликте “Чыңгыз Айтматовдун повесттеринде улуттук адамзаттык маселелердин көркөм иликтениши” деген темада иштеп жатышат. Илимий ишинин жетекчиси ф.и.д., профессор Лайли Үкүбаева (буйрук №58 27.02.2017-жыл, ЖАМУ). Кафедранын окутуучусу Нурматова Гүлшайыр Мамбетовна, илимий жетекчиси менен биргеликте “Арман ырларынын лингвостикалык өзгөчөлүгү” деген темада изденүүдө. Илимий ишинин жетекчиси ф.и.д., профессор Маразыков Турусбек Сейдакматович. Кафедранын окутуучусу Нарбаева Айгуль Измаиловна, илимий ишин улантууда жана илимий жетекчиси менен биргеликте “Чаткал кырка тоолорунун табигый өскөн бадал-дарактардын биоэкологиялык өзгөчөлүктөрү жана азыркы абалы” аттуу илимий теманын үстүндө иштөөдө. Илимий ишине жетекчи болууга М. М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин доценти, биология и.к., Ааматов Изабек Кузанович, макулдугун берген.

Бүгүнкү күндө, Аймактык билим берүү институтунун окутуучу-изденүүчү-аспиранттарына Кыргызстанда жогорку окуу жайларда иштеген илимдин кандидаттары, докторлору, профессорлору илимий жетекчилик кылып келишет. Илим багытында жаш институттун негизги максаттарынын бири: магистратура, аспирантура, докторантура ачууга жана ушул жерде – ушул аймакта илим изилдөө иштери жүрүп, аспирант, докторант, изденүүчү жана жалпы эле кызматкерлер, студенттер ушундай мүмкүнчүлүктөн пайдаланып илимдеги чоң-чоң ийгиликтерди жаратат деген ишеничтебиз.

Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын көпчүлүгү менен Аймактык билим берүү институту ар тараптуу байланыштарды түзүп иш алып барат. Ошондой эле Россиянын, Казакстандын жана Өзбекстандын жогорку окуу жайлары менен илимий, окуу, тажрыйба алмашуу багыттары боюнча келишимдер түзүлүп, байланыштар бекемделүүдө.

Республиканын жана облустардын борборунан алыс жайгашкан, обочолонгон жогорку окуу жайлар ошол аймактын интеллектуалдык потенциалын сөзсүз жогору көтөрөт. Себеби, бул аймактык окуу жайлар башка окуу жайлардын катарында, өлкөбүздүн билим берүү тармагында, студенттерге билим, тарбия берүү менен бирге турмуштун туура жолуна багыттап, илим изилдөө ишине үйрөтүп, кесиптик билим берет. Ошондуктан, Аймактык билим берүү институтунун ушул шаарда ачылышы, иш алып барышы, жакынкы жайгашкан район, шаарлар үчүн керектүү окуу жай. Ал жердеги илимий чөйрөнүн түзүлүшү, илим-изилдөө иштерине керектүү материалдык-техникалык базанын чыңдалышы, илимдин даражалуу кандидаттарынын, докторлорунун көбөйүп жаткандыгы чоң жетишкендик. Бүгүнкү күнү ушул илимий чөйрөдөгү илимдин адамдары үчүн, алардын эмгектерин кагаз бети аркылуу жайылтуу, жалпы кызыкдар көпчүлүккө жеткирүү максатында, жаңы илимий-макалалар жыйнагынын чыгып жаткандыгы адамды кубандырат. *Негизинен илим алгандар – жаратуучулар, илимпоздор деп аталса, билим алгандар – жайылтуучулар, билим берүүчүлөр болушат. Жаңы жарык көрүп жаткан журнал илимий-интеллектуалдык чөйрөнү сактоонун, даңазалоонун негизи болуп кызмат кылат. Илимдин жетишкендиктерин муундан-муунга өнүгүү менен өткөрүп берип туруусун камсыздайт.*

Ошондуктан, бул жаңы илимий журнал, региондогу илимпоздордун илимий чөйрөдө жазган эмгектерин топтогон, ошол топтомдорду муундан-муунга жеткирген, келечектүү, илимий макалаларды жыйнаган журнал болуп калат деп ишенемин.

Ак жол сага илимий журнал!

УДК 3.37.02

Барпыбаев Турдумамбет Рысбекович

химия илимдеринин кандидаты,
Аймактык билим берүү институту

КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫН КАЛЫПТАНУУ ДЕҢГЭЭЛИ

Аннотация: макалада компетенциялардын компоненттери, функциялары, калыптануу деңгээли тууралуу маселелер каралган. Компетенттүүлүктүн жана компетенттүүлүк мамиленин көйгөйлөрүн талкуулоодо компетенциянын калыптануу деңгээли, анын түзүлүшүнүн татаалдыгы, мазмунун ар түрдүүлүгүнүн кеңири көлөмү менен шартталат. Макалада компетенттүүлүккө байланышкан ири окумуштуулардын эмгектерине, алардын ортосундагы өз ара байланыштарга жана удаалаштыктарга талдоо жүргүзүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: компетенттүүлүк, компетенция, калыптануу, деңгээлдер, критерийлер, максаттуу ишмердүүлүк, чек белгилер.

УРОВНИ СФОРМИРОВАННОСТИ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация: в статье рассматриваются вопросы о компонентах компетенций, функций, уровнях их сформированности. Когда обсуждаются вопросы и проблемы компетентности и компетентностного подхода обуславливается уровнями сформированности компетенций, сложностью его содержания, разнообразностью его объема. В статье анализированы работы выдающихся ученых в области связанные с компетентностью, их взаимосвязи и последовательности.

Түйүндүү сөздөр: компетентность, компетенция, сформированность, уровни, критерии, целевая деятельность, шкала.

LEVELS OF COMPETENCE FORMATION

Abstract: the article deals with the components of competencies, functions, and levels of their formation. When issues and problems of competence and the competence approach are discussed, it is determined by the levels of competence formation, the complexity of its content, and the diversity of its scope. The article analyzes the works of outstanding scientists in the field of competence, their interrelationships and sequences.

Keywords: competence, competence, formation, levels, criteria, target activity, scale.

Компетенттүүлүктүн көйгөйлөрүн талкуулоодо билим берүү контексинин чегинде квалиметриялык мүнөздөгү маселелерге көңүл бурбай коюуга болбойт, б.а. индивидде окутуунун объектисинин ролу катары көрүнгөн компетенциянын калыптанышынын деңгээлин педагогикалык жактан баалоону жана аныктоону. Бул маселенин спектри өтө кенен, андыктан алардын мазмунун талдоо кеңири [1] эмгекте берилген. Кандай гана компетенция болбосун анын калыптануусунун түрдүү деңгээлин бөлүп кароо зарылчылыгы, биздин көш-карашыбыз боюнча, анын түзүлүшүнүн татаалдыгы, ошондой эле анын мазмунун ар түрдүүлүгүнүн кеңири көлөмү менен шартталат.

Аларды жөнөкөйлөтүү үчүн априордук чек белгилери менен берилген прагматикалык мамиле колдонулат, б.а. компетенциянын калыптануу деңгээлин белгилеп бөлүү менен. И.Д.Рудинский боюнча, учурда баалоо чек белгилеринин саны эксперттик жол менен белгиленет, б.а. конкреттүү колдонмо максаттарга жетүү үчүн ошол чек белгилеринин жетиштүү дифференцирленген жөндөмдүүлүктөрү тууралуу анын авторунун субъективдүү

ой-жүгүртүүлөрүнүн негизинде. Ар бир деңгээлге каралып жаткан компетенциянын элементтеринин көптөгөн нормативдик маанилерин кошуп жазып коюшат жана индивидде тиешелүү деңгээлде анын калыптанышы тууралуу чечим кабыл алынат, эгерде талап кылынган маанилердин элементтеринин бардыгына жетишкендиги тууралуу баалоо процедураларын ишке ашыргандыгын күбөлөндүрсө.

Белгилүү критерийлер боюнча мындай деңгээлдердин болушу (эреже боюнча, эксперттик жол менен тандап алынган), көп критерийлүү маселени классификациянын жөнөкөй маселесине чейин алып келүүгө мүмкүндүк берет, б.а. индивиддин ээ болгон компетенциясынын баасынын, анын калыптануу деңгээлдеринин бири менен туура келүүсүнө [2, 8-146.].

Негизинен компетенциянын калыптануу деңгээлин баалоо чек белгиси объективдүү негизде иштелип чыгышы мүмкүн, ал компетенциянын курамынан элементтерди же алардын бөлүктөрүн бөлүп алуу менен ошол функцияны ишке ашыруу үчүн зарыл болгон максаттуу ишмердүүлүктү салыштырмалуу өз алдынча ранжирлөө менен бөлүүгө жана талдоого байланыштуу. Максаттуу ишмердүүлүктүн функциялары канчалык татаал болсо, индивид ошончолук татаал квалификациялык мүнөздөмөлөргө ээ болушу керек, ага ылайык компетенциянын калыптанышы да өтө жогору болушу керек. Мында компетенциянын нормативдик деңгээлдеринин саны, максаттуу ишмердүүлүктүн бөлүнүп алынган функциясынын тобуна барабар болуп аныкталат, ал эми бул деңгээлдерди ранжирлөө-бул функциялардын өсүү татаалдыгын чагылдырат. Биздин көз-карашыбыз боюнча, компетенциянын калыптануу деңгээлин аныктоого карата болгон мамиле негиздүү деп эсептелет, бирок ал индивиддин кесипкөйлүк жана билим берүү стандарттарында камтылган квалификациясына карата бирдей маанидеги талаптарды камсыз кылганда гана эффективдүү ишке ашышы мүмкүн.

Компетенциянын калыптануу деңгээлдерин баяндоого жана бөлүп кароого арналган макалаларды талдоо, бул деңгээлдердин мазмуну жана саны тууралуу көп түрдүү көз-караштардын бар экендигин күбөлөндүрөт. Мисалы, Т.Дюран өзүнүн белгилүү эмгегинде, “компетенциянын деңгээлдери” катары маалыматтарды, билимди, көндүмдөрдү, ноу-хау, компетенцияларды жана тажрыйбаны бөлүп карайт. Мында автор, компетенциянын когнитивдүү элементтерине кеңири көңүл буруп, башка компоненттерге аз токтолгон [3, 68-796.].

Т.Дюрандан айырмаланып, Д.С.Великий өзүнүн макаласында компетенциянын функционалдык компонентинин калыптанышына негизги көңүлдү буруп, деңгээлдердин жетиштүү көлөмдүү тизмесин сунуштайт [4, 674-6776.]:

0. мотивация-жаңы компетенцияны калыптандыруу үчүн

- 1. билим*
- 2. билгичтик*
- 3. көндүм*
- 4. практика*
- 5. ишмердүүлүк*
- 6. тажрыйба*
- 7. изилдөөчү*

Максаттуу ишмердүүлүктүн татаалдыгы менен компетенциянын калыптануу деңгээлин байланыштурууга болгон умтулуудагы негизги ой талаш-тартышты жаратпайт. Андан сырткары, автор талашсыз дагы бир ойго басым жасайт: “Кийинки ар бир деңгээл анын алдындагылардын бардык түзүүчүлөрүн өзүнө камтыйт”. Бирок сунушталып жаткан чек белгилөөнүн стилистикалык жана мазмундук жактан бир тектүү эместигин белгилеп кетүү зарыл: типтүү функционалдык-ишмердүүлүк (2)-(6) категорияларынын арасындагы (0) “Мотивация” менен (1) “Билим” компоненттери чоочун тектүү болуп калат, ошондой эле

субъективдүү элемент (7) “Изилдөөчү”нү анын калыптануу деңгээли катары эмес, компетенциянын алып жүрүүчүсү катары кароого болот.

Ф.Фанч өзүнүн окуу куралында принципиалдуу башка мамилени сунуштайт, анда компетенцияны индивиддин аң-сезими менен байланыштырат жана анын калыптануусунун төрт деңгээлин бөлүп карайт, алар максаттуу ишмердүүлүк менен мазмундук жактан эч кандай байланышы жок [5, 400б.]:

- аң-сезимсиз компетенттүү эмес;
- аң-сезимдүү компетенттүү эмес;
- аң-сезимдүү компетенттүү;
- аң-сезимсиз компетенттүү.

Бөлүнүп каралган деңгээлдердин маанилүүлүгүнө карабастан, аларды компетенцияларды калыптандыруу боюнча билим берүүнүн маңызынын контекстинде практикалык жактан өтө деле пайдалуу эместигин таануу керек. Биздин көз-карашыбыз боюнча, колдонмо мааниси боюнча пайдалуу болуп, компетенцияны алып жүрүүчүгө талап кылынган максаттуу квалификациялык талаптарды чагылдырган, компетенциялардын калыптануу деңгээлин бөлүп караган авторлордун макалалары эсептелет. Мисалы, “Arbor consulting group” компаниясынын сайтында “компетенциялар боюнча башкаруунун системасынын” түйүндүү элементтерин баяндоодо төмөндөгүдөй аныктама келтирилет [6].: “Компетенцияларды өнүктүрүүнүн деңгээли-кызматкер тарабынан конкреттүү компетенцияларды көрсөтүүнүн баскычы”, ал эми компетенцияны өнүктүрүүнүн стандарттуу деңгээлдери катарында төмөнкүлөр сунушталат: “компетенттүүлүк эмес деңгээли (к0), өнүгүү деңгээли (к1), тажрыйба деңгээли (к2) чыгармачылык деңгээли (к3), эксперттик деңгээли (к4)”.

Г.А.Михайловская өзүнүн эмгегинде компетенциянын калыптанышын жөнөкөйлөтүп бөлүүнүн үч деңгээлин сунуштайт:

- көңүл коштук (индифференттүү)(репродуктивдүү, аткаруучулук) деңгээл-“таануу боюнча ишмердүүлүк”, даяр шаблондорду колдонуу;
- аң-сезимдүү (бөлүктүү-изденүүчүлүк, практикалык) деңгээл-алынган маалыматтын негизинде өз алдынча окутууга байланышкан ишмердүүлүк;
- чыгармачылык (талдоо-синтетикалык) деңгээл-коюлган маселелерди чечүү үчүн өзгөрүлүп жаткан шарттарда ыңгайланышуунун (адаптациянын) алгоритмин аң-сезимдүү колдонуу [7, 40 б.].

Р.Н.Азаров менен Н.М.Золотареванын “Компетенциянын паспортун иштеп чыгуу” аттуу методикалык сунуштамаларында, компетенцияларды калыптануусун баалоо үчүн босого жана бир же бир нече жогорулатылган деңгээлдерди бөлүп кароону сунушташат. Алардын ою боюнча, “компетенциянын калыптануу деңгээлинин босого мүнөздөмөлөрү студенттер тарабынан алынуучу деңгээлдердин (квалификациялардын): бакалаврдын, магистрдын, адистин тиешелүү мүнөздөмөлөрүнө дал келиши керек”, мындай жогорулатылган деңгээлдердин саны, аталышы жана мазмунубилим берүү мекемелери тарабынан аныкталат. Мында “деңгээлдерди баяндоо, жыйынтыктоочу мамлекеттик аттестациялоодо колдонулуучу көзөмөлдөөчү-өлчөөчү материалдарды иштеп чыгуу үчүн негиз болуп эсептелет” [8].

М.Б.Челышкова “Кесипкөйлүк компетенцияларды баалоо” деген презентациясында “үзгүлтүксүз-дискреттүү” балл аркылуу компетенциянын деңгээлин 100-1000 ортосундагы диапазондо чек белгилери менен баалоону сунуштаган. Бул диапазонду “Минималдуу компетенттүүлүктүн деңгээлинен” баштап “Жогорку компетенттүүлүк деңгээлине” чейин кошумча дагы беш интервалга бөлгөн. Тилекке каршы, презентацияда баалоо механизмин сунуштоо гана баяндалгандыктан, анын эмгек көлөмү менен негиздүүлүгүн ишке ашыруу жагы талкууланган эмес [9]. Компетенциянын калыптануу деңгээлдерин бөлүп кароого

арналган көптөгөн ар түрдүү, өтө кызыктуу жана конструктивдүү мамилелер баяндалган эмгектерге жана жогорудагы талдоолорго таянып, тиешелүү зарыл деңгээлдердин саны жана мазмуну тууралуу өз оюбузду калыптандырсак:

1. Компетенциянын калыптануу деңгээлин бөлүп кароодо функциялардын топторун татаалдыгы боюнча айырмаланган максаттуу ишмердүүлүктү жөнөкөйлөтүп бөлүнүшүн чагылдырылышы керек;

2. Компетенциянын калыптануу деңгээлинин саны индивиддин ар бир бөлүнгөн функцияларды аткарууга даярдыгын жана жөндөмдүүлүгүн бир маанилүү мүнөздөөгө жетишээрлик болушу керек. Мында деңгээлдердин саны потенциалдуу иш берүүчүлөрдүн сунуштары гана эмес, тиешелүү баалоонун жүрүшүн ишке ашыруу жана иштелип чыккан эмгек көлөмүн минималдаштыруу зарылчылыгы да эске алынышы керек.

3. Компетенциянын калыптануу деңгээлин түзүүчү элементтерге бөлүүдө ар бир элемент өзүнчө бөлүнүп, көрсөтүлүшү керек.

4. Компетенциянын ар бир калыптануу деңгээлинин мазмунуна карата коюлган талаптар, компетенциянын тиешелүү элементи предметтик мазмундун категорияларында баяндалышы керек.

5. Компетенциянын кийинки деңгээлинин калыптанышы сөзсүз алдындагы деңгээлдин калыптанышына байланыштуу болот.

6. Компетенция калыптандырылды катары анын бардык элементтеринин түзүүчүлөрү калыптандырылганда гана таанылат. Эгерде компетенциянын кандайдыр-бир элементи гана калыптанбай калса, анда бүтүндөй компетенция калыптандырылбады деп таанылат.

7. Компетенциянын калыптануу деңгээли негизинен анын элементтеринин түзүүчүлөрүнүн минималдуу калыптануу деңгээлине барабар катары кабыл алынат.

Жогорудагы ойлордон соң компетенциянын калыптануу деңгээлин бөлүү үчүн төмөнкү үч маанидеги чек белгилерин колдонууну максатка ылайык деп ойлойбуз

- Босого деңгээли-берилген регламенттер жана методикалар боюнча максаттуу ишмердүүлүктү ишке ашыруу үчүн минималдуу жетиштүү деңгээл. Бул деңгээлде бардык компетенциялардын калыптанышы квалификациялык критерий катары каралышы мүмкүн, аны менен индивидде кесипкөйлүк компетенттүүлүгүнүн болушу тастыкталат жана тиешелүү квалификацияны ыйгарууну шарттайт.

- Базалык деңгээл-компетенциянын бардык элементтерине максаттуу ишмердүүлүктү өз алдынча ишке ашыруу үчүн жетиштүү жана зарыл көлөмдө ишенимдүү ээ болушу, ошондой эле анын чөйрөсүн кеңейтүү үчүн эмгек функцияларынын жаңы формаларын иштеп чыгуу, башка аткаруучулар менен өз ара аракеттерди уюштуруу жана пландоо. Компетенциянын калыптануусунун базалык деңгээли анын алып жүрүүчүсүнүн алдында максаттуу ишмердүүлүгү үчүн карьералык, кесипкөйлүк ж.б. өркүндөөнүн перспективалары менен мүмкүнчүлүктөрүн ачат.

- Жогорулатылган деңгээл-максаттуу ишмердүүлүгүн ишке ашыруу үчүн колдонулган инструменттерди, ыкмаларды, методдорду, технологияларды өркүндөтүү же жаңы түзүү жана изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн жетиштүү көлөмдөгү компетенциянын бардык элементтерине ишенимдүү ээ болуу. Бул компетенциянын бардык элементтерине ээ болуунун креативдик (эксперттик) деңгээли, ал максаттуу ишмердүүлүктүн эффективдүүлүгүн жогорулатууга жана анын ишке ашыруу чөйрөсүн кеңейтүүнү компетенциянын элементтерин жаңы мазмуну менен толуктоого мүмкүнчүлүк берет.

КОРУТУНДУ

Дагы бир жолу компетенциянын калыптануу деңгээлинин удаалаштыгынын жана салттуулугунун маанилүүлүгүн белгилеп кетебиз. Компетенциянын базалык деңгээли индивиддеги тастыкталган босого деңгээли болгондо гана калыптанат. Ушундай эле жол

менен жогорулатылган деңгээл индивидде босого жана базалык деңгээлдер тастыкталганда гана калыптанышы мүмкүн. Мында компетенциялардын ар бир кийинки калыптануу деңгээлине ээ болгондорго тиешелүү олуттуу квалификациялык талаптар коюлат, натыйжада аларга ээ болуучулардын саны катыштык түрдө азаят. Мына ушуну компетенттүүлүккө багытталган билим берүү процессин уюштурууда эске алуу зарыл.

Компетенциянын калыптануу деңгээли, түзүлүшү жана мазмуну тууралуу ой-жүгүртүүлөрдү конкреттештирүү анын мүмкүн болгон форматтарын баяндоого мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Окутуунун натыйжаларын жана компетенциялардын калыптануу деңгээлдерин баалоонун системасы. Экономиканын жогорку мектебинде жетекчилерди даярдоонун окуу борбору.
2. Рудинский И.Д. Система оценивания компетентности преподавателей ВУЗа в сфере информационно-коммуникационных технологий /И.Д.Рудинский, Е.Ю.заболотнова// Известия БГА РФ: Психолого-педагогические науки: научный журнал. Калининград, 2014. №3(29). С.8-14
3. Durand T. Strategizing innovation: competence analysis in assessing strategic change /T. Durand // In A.Heene, R.Sanches Competence-Based Strategic Management/ Chichester: Wiley, 1997, P.68-79
4. Великий С.Д. К вопросу об обобщенной структуре компетенций и уровнях их развития в области школьного и высшего образования / Д.С.Великий //Молодой ученый. №5 (2013). С.674-677
5. Фанч Ф. Пути преобразования: учебник по практическим техникам для содействия личностным изменениям /Ф.Фанч/ Пер. Сангл.-киев: Д.А.Ивахненко, 1997.-400с.
6. Корпоративная модель компетенций. [Электронный ресурс].
7. Михайловская Г.А. творческое саморазвитие будущиъ учителей в процессе реализации компетентностно-ориентированного подхода / автореф.канд.пед.наук.-Тольятти, 2003.-20с.
8. Азарова Р.Н., Золотарева Н.М. разработка паспорта компетенции. Методические рекомендации для организаторов проектных работ и профессорско-преподавательских коллективов ВУЗов. [Электронный ресурс].
9. Чельшкова М.Б. Оценка профессиональных компетенций. [Электронный ресурс].

УДК: 3.37.02

Токтомамбетова Жамилякан Сакибаевна,
педагогика илимдеринин кандидаты,
Аймактык билим берүү институту

**СТУДЕНТТЕРДТИ ЗАМАН БАП ДИДАКТИКАЛЫК ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК
ПРАКТИКАДА ДАЯРДООНУН САПАТЫН БААЛОО ЖАНА КӨЗӨМӨЛДӨӨ**

Аннотация: Бул макалада педагогикалык практикада даярдоонун сапатын баалоо жана көзөмөлдөө чөйрөсүндө болуп жаткан өзгөрүүлөр көрсөтүлгөн. Автор учурдагы калыптандырылуучу билимдердин, көндүмдөрдүн жана ыктардын системасын колдонуу менен окутуунун сапатын педагогикалык практикада диагностикалоодогу маселелерди баса

белгилеген. Ошондой эле макалада диагностикалоодогу тесттик тапшырмаларды түзүүдөгү негизги иш-аракеттердин топтомуна баа берилген.

Түйүндүү сөздөр: процесс, жыйынтык, диагностикалоо, тесттик тапшырмалар, окутуунун каражаттары жана усулдары, педагогикалык тесттер, баллдык-рейтингдик система.

КОНТРОЛЬ И ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ В СОВРЕМЕННОЙ ДИДАКТИЧЕСКОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы изменения контроля и оценки качества подготовки студентов в современной дидактической и практической практике. Автор отмечает применением современных формирующих систем знаний, умений и навыков определить в педагогической практике качество обучения через диагностические задачи. А также в статье дана оценка основной деятельности составления тестовых заданий для диагностической оценки.

Ключевые слова: процесс, результат, диагностирование, тестовые задания, методы и средства обучения, педагогические тесты, балльно-рейтинговая система.

CONTROL AND QUALITY ASSESSMENT OF STUDENT TRAINING IN MODERN DIDACTICAL AND PEDAGOGICAL PRACTICE

Abstract: The article examines the issues of changing the control and assessment of the quality of student training in modern didactic and practical practice. The author notes the use of modern formative systems of knowledge, skills and abilities to determine the quality of teaching in pedagogical practice through diagnostic tasks. The article also provides an assessment of the main activity of drawing up test items for diagnostic assessment.

Key words: process, result, diagnosis, test tasks, teaching methods and means, pedagogical tests, point-rating system.

Илимий-педагогикалык чөйрөдө билим берүү түшүнүгү өзүнө эки түйүндүү аныктаманы камтыйт: процесс жана жыйынтык. Азыркы учурдагы билим берүүнүн максаты катары – инсандын өзүнө гана керектүү болгон инсандык жөндөмдүктөрдү өнүктүрүү эсептелет. Азыркы учурдагы билим берүүнүн максаты тиешелүү билим берүү стандарттары менен аныкталган адистин моделине дал келтирүү менен калыптандырылган билимдердин, көндүмдөрдүн жана ыктардын системасы. Билим берүүнүн максаты педагогикалык ишмердүүлүктө системаны түзүүчү функцияны аткарат.

Мына ушул максатты тандоодон окутуунун каражаттары, усулдары жана мазмуну көз-каранды болот [1,2,3].

Педагогикалык системада максат диагностикалоо менен коюлушу мүмкүн, бирок андагы максат так жана анык коюлушу зарыл. Мына ошондо гана белгилүү дидактикалык процесстин максаты так аныкталат да, коюлган максатка берилген убактын ичинде жетишүү менен ишке ашуу деңгээлин белгиленет. Билим берүүнүн мазмунун калыптандыруунун системасы төмөнкү элементтерди өзүнө камтыйт:

- мамлекеттик билим берүү стандарты;
- адистин модели (квалификациялык талаптар);
- окуу дисциплиналары үчүн негизги илимдерди тандоонун критерийлери, принциптери жана методикалары;
- окуу пландары, окуу программалары;

Кыргыз Республикасынын “Билим берүү” мыйзамы боюнча бүтүрүүчүлөрдүн билиминин сапаты, алар пландаган билим берүүнүн максатына ылайык, ЖОЖдо бүтүрүүчү жетишкен билим менен ыктардын деңгээли аркылуу аныкталат [4,5]. Бул түшүнүктүн башка

дагы аныктамалары бар, билим берүүнүн сапатын социалдык категория катары аныкташат, б.а. коомдогу билим берүүнүн жыйынтыгын жана абалын аныктагыч катары. Анда коомдун талаптарына ылайык инсандын профессионалдык, атуулдук компетенцияларын калыптандыруу жана өнүктүрүү эсептелет [6,7]. Окуу процессинин сапатын диагностикалоо үчүн жогорку профессионалдык билим берүүнүн бардык компоненттерин баалоо (абитуриенттердин жана окуп жаткандардын, билим берүү программаларынын, илимий жана кадрдык потенциалдын, билим берүү технологияларынын, окуу-методикалык жактан камсыз болуунун, окуу каражаттарынын жана диагностикалоо процессинин технологияларынын сапаты) зарыл. Адисти эффективдүү даярдоонун маанилүү шарты болуп окуу процессин сапатын диагностикалоо эсептелет, мында студенттердин билим алуусунун деңгээли, окуу дисциплиналарын окутуунун сапаты жөнүндө объективдүү маалымат алууга багытталган иш-чаралардын системасы каралат. Ошондой эле окуу процессин оптималдаштыруу максатында талдоо жана жалпылоо да кирет [8]. Студенттердин билимге, көндүмгө жана ыктарга ээ болуусун текшерүү татаал процесстердин бири, андыктан аны баа коюу менен гана (беш баллдуу система же зачет коюу боюнча) так жана толук мүнөздөө объективдүү аракеттер катары каралбашы керек [1]. Студенттин жетишүүсүн так баалоого мүмкүнчүлүк берген методдордун бири катары, билимдерди текшерүүнүн тесттик көзөмөлү эсептелет. Мында диагностикалоо, көзөмөлдөө, талдоо жана окутуу сыяктуу функцияларды ишке ашырууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

ЖОЖдо тесттик технологияларды колдонуунун негизинде студенттерди окутуунун сапатын диагностикалоо эффективдүү болот, эгерде:

- ЖОЖдо студенттерди окутуу процессинде алардын билиминин сапатын жана компетенцияларын диагностикалоо үчүн тесттик тапшырмалардын бүтүндөй системасы түзүлгөндө;

- тесттик технологияларды колдонуунун эффективдүү көрсөткүчтөрү менен критерийлерин негиздөө жана аныктоо, ошондой эле билимдердин сапатын диагностикалоо системасын иштеп чыгууда алар да эсепке алынганда;

- ЖОЖдо студенттерди окутуунун сапатын эффективдүү диагностикалоонун дидактикалык шарттары ишке ашырылганда жана аныкталганда.

Демек, төмөнкү маселелерди кароо керек:

- студентти даярдоонун сапатын диагностикалоо үчүн тесттик технологиялардын теориялык жана практикалык маанисин аныктоо;

- студенттерди даярдоонун түрдүү этаптарында (билимин жана ыктарын) билимин көзөмөлдөөнүн сапатын диагностикалоо үчүн тесттик технологияларды колдонуунун оптималдуу шарттарын аныктоо;

- студенттерди даярдоонун деңгээлин диагностикалоо үчүн тесттик технологиялардын системасын иштеп чыгуу;

- студенттерди даярдоонун сапатын диагностикалоо үчүн иштелип чыккан тесттик технологиялардын эффективдүүлүгүн тажрыйба түрүндө далилдөө жана текшерүү.

ЖОЖдо студенттерди окутуунун сапатын диагностикалоо үчүн теориялык жактан негиздөөнүн мааниси төмөнкүлөрдү камтыйт: тесттик тапшырмалардын мазмунун жана түзүлүшүн негиздөө, тестирилөөнү жүргүзүүнү уюштуруунун шарттары жана модели, классикалык тесттерди жана жаңы түрдөгү тесттерди колдонуунун эффективдүү шарттары жана колдонуунун чектери, диагностикалоонун жыйынтыктарын интерпретациялоонун жана кайра иштетүүнүн методдору.

Ал эми практикалык мааниси катары студенттерди даярдоонун сапатын диагностикалоонун процессин өнүктүрүүдө тесттик технологиялардын ролу аныкталды, анын негизинде билим менен ыктарды көзөмөлдөөнүн объективдүүлүгү жогорулады, убакыт боюнча ал оптималдаштырылды, студент менен окутуучунун ортосунда психологиялык

климат жакшыртылды, ал өз кезегинде көзөмөлдүн системалуулугун арттырды, тесттик технологиялардын негизинде студенттерди даярдоонун сапатын диагностикалоонун системасы окуу процессине киргизилди жана түзүлдү. Ошондой эле окуу-методикалык жактан камсыз кылуунун комплекси иштелип чыкты, ал өзүнө студенттер үчүн усулдук иштелмелерди жана бүтүндөй тесттик тапшырмалардын системасын камтыды.

Окутууну көзөмөлдөө дидактикалык процесстин бөлүгү катары текшерүүнүн функциялары жана анын мазмуну, түрлөрү, методдору жана формалары, билимдин деңгээлинин өлчөө тууралуу көйгөйлүү маселелерди чечүүгө багытталган, демек, билимдин сапатынын критерийлери тураалуу, окутуунун ийгиликтери жана студенттердин жетишпегендиги сыяктуу маселелер да камтылат. Азыркы учурдагы илимий-негиздүү дидактика педагогикалык диагностиканын максималдуу объективдүү методдоруна таянат. Студенттин жетишкендигин так баалоого мүмкүнчүлүк берген параметрлердин ичинен окуу процессинин бардык этаптарында билим деңгээлин текшерген тесттик көзөмөл эсептелет. Өзгөчө ролду “педагогикалык тесттин реваленттүүлүгү” деген түшүнүгү ойнойт, б.а. окуу максаттарына дал келген оптималдуулуктун деңгээли. Педагогикалык тесттер окуучулар менен студенттердин ийгиликтерин аныктаган объективдүү, ишенимдүү жана күчтүү методдордун бири катары эсептелет. Тест, дидактиканын принциптерине дал келүү менен өз алдынча окуунун сапаттарына ээ болууну жана билим сапатын жогорулатууга умтулууну көрсөтүшү керек.

Педагогикалык тесттердин классификациясы

Таблица 1.

№	Классификациялоо үчүн негиздөөлөр	Тесттердин түрү			
1.	Тапшырмалардын тематикасы боюнча	аралаш	гегерогендик	интегративдик	адаптивдик
2.	Ой-жүгүртүүнүн кезегин калыптандыруунун процедурасы боюнча	аралаш	Татаалдыгы боюнча жогорулоочу	адаптивдик	
3.	Предметтердин саны боюнча	Жекече	топтук		
4.	Тапшырмалардын формасы боюнча	стандарттуу	жашырылган	оюн	мультимедиялык
5.	Аткаруунун жыйынтыктарын талдоонун процедурасы боюнча	Бланк түрүндө	Компьютерде		
6.	Маалыматтык коргоонун процедурасы боюнча	вариантсыз	Көп варианттуу	Тандоону алмаштыруу менен	
7.	Максаты боюнча	жетишүү	Билимди өздөштүрүү	Калган билимди толуктоо	

Туруктуу курамдагы эксперименталдык группаларда окуунун сапаты, тажрыйба жүргүзүүдөн алдындагыга салыштырмалуу 4,9%, ал эми жетишкендик 4,3% өскөндүгү белгиленген. Ал эми контролдук группаларда окуунун сапаты 2,8%, жетишүү 1,3% төмөндөгөн. Эксперименталдык жана контролдук группалардын ортосундагы айырмачылык төмөндөгүдөй болгон: окуунун сапаты боюнча 8,6%, жетишүү боюнча 5,6% түздү. Эксперименталдык группалардын жыйынтыктоочу аттестацияда окуунун сапатына жана жетишүүдөгү ийгиликтерине бир гана экзаменде тесттик технологияларды колдонуу гана

таасир этпестен, аларды семестр ичиндеги маселелерди чыгаруу боюнча практикумдарда жана лабораториялык практикумдарда дайыма колдонуунун жыйынтыгы болду.

Студенттерди даярдоонун сапатын диагностикалоо үчүн процессте тесттик технологияларды колдонуунун жыйынтыгында, жетишилди:

- окуучулар менен студенттердин билимдерин объективдүү бааландыгына ишенимдин деңгээли жогорулады, ал өз кезегинде студенттер менен окутуучулардын ортосундагы психологиялык климатка оң таасирин берди;

- эгерде мурда лабораториялык иштердин отчетун тапшырууга 20 мүнөт кетсе, ал убакыт 7-8 мүнөткө чейин кыскарды;

- студенттердин лабораториялык практикумду аткарууда активдүүлүгү жогорулады;

- маселелерди чыгаруу боюнча практикумду өткөрүүдө көзөмөлдүн системалдуулугу жогорулады;

- лабораториялык практикумдарды аткарууда жетишүү жогорулады, мында бир гана билим деңгээлине диагностика жүргүзүлбөстөн, көндүмдөрдүн жана компетенциялардын деңгээлине да жүргүзүлдү;

- текшерүү иштерин текшерүү боюнча окутуучунун жумуш убактысы минимумга чейин кыскартылды.

Жогоруда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгы төмөнкүлөрдү көрсөттү:

педагогикалык тесттер студенттер менен окуучулардын ийгиликтерин аныктоодо объективдүү, ишенимдүү жана күчтүү методдордун бири болуп эсептелет. Тесттер бир гана дифференциалдуу түрдө касиеттерди ченеместен, аларды өз алдынча билим алууга жана билиминин сапатын жогорулатууга умтулуусун көрсөттү. Студенттерди даярдоонун сапатын диагностикалоону практикада иш жүзүндө киргизүү, көзөмөлдөөнү ыкчам жана көп функционалдуу кылат, окутуучу үчүн убакыт көбүрөөк болуп, башка жумуштарды аткарууга мүмкүнчүлүк алат, студенттер менен окутуучунун ортосунда психологиялык климат жакшырат, ал өз кезегинде билим берүүнүн сапатын жогорулатууга шарт түзөт.

Эксперименттин жүрүшүндө тесттик технологиялардын бир нече жетишпеген жактары аныкталды. Тесттердин жардамы менен бардык эле билимди өздөштүрүүнүн зарыл болгон мүнөздөмөлөрүн алууга мүмкүн эмес. Мында өзүнүн жообун мисалдар менен конкреттештирүү, ой-жүгүртүүнүн оригиналдуулугу, өзүнүн оюн логикалык жактан көрсөтүүнү жана байланыштырууну, ж.б.у.с. мүнөздөмөлөрдү тестирилөө менен диагностикалоо толук жетиштүү деңгээлде аныктала элек. Ошондуктан тесттик технологиялар, өзгөчө жыйынтыктоочу аттестацияда, диагностикалоонун башка методдору жана формалары менен айкалышы керек, мына ошондо алар жогорку эффективдүүлүктү берет.

Баллдык-рейтингдик системада студенттерди даярдоонун сапатын диагностикалоо үчүн тесттик технологияларды колдонуунун оптималдуу варианты катары:

- лабораториялык практикумда – жумшак тестирилөөнүн технологиясы, ал билим деңгээлин гана эффективдүү көзөмөлдөбөстөн, студенттердин компетенттүүлүгүн да көзөмөлгө алат, диагностикалоонун убактысын кыскартат, студенттерди окуу материалын өз алдынча окууга түрткү берет, ошону менен бирге орточо рейтингдик баллдын 9,7 жогорулашын камсыз кылат;

- маселелерди чыгаруу боюнча практикумда – ачык жана жабык типтеги тесттер, окутуучунун жумуш убактысынын көбүрөөк үнөмдөлүшүнө алып келүү менен көзөмөлдү системалаштырууга мүмкүнчүлүк берет, орточо рейтингдик баллды 1,5 жогорулатат;

- Жыйынтыктоочу аттестацияда – адаптивдүү тесттер. Өзүнчө окуу модулдары боюнча билимдерди текшерүүдө, жыйынтыктоочу аттестацияда да колдонулушу мүмкүн. Студенттердин саны көп болгондо, алардын чарчап-чалыгуусун жаратпастан, билимдери

менен компетенцияларын баалоону жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет, орточо рейтингдик баллдын 5,6 жогорулашын камсыз кылышы эсептелет.

Студенттерди даярдоонун сапатын диагностикалоо үчүн тесттик технологияларды колдонуу окуу процессин бүтүндөй активдештирүүгө жана эффективдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет, ошондой эле көндүмдөрдү жана билимдерди көзөмөлдөөнү да камтыйт.

Колдонулган адабияттар:

1. Аетдинова Р.С. Педагогическая диагностика уровней обученности как условие выбора технологии обучения (в процессе общеобразовательной подготовки студентов ССУЗ): дис. канд. пед. наук / Казанский гос. пед. ун-т. - Казань, 2001.-206 б.
2. Лобачев С.Л. Создание информационно-образовательной среды системы открытого образования // Сб. тр. научной сессии МИФИ. - М., 2001. - 21 б.
3. Мухаметзянова Г.В. [и др.] Педагогические стратегии трансформации качества образования студента средней профессиональной школы // Профессиональное образование в России: методология и теория. — Казань: Владос, 2005.
4. Мухаметзянова Г.В. Профессиональное образование: системный взгляд на проблему. - Казань: Идел-Пресс, 2008. - 608 б.
5. Зембицкий Д.М. Система контроля качества образовательного процесса // Педдиагностика. - 2003. - № 4. - С. 165-167.
6. Мухаметзянова Г.В. Вопросы общей и профессиональной педагогики: избранные труды: в 9 томах. — Казань: Магариф, 2005. - Т. 2 - 447 б.
7. Жилин Г.Н. Рейтинговая система обучения при проверке лабораторных работ // Среднее профессиональное образование. - 1999. - №9, 19-20б.
8. Абдрахманова Г. А. Проблема оценивания в управлении качеством образования // Наука и школа. — 2004. — № 1, 3-5б.

УДК 330.332.3

Усупов Мелис Усенбаевич,

*э.и.к., доцент, Б.Осмонов ат. Жалал-Абад мамлекеттик университети
Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультети*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА АТА МЕКЕНДИК БИЗНЕСТИН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК ШАРТТАРЫ ЖАНА ТОЛУК КАНДУУ ИШТӨӨСҮНДӨГҮ КӨЙГӨЙЛӨР

Аннотация: Бул макалада глобалдашуунун баиталышы менен байланышкан башкаруу чөйрөсүндө болуп жаткан өзгөрүүлөр көрсөтүлгөн. Автор заманбап шарттарда түшүнүүнү жана тутумдаштырууну талап кылган бир катар теориялык маселелерди баса белгилеген. Ошондой эле макалада дүйнөдөгү заманбап бизнестин өнүгүүсү чагылдырылып, ата мекендик бизнестин өнүгүү процессине баа берилген.

Түйүндүү сөздөр: Базар экономикасы, экономикалык либералдаштыруу, ата мекендик бизнес, инвестиция, транзит, экономикалык кризис, эл аралык концепция, улуттук стратегия, мамлекеттик заказ, реформа.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОГО БИЗНЕСА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ПОЛНОЦЕННОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье показаны происходящие изменения в области управления связанные с процессом наступления глобализации. Автор подчеркивает ряд вопросов теории, которые требуют осмысления и систематизации в современных условиях. В статье также хорошо освещается развитие современного бизнеса в мире и дается оценка на процесс развития отечественного бизнеса.

Ключевые слова: рыночная экономика, экономическая либерализация, отечественный бизнес, капиталовложения, транзит, экономический кризис, международная концепция, национальная стратегия, государственные закупки, реформа.

ECONOMIC CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC BUSINESS IN THE KYRGYZ REPUBLIC AND PROBLEMS OF ITS FULL FUNCTIONING

Summary: This article shows modern changes of scientific management, which connected with international process - as Globalization. The author emphasizes some questions of the theory, which require judgments and ordering in modern conditions. Also, article shows development process of world modern business and is well evaluate process of development of local business.

Key words: market economy, economic liberalization, domestic business, investment, transit, economic crisis, international concept, national strategy, government procurement, reform.

Рыноктук кайра түзүүлөр башталгандан тартып, ачык социалдык-багытталган базар экономикасын тандап алган Кыргыз Республикасы, республикада бизнести ар тараптуу калыптандыруу жана толук кандуу иштешти үчүн бардык зарыл болгон укуктук жана мыйзамдык жалпы таанылган чараларды жана экономикалык жагдайларды жасады. Көрсөтүлгөн шарттарда экономиканы кемчиликсиз либералдаштыруусу жана жеке менчикти түзүүсү, Дүйнөлүк Соода Уюмуна (ВТО) кирүүсү, капитал рыногун түзүүсү, Кыргыз Республикасынын Салык кодексин кабыл алуусу, жаңы каржы институттарынын пайда болушу, ФОЭСке (МСФО) өтүүсү жана башкалар кириши мүмкүн. Кыргызстандын экономикасы транзиттик (өткөөл) экономиканын ролун аткарат жана азыркы Кыргызстандагы ишкердик бизнестин экономикалык чөйрөсү толук калыптанган деп эсептелбейт. Ата мекендик ишкердик системасынын өркүндөтүлгөн белгилеринин ичинен төмөнкү белгилерди белгилеп коюу туура болот:

- өткөөл экономикага мүнөздүү болгон бизнестин абалын аныктоочу транзитивдүүлүк;

- башка мамлекеттердеги ишкердик бизнестин калыптануу деңгээлине салыштырганда ата мекендик бизнестин калыптануу деңгээлин аныктоочу деңгээл.

Ишкердигибиздин улуттук концепциясынын транзитивдүүлүгүнүн башкы көрсөткүчү - анын жаштыгы. Биздин ишкердиктин мамлекеттик концепциясынын транзиттүүлүгүнүн маанилүү көрсөткүчү болуп олуттуу сатылгандыгы, коррупциялашкандыгы жана бүгүнкү бизнесмендердин ишине кылмыштуу элементтердин курамынын аралашкандагында турат. Биздин ишкердиктин мамлекеттик системасынын транзитивдүүлүгүнүн маанилүү көрсөткүчү, ишкердик бизнестин ар кандай түрлөрүнүн өнүгүүсүнүн тең салмаксыз түрү болуп саналат. Бүгүнкү күндө мамлекетибизде ишкердиктин жогорку көрсөткүчтөрү ишкердүүлүктүн төмөндөгү түрлөрүндө, ошондой эле каржы бизнесинде (биринчи кезекте банк ишинде), коммерциялык бизнесе, биринчи кезекте соода, тейлөө, курулуш бизнеси ж.б.

Бүгүнкү күндө кыргыз ишкердүүлүгүнүн өнүкпөй жаткандыгынын себебин төмөндөгүчө жөнөкөй сөз менен түшүндүрсөк болот. Мамлекетте ишкердүүлүктүү курууда же аны андан ары өркүндөтүүдө, мамлекеттик бийлик органдары өз пайдасына саясий чечим кабыл алууга жетишүү максатында көп учурда бизнесмендердин кызыкчылыктарын эске алышпай келишет, ошондой эле таасирдүү коом катары зор күчкө ээ болушат, бирок андан тышкары, бул олуттуу социалдык-экономикалык жана коомдук-саясий чечимдердин чечилишине таасир эте турган конкреттүү коомдук-саясий күч катары каралат. Бүгүнкү күндө мамлекетте иш жүзүндө туруктуу капиталы бар ата мекендик компаниялар жана фирмалар жана өзүнүн атын негиздеген агенттер бар, буга карабастан республикада ишкер коом өнүгүү стадиясында өзүлөрүнүн позицияларын сактап калуусу керек.

Рынок мамилелерине өтүүгө ылайык, Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Өкмөтүнүн чабуул коюучу кадамдары, ошондой эле экономикалык башкаруу концепциясындагы революция болуп саналат, бирок мындан тышкары, мамлекеттин экономикасын башкаруунун экономикалык планын жактоочуларды биринчи планга киргизүү ишкердиктин калыптанышынын эң жаңы деңгээлине - аймакка чыгууну мындан ары жогорулатуу максатында кыйла ылайыктуу талаптарды талап кылат. Экономикалык мүмкүнчүлүктөр - бул каржылык мүмкүнчүлүктөр, бирок мындан тышкары, ишкердүүлүктүн - өлкөнүн экономикасын калыптандыруудагы мамлекеттин чөйрөсүнүн таасир деңгээли базар мамилелеринин өнүгүшүнүн күчтүү аспектиси жана ошондой эле жүргүзүлгөн экономикалык реформалардын деңгээлинин белгиси катары каралат. Ошондой эле, баардыгы, албетте, көйгөйгө карата мындай мамиле кандайдыр бир жол менен толук болбой калат, эгерде мамлекеттин бизнестеги адамдардын ролунун деңгээли кандайдыр бир жол менен аныкталбаса. Бул изилдөөлөр көрсөткөндөй, ата мекендик бизнести калыптандыруудагы оң жылыштарга карабастан, республикада учурдагы ички бизнестин калыптанышын чектеген бир нече маселелер жана шарттар бар. Ички сооданын, жумушсуздуктун, резиденттердин эмгекке жарамдуу үлүшүнүн миграциясынын жана башка ички кыйынчылыктардын өсүшүнө байланыштуу, мамлекеттин экономикалык алсыздыгынын биринчи себеби, ошондой эле дүйнөдөгү коомдук-саясий маселелер.

Учурдагы бизнести калыптандырууда ата мекендик коммерциянын артта калышынын негизги факторлорунун бири - кадимки экономикалык шарттардын жоктугу. Биз бизнести түзүүдө чектөөнүн классикалык шарттарынан (пара алуу, жогорку салыктар, баштапкы каражаттардын жетишсиздиги, инвестиция, улуттук жардам ж.б.) тышкары, белгилүү бир жагдайларга мүнөздүү стандарттуу эмес шарттар дагы бар деп эсептейбиз. Аларга ишкерлердин классынын жоктугу, бизнестин анча-мынча калыптанышы, мотивациянын жоктугу, PRдын төмөн методикасы, регионалдык обочолонуу жана чет өлкөлүк компаниялар менен начар байланыш, маалыматтан артта калуу жана дүйнөлүк бизнестин фавориттеринен кыска мөөнөттүү иштен четтетүү, жөндөмдөрдүн жана көндүмдөрдүн жетишсиздиги, продуктыларда жана кызматтарды жайгаштыруу, мамлекет дүйнөнү кабыл алуу - бул кадимки жана башка классикалык коркуу.

Эл аралык ишкердүүлүк тездик менен өсүп жатат жана белгилүү бир өнүккөн мамлекеттердин гана эл аралык бизнестин тигил же бул деңгээлде калыптанышына таасир этүүгө толук мүмкүнчүлүктөрү бар. Мындан тышкары, ааламдашуу процедурасы жана экономиканы интернационалдаштыруу жөн гана дүйнөлүк соода орбитасында жүргөндөрдүн бардыгын кечиктирип, даярдыгын күтпөйт. Бул мамиледе тар ресурстарды пайдалануу, ошондой эле эл аралык экономиканын субъекттеринин негизги милдети болуп, эч кандай жол менен макул болбогон, ошондой эле мезгилге ылайык бир аз кечигип келген адам уттурат. Ушул учурдан баштап, кирешелүү бизнести башкаруунун механизмдерин жана рычагдарын системалаштыруу үчүн атайын академиялык түшүндүрмө талап кылынат. Биздин мезгилде бүгүнкү бизнес көп тараптуу калкып жүрүүчү ишкердик иш катары

каралат. Мамлекеттеги базар элементтеринин алсыз салты, ошондой эле бизнестин тездик менен өзгөрүшүнө алып келет - чөйрө бизнес структураларынан бухгалтердик эсепке алуу жана эсепке алуу ыкмаларын, ошондой эле субъекттердин каржылык иштерин эске алуу менен интенсивдүү өзгөрүүлөрдү талап кылат.

Башка олуттуу көйгөйлөр рынок экономикасы өнүккөн өлкөлөрүнүн практикасында сыналган ар кандай ыкмаларды жана кирешелүү бизнести башкаруу ыкмаларын колдонуу деп эсептелет. Бул мамиледе күн сайын өзгөрүүлөргө дуушар болгон көптөгөн методдор, ыкмалар жана приемдор бар: алар четке кагылат, жаңыртылат, эң жаңылары киргизилет ж.б. Биздин учурда, узак жылдар бою калыптанып калган үрп-адаттардан жана үй жумуштарын жүргүзүү чеберчилигинен улам, эң жаңы түшүнүктү эч кандай жол менен калыптандырбоо керек болгон сыяктуу эле, бул учурда бар нерсени өзгөртүү, ошондой эле башкаруу концепциясынын автономдуу эң жаңы инновациялык компоненттерин системалаштыруу керек, аларды эң жаңы шарттарда колдонуу пайдалуу. Бул мааниде учурдагы жарнамалык роликтин маани-маңызын анын бардык конфигурацияларында жана көрүнүштөрүндө так аныктоо керек, бирок кирешелүү бизнести башкаруу жабдууларын түзүүдөн тышкары, натыйжалуу жана ылайыктуу башкаруу чечимдерин кабыл алуу үчүн чыгымдарды башкаруу зарыл. Бирок, болгон илимий негиздерге карабастан, келечектеги глобалдашуу, ошондой эле бизнести интернационалдаштыруунун тез темпи илимий изилдөөлөрдүн акыркы кызыкчылыктарын ачып берет. Мындан тышкары, ишкердиктин акыркы куралдарынын пайда болушу, бухгалтердик эсептин эл аралык стандарттарын учурдагы ишкердиктин заманбап реалдуулугуна ылайыкташтыруу зарылдыгы пландуу экономикадан рынок мамилелерине өтүү шартында башкаруу элементтерин системалаштыруу жана аларды структуралаштыруу, ошондой эле жалпы концепция максатында методикалык жана методикалык чечимдерди изилдөөнү талап кылат.

Казакстанда жана Россия Федерациясында жеке бизнести күч колдонуп түзүүнүн фонунда Кыргыз Республикасын толтурган экономикалык кризис биринчи планга ата мекендик бизнести өнүктүрүү боюнча илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн, ошондой эле алардын негизинде көп тараптуу бизнести түзүү максатында абстракттуу практикалык кеңештерди түзүүнүн зарылдыгы киргизет.

Атап айтканда, учурдагы эл аралык көзөмөлдүн негизинде бизнести башкаруу ыкмаларын өркүндөтүү. Ушундай мамиледе эл аралык коммерциянын учурдагы модификациясынын өнүгүшүнүн пайда болушунун фонунда ата мекендик бизнести калыптандыруу боюнча изилдөөлөрдү карап чыгуу зарылдыгы келип чыгууда. Даанышмандардын "дүйнө кичинекей" деген ырастоосу, адамзат коомчулугунун калыптанышындагы учурдагы чындык менен тастыкталат. Жалпы макроэкономика так негизделген - жалпы негиздерге, критерийлерге жана жөнгө салуу элементтерине негизделген экономикалык мамилелердин эл аралык концепциясы. Бүгүнкү күндө, жердин бардык аймагы адамдын көзөмөлүндө, ошондой эле адамдын өсүп жаткан муктаждыктарын канааттандыруу үчүн жырткычтык мамиле кылуу менен бардык ресурстарды колдонуп келишет.

Ишкердик ошондой эле тарыхый, ошондой эле берилген өзгөрүп турган коом. "Homo sapiens" өзүнүн пайда болгон биринчи күнүнөн баштап өзүнө азык-түлүк алып, турак жай кура баштады. Бүгүнкү ишкердүүлүк ар кайсы өлкөлөрдө ар түрдүүлүгү, калыптануу даражасы, айырмалоочу белгилери, жетилгендиги, көп белгиси, социалдык жана башка белгилери менен айырмаланат. Бизнесмендер дагы айырмаланып, айрымдары материалдык муктаждыктарын канааттандыруу максатында иш алып барышса, башкалары адеп-ахлактык жана руханий баалуулуктарды канааттандыруу максатында иш алып барышат.

Кайсы гана мамлекетте болбосун, Улуттук Бизнес Концепциясындагы көптөгөн капиталдык топтоо анын глобалдык деңгээлге чыгышы болуп саналат, ар бир мезгилде

ишкер мамилелер түзүлөт. Ошентип, Улуу Британияда 17-кылымдын жарымындагы натыйжалуу анти-монархиялык төңкөрүштү күчөткөн базар башкаруу концепциясын Кромвелл реформалаган. Франциядагы бизнес соодалашуусунун "атасы" эпосто атактуу "Наполеон" согуштары менен гана эмес, ошондой эле салттуу мыйзам чыгаруу иш-аракеттери менен кирген "Наполеон Бонапартты" кабыл алууга милдеттүү - "Жарандык кодекс", анын бийлиги учурунда 19-кылымдын ортосунда кабыл алынган.

Улуттук бизнес концепциясынын ар түрдүүлүгүнүн конкреттүү өбөлгөлөрү азыркы мезгилге ылайык дагы деле маанилүү бойдон калууда. Мамлекеттик ишкерлердин көпчүлүгү мамлекеттик объектилерди арзыбаган акчага менчиктештирип алган, бурмаланган менчиктештирүүдөн кийин кыргыз ишкердиги өзүнүн башталышына ээ болду. Эң жандуу мамлекеттик кызматкерлер өзүлөрүнүн мүлкүнүн базасында аз иштешкен бизнести түзө алышты, ал эми көпчүлүгү ишкердүүлүктүн жеткиликсиздигинен - иш жүзүндө жөндөмдөрдү жана көндүмдөрдү жаратып, объектилерди тоңдурушту. Ошентип, менчиктештирүү иш-аракеттеринин жүрөгүндө бизнес ишинин улуттук концепциясы калыптана баштады, алар күтүлгөндөн алыс болду.

Андан кийин, улуттук бизнес-концепциялардын калыптанышынын чегинде, дүйнө таанымдын негизги принциптери, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдары жана менеджмент тарабынан тартылган ишкердик чөйрөсүндөгү жалпы улуттук саясий ишмерлердин негиздерине таасирин тийгизди.

Ишкердик чөйрөсүндөгү улуттук стратегия укуктук ченемдердин жана эрежелердин колдонулушун аныктоо тажрыйбасына чоң таасирин тийгизет, ишкерлердин милдеттенмелери да адилеттүү.

Бүгүнкү бизнестин салттуу имиджи АКШ болгон, базар экономикасы калыптанган мамлекеттерде жеке ишкердикти жүргүзүүнү сунуш кылат.

Түздөн-түз америкалык ишкердүүлүктү Америка Кошмо Штаттарынын түпкүлүктүү эмес эли түзгөн, бирок башка өлкөлөрдөн жана дүйнөнүн айрым бурчтарынан Америкага оптималдуу жашоо издеп келген адамдар. Тарыхка көз чаптырсак, Американын ишкердүүлүгү мыйзамсыз өткөн тарыхты коюп жатат.

Ишкердикти уюштуруучунун модификациясынын түздөн-түз карама-каршылыгы, Улуттук бизнес концепциясы деп эсептелет, ал өзүнүн бизнесмендери, мамлекеттик органдар жана башка формацияда анчалык деле мааниге ээ эмес. Мындай түшүнүктөр Батыш Европа мамлекеттеринин (Франция, Италия, Бельгия, Португалия) тилкесинде көбүрөөк кездешет. Текшерилген форма ишкердүүлүк менен ишкердиктин субъекттеринин кызыкчылыктарынын ортосундагы карама-каршылыктарды жоюу мүмкүн эмес деген ойго негизделет, бирок алардын терс таасири мамлекеттик сектор тарабынан улуттук экономиканын күчтүү өкүлчүлүгүнүн жагдайы болгондо ийгиликтүү деңгээлде болот.

Бул бөлүм мамлекеттик заказдарды жана көрсөтмөлөрдү аткарууда негизги артыкчылыктуу багытта иштейт. Бул тең салмакташтыруучу таасир мамлекеттик эмес бизнесмендерге каршы багытталган.

КОРУТУНДУ

Жогоруда баяндалгандардын негизинде тиешелүү тыянактарды чыгарууга болот:

1. Ишкердикти өнүктүрүү өлкөнүн экономикасынын артыкчылыктуу агымдарына, ошондой эле Кыргыз Республикасынын экономикасынын калыптанышына барабар болгон бирден бир маанилүү база катары кароо.

2. Мамлекетте бизнести толугу менен калыптандыруу, ошондой эле ишкердүүлүктү жогорулатуудагы тоскоолдуктарды жана барьерлерди жоюу боюнча талапты иштеп чыгуу керек.

3. Социалдык багыттагы бизнеске колдоо көрсөтүү, ошондой эле социалдык объективдүү бизнести жана чынчыл экономиканын бир бөлүгү катары илгерилетүү.

4. Мыйзамдын патологиясы үчүн эч кандай негиз болбогон ар кандай ишкердик демилгени кубаттоо.

Колдонулган адабияттар:

1. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет / Пер. с англ. М.: Аудит, ЮНИТИ, 1998.
2. Хорнгрен К. Управленческий аспект /Пер. с англ. М.: Аудит, ЮНИТИ, 1995.
3. Кьелл Нордстрем, Йонас Риддерстрале. «Бизнес в стиле фанк».
4. Арзыбаев А.А. Организационные и методические аспекты учета и аудита капитала. Монография. Алматы 2019г. 164 с.
5. <http://www.efcentralasia.org/en/>
6. <http://www.eerc.kiev.ua>
7. Global Development Network, GDN

УДК 662.997.534

Рыскулов Ильяс Рустанбекович

ст.преподаватель,
Региональный образовательный институт,
e-mail: rir82@mail.ru

Акбарбек уулу Сагынбек

преподаватель, магистр
Региональный образовательный институт,
e-mail: sagunbek_95kg@mail.ru

**МОБИЛДИК ЖАНА КОПАКТЫК КҮН МЕНЕН СУУ ЫСЫТЫЛУУЧУ
ЖАБДЫКТАРДЫН КОНСТРУКЦИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫН
КЛАССИФИКАЦИЯСЫ**

Аннотация: Бул жумушта мобилдик жана компактык күн менен суу ысытылуучу жабдыктарды жасоого, алардын конструкциялык өзгөчөлүктөрүн аныктап классификацияга бөлүү жумушу кыскача баяндалган.

Түйүндүү сөздөр: күн аркылуу суу жылытуучу орнотмо, күн коллектору, бак аккумулятору, жылуулук энергиясы, ысык суу, температура, күн аркылуу суу жылытуучу коллектор, табигый, мажбурлап циркуляциялоо, жылуулук алып жүрүү.

**КОНСТРУКТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МОБИЛЬНЫХ СОЛНЕЧНО
ВОДОНАГРЕВАТЕЛЬНЫХ УСТАНОВОК И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ**

Аннотация: В работе представлены конструктивные особенности для разработки и исследования мобильной и компактной солнечной водонагревательной установки и ее классификация.

Ключевые слова: солнечная водонагревательная установка, солнечный коллектор, бак аккумулятор, тепловая энергия, горячая вода, температура, солнечно водонагревательный коллектор, естественная, принудительная циркуляция, теплоноситель.

DESIGN FEATURES MOBILE SOLAR WATER HEATING SYSTEMS AND THEIR CLASSIFICATION

Abstract: *The presents the design features for the development and research of mobile and compact solar water heating installation and classification.*

Keywords: *solar water heating system, solar collector, battery tank, heat energy, hot water, temperature, solar water heating collector, natural, forced circulation, heat carrier.*

Как известно [1-5] во всем мире широко эксплуатируется огромное количество солнечных водонагревательных установок (СВУ), используемых в индивидуальных жилых домах, централизованных системах горячего водоснабжения жилых и общественных зданий, включая гостиницы, больницы, спортивно-оздоровительные учреждения и т. п. Налажено промышленное производство солнечных водонагревателей в таких странах, как Китай, Япония, Израиль, Кипр, США, Австралия, Индия, Франция, ЮАР, Россия и др.

Значительную часть потребности населения Республики Кыргызстан в тепловой энергии, например, для получения горячей воды, можно удовлетворить за счет солнечной энергии. Как и другие среднеазиатские республики, этому способствует географическое расположение Кыргызстана, где число дней с солнечным сиянием в году достигает в среднем 260 (более 3100 часов (среднее значение 12 часов в сутки)), поэтому использование солнечной энергии для нагрева воды, сушки фруктов, овощей и кормов, бытовых нужд и теплоснабжения является актуальной задачей.

Особо следует отметить, что для удовлетворения потребностей в тепловой энергии в быту - для приготовления пищи, горячей воды и отопления жилищ, на пастбищах джайлоо овцеводами, пчеловодами или просто отдыхающими туристами вырубаются ценные, трудновосстанавливаемые виды древесных и кустарниковых пород, играющих исключительно важную роль в сохранении почвенного равновесия и предупреждения селевых и оползневых явлений. Поэтому удовлетворение хотя бы части потребности этой категории населения в тепловой энергии за счёт солнечной имеет большое экономическое, экологическое и социальное значение.

Большое количество населения Кыргызстана порядка 80% и более, проживают в отдельных квартирах или односемейных домах. В то же время жилищные условия в большинстве населенных пунктов по качественным характеристикам не соответствуют современным требованиям, т.е. невысокий уровень обустройства коммунальными удобствами (обеспечение горячей водой, электрификация, газификация, не очищенная вода для питья и пр.).

Эта же проблема возникает и в школах, детских садах, мечетах, общественных и частных туалетах, ФАПх и других общественных местах для мытья рук, овощей и других бытовых нужд, где нет необходимости использования кипяченной воды можно было - бы использовать конструктивно простые, мобильные СВУ с небольшим объемом. Такие СВУ должны работать автономно, в течении дня, заправятся имеющейся водой в ручную, без центрального водоснабжения и электричества, должны обеспечить нагрев воды до 40 градусов и более. Требуемая температура используемой воды должна регулироваться обычными ручными смесителями. В настоящее время в продаже таких широко применяемых СВУ нет.

Если учесть, что в сельской местности расположены более 5000 аналогичных учреждений образования и медицины, актуальность разработки и создания автономных СВУ с указанными особенностями становится очевидной.

В настоящее время населением используется СВУ в виде простых емкостей до автоматизированных систем таких как: душ, пластмассовые и металлические емкости с

водой и т.п. которые используются для удовлетворения нужды в горячей (теплой) воде, использующихся для личной гигиены, стирки и мойке посуды.

Так как к специфическому оборудованию систем СВУ относятся солнечные коллекторы (гелиоколлектр)- основной элемент любой установки, в котором солнечное излучение преобразуется в тепловую, и аккумуляторы солнечной энергии-которая является неотъемлемой частью всех солнечно водонагревательных систем, в котором аккумулируется выработанная тепловая энергия.

В подавляющем большинстве случаев солнечно водонагревательный коллектор (СВК) и бак-аккумулятор (БА) для горячей воды СВУ образуют две отдельные конструкции, соединяемые между собой системой трубопроводов. В отдельных случаях они представляют собой одно целое (рис.1). Это – так называемые совмещенные СВУ (резервуар душа, пластмассовые и металлические емкости с водой). В них один и тот же объем выполняет как функцию СВК, так и функцию БА. Как правило, они являются более компактными, чем СВУ с раздельным СВК и БА.

Например, в СВУ емкостного типа, представляющего собой замкнутую емкость, солнечное излучение поглощается в основном ее верхней частью. При этом соответственно нагревается верхняя часть воды. В этом случае отсутствует конвекция нагретой части воды. Нижние части воды остаются прохладной. Это приводит к тому, что скорость нагрева воды остается низкой, следовательно, низка и производительность и к.п.д. СВУ.

Все существующие установки не способны эффективно поглощать солнечное излучение, когда высота солнца небольшая, т.к. их тепловоспринимающие поверхности – поверхности СВК расположены ориентацией север-юг, под некоторым углом к горизонту. При этом углы падения солнечных лучей на их поверхности меняются от 90^0 в утренние часы до $50-60^0$ до 10 часов дня. При таких углах коэффициент пропускания стеклянного покрытия СВК либо равен нулю, либо сведен к минимуму. В это время СВК, следовательно, СВУ практически не работает.

Следовательно, для увеличения к.п.д. установки к конструкциям мобильных СВУ (рис. 1) желательно добавить СВК и механизм ориентации СВУ за солнцем.

СВУ специальными СВК и автоматическими механизмами слежения за солнцем, дополнительным элементом нагрева в темное время суток, при понижении температуры воздуха используются для отопления, тепло и хладоснабжения зданий и некоторых технологических процессов (сушка сухофруктов, кормов и пастеризация соков) [1-7].

По принципу работы СВУ можно разделить на два типа: установки с естественной и принудительной циркуляцией теплоносителя. В последние годы все больше производится пассивные водонагреватели, которые работают без насоса, а следовательно, не потребляют электроэнергию (рис. 1.). Они проще в конструктивном отношении, надежнее в эксплуатации, почти не требуют ухода, а по своей эффективности практически не уступают солнечным водонагревательным установкам с принудительной циркуляцией.

Основным элементом водонагревательной установки является солнечный нагреватель (коллектор). В проточных водонагревательных установках (рис. 1 а, б.) это обычно плоский нагреватель представляющий это тепловоспринимающий элемент различного конструктивного исполнения, уложенный в корпус на слой теплоизоляционного материала и накрытый светопрозрачным материалом (обычно стекло).

В объемных (рис. 1, в) – металлическая емкость, открытая солнечным лучам с одной стороны и сверху, другие стороны и днище изолированы 4.

СВУ с естественной циркуляцией содержит коллектор -12 солнечной энергии, в бак-аккумулятор-5 подводится холодная вода-9 (холодная вода), и из его верхней части отводится потребителям горячая вода-8 (горячая вода). Перечисленные элементы образуют контур естественной циркуляции воды. По подъемной трубе -11 горячая вода (г. в) из

коллектора солнечной энергии поступает в бак-аккумулятор, а по отпускной трубе -11 из бака в коллектор поступает более холодная вода (х.в) для нагрева за счет поглощенной солнечной энергии.

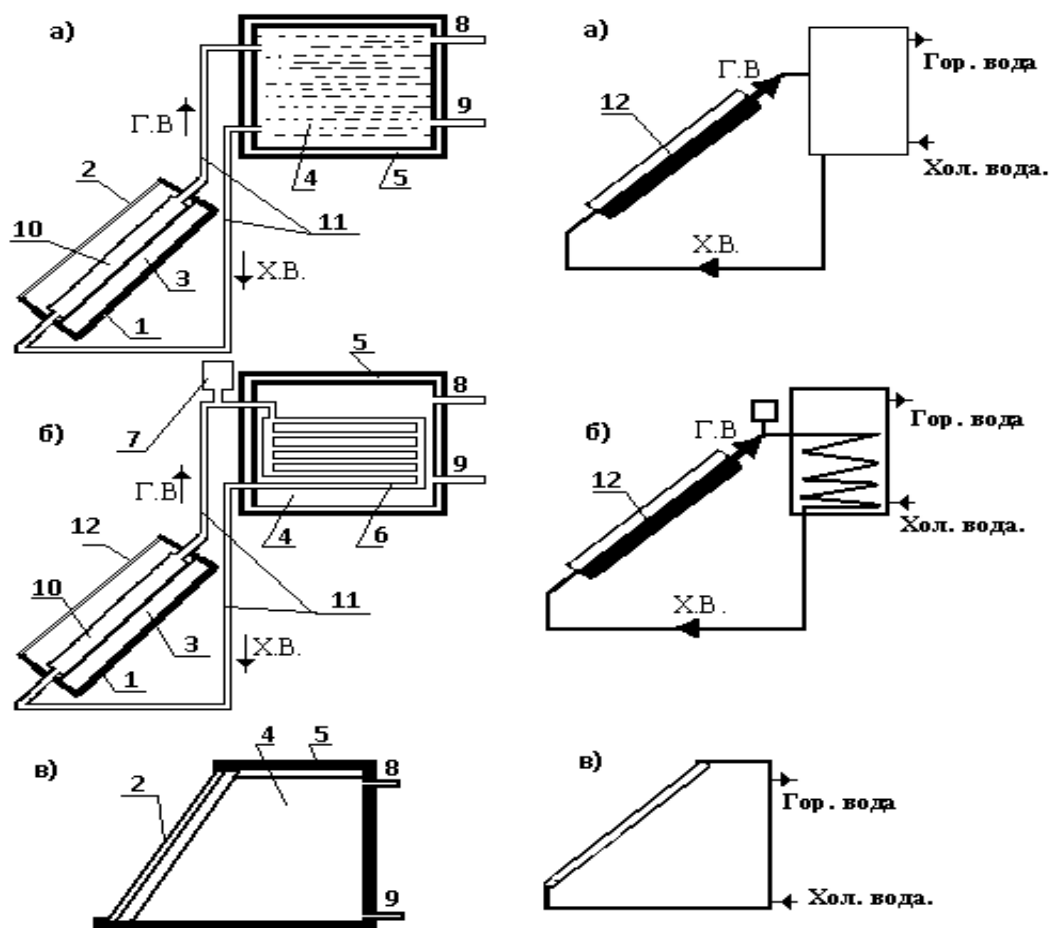

Рис. 1. Обобщенная схема солнечной водонагревательной установки (СВУ):

- а) термосифонная одноконтурная (сезонная - для теплого времени года),
 б) термосифонная двухконтурная (всесезонная- с промежуточным теплоносителем),
 в) объемного типа (без коллекторный- СК совмещено с БА)

1-корпус коллектора; 2-светопрозрачное покрытие (материал чаще всего стекло); 3 - тепловая изоляция (пенопласт, минераловата); 4- объем воды; 5-бак-аккумулятор; 6-промежуточный теплообменник; 7-расширительный бачок; 8-горячая вода к потребителю; 9-подача холодной воды; 10 – тепловоспринимающий элемент (абсорбер); 11-соединительные патрубки; 12- коллектор.

Поскольку средняя температура воды в подъемной трубе выше, чем в отпускной, плотность воды, напротив, ниже во второй трубе. И вследствие этого возникает разность давлений (Па), вызывающая движение воды в контуре циркуляции [7,9]:

$$\Delta P = gh (\rho_x - \rho_r) \quad (1)$$

где: g – ускорение свободного падения; h – вертикальное расстояние между центрами нагрева и охлаждения воды, м; ρ_x и ρ_r – соответственно плотности холодной и нагретой воды,

Очевидно, что чем больше разность температур воды, тем больше разность давлений и интенсивнее движение воды. Аналогичное влияние оказывает увеличение разности отметок $-h$.

Безнасосные СВУ имеют более низкую стоимость по сравнению с остальными установками, но у них есть существенные недостатки, ограничивающие их применение: в термосифонных установках бак-аккумулятор должен располагаться выше коллекторов. Во избежание тепловых и гидравлических потерь система трубопроводов должна быть как можно короче. В установках, подключенных к магистральным трубопроводам, в качестве теплоносителя используется жидкость из магистрали (в случае горячего водоснабжения это вода), что не позволяет их использовать в холодное время года (сезонность).

Основные классификации и конструктивные решения (типы) гелиоустановок, предназначенных для нагрева жидкого и газообразного теплоносителя, существующие в настоящее время в мировой практике, а также их краткая характеристика и соответствующая библиографическая информация, которая подробно описана в диссертационной работе и большинстве научных публикациях Р.Р. Аvezова, приведены основные классификации систем, использующих солнечную энергию для выработки тепла [9] ссылаясь на которые мы составили следующую классификацию мобильных СВУ (рис.2).

Целью по поставленной задаче наших разработок и исследований, будет увеличения к.п.д., уменьшение веса и упрощение конструкции СВУ для удобства ее транспортировки, монтажа и эксплуатации.

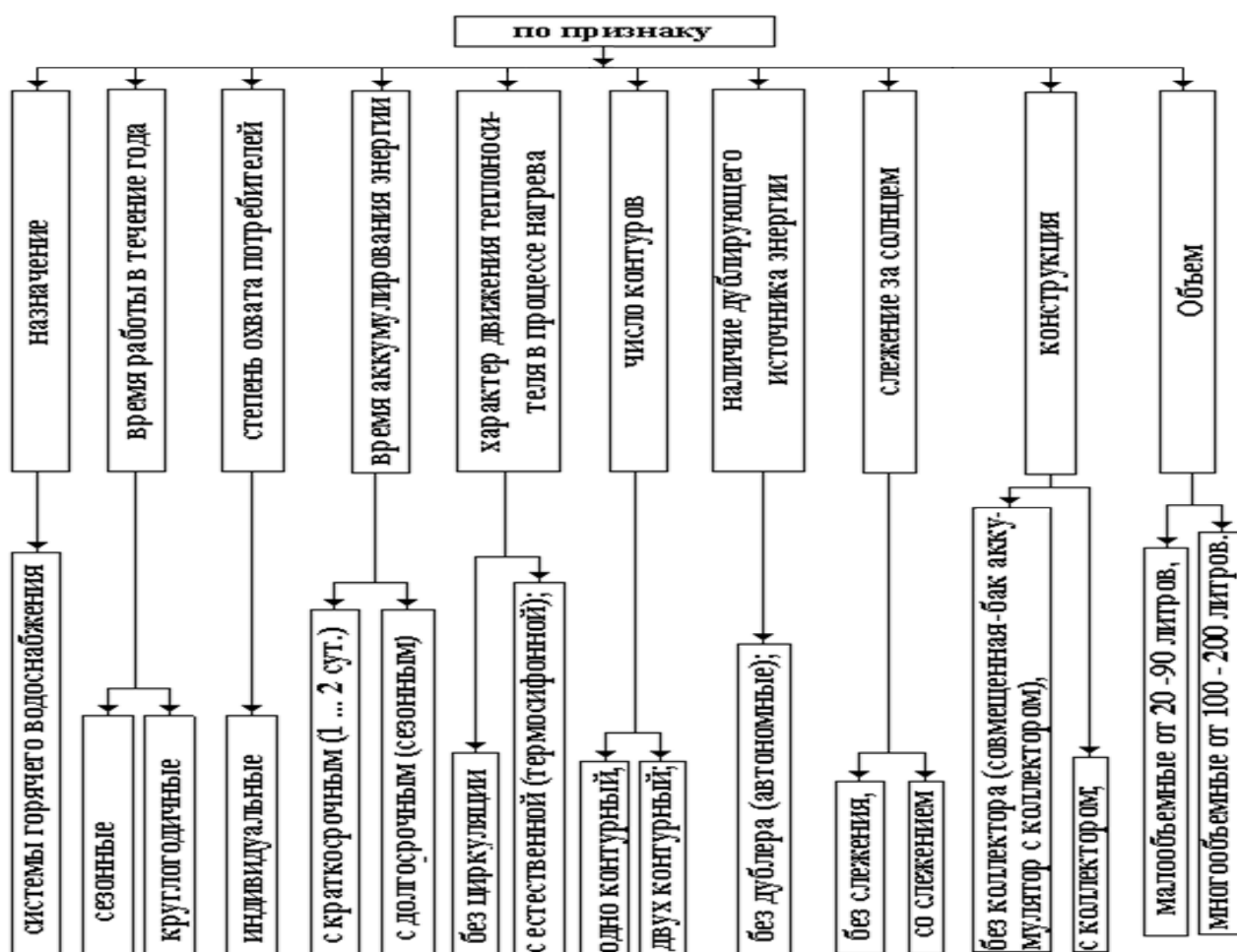

Рис. 2. Классификация мобильных солнечно водонагревательных установок

Выводы

Исходя из этих признаков классификаций, разработанная мобильная СВУ должна быть:

по назначению – для горячего водоснабжения: для удовлетворения бытовых нужд в горячей воде для гигиенических целей, стирки белья и мытья посуды;

по времени работы в течение года - сезонное или круглогодичное;

по степени охвата потребителей - индивидуальные;

по времени аккумулирования энергии - с краткосрочным аккумулированием (1 ... 2 сутки.);

по характеру движения теплоносителя в процессе нагрева - с естественной (термосифонной) циркуляцией;

по числу контуров – одно-контурной или двухконтурной;

по наличию дублирующего источника энергии - без дублера (автономные);

по слежению за солнцем – со слежением: для увеличения к.п.д. установки;

по конструкции - с коллектором: для увеличения к.п.д. установки по нагреву воды;

по объему – многообъемные от 100 - 200 литров.

Использованная литература:

1. Твайделл Дж., Уэйр А. / Возобновляемые источники энергии/ – М.: Энергоатомиздат, 1990, 94-95с.
2. Харченко Н.В./ Индивидуальные солнечные установки./ – М.: Энергоиздат, 1991. 208с.
3. Андерсон Б. Солнечная энергия (основы строительного проектирования). – М.: Стройиздат, 1982. – 327с.
4. Исманжанов А.И., Султанов С.К. /Разработка и испытание конвективного солнечного водонагревательного коллектора /Гелиотехника. Ташкент, 1997, №1. С. 54-58.
5. Исманжанов А.И. Султанов С.К. /СВК с раздельным движением водяного теплоносителя./ Межд. научно-практ. конф. «Кызыл-Кия – вчера, сегодня, завтра». г. Кызыл-Кия, 1998, С. 55-56.
6. Бутаев Д.А., Калмыкова З.А., Подвидз Л.Г. и др. / Задачник по гидравлике / Под ред. проф. Куколевского - М.: Энергоиздат, 1960. - 440 с.
7. Русланов Г.В., Розкин М.Я. /Отопление, вентиляция жилых и гражданских зданий: Справочник/ - Киев: Будивельник, 1983. - 272 с.
8. Байрамов Р.Б., Ушакова А.Д. /Солнечные водонагревательные установки./- Ашхабад.: Изд-во Ылым, 1987.-157с.
9. Аvezов Р.Р., М.А. Барский-Зорин М.А., Васильев И.М. и др.; под.ред. Сарнацкий Э.В. и Чистович С.А.-/ Системы солнечного тепло-хладоснабжения /- М.: Стройиздат, 1990. 328 с.ил.

УДК 58.009

Нарбаева Айгуль Измаиловна

преподаватель,

Жалал Абадский государственный университет им.Б.Осмонова,
Таш-Кумырский инженерно-педагогический факультет,

КУРПСАЙДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Аннотация: Бул макалада Курпсайдын экологиялык өзгөчөлүгү, бадал-дарактардын көп түрдүүлүгү, бийиктеген сайын климаттын кескин өзгөрүшүнө байланыштуу бадал-дарактардын өзгөрүп турушу, ал нерсениен жергиликтүү калктын турмушуна тийгизген таасири жана ролу, анжирдин пайдасы, өзгөчөлүгү жөнүндө жазылган.

Ачкыч сөздөр: капчыгай, анжир, жапайы жүзүм, жергиликтүү калк, анжирдин мөмөсү, капчыгайдын кооздугу.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КУРПСАЯ

Аннотация: В этой статье идет речь об особенностях экологии Курпсая, многообразии кустарников и деревьев, в связи изменениями климата изменение разнообразия кустарников и деревьев, как это влияет на жизнь местного населения, об особенностях и пользе инжира.

Ключевые слова: ущелье, инжир, дикий виноград, местное население, плоды инжира, красота ущелья.

ECOLOGICAL FEATURES OF CURPSAY

Annotation: This article analyzes the especially ecology of Kurpsai, deverse of trees and bushes with change of climate, and how it influences to life of local people, the repualiarity and profit of fig.

Key words: the fig, the local people, effort, the beauty of effort, fruit of figs, wild grapes.

В нашей прекрасной республике лесные ландшафты, хотя и небольших размеров, имеют большое значение. Еловые леса севера и востока страны, смешанные насаждения ореха грецкого и других плодовых пород на склонах гор севера Ферганской долины, можжевельниковые редколесья на юге, леса, расположенные вдоль рек – все они произрастают в определенных экологических условиях, смягчают континентальный климат в этих местах и играют важную экологическую и социально-экономическую роль.

Леса многофункциональны по своей природе и обеспечивают широкий спектр услуг и продуктов, которые очень важны не только для населения, но и для животных и птиц.

Территория Кыргызстана фактически не является так называемым лесным регионом. Однако несмотря на то, что лесопокрытая площадь в стране довольно ограничена, леса Кыргызстана являются не только источником получения древесины, плодов и других ценных продуктов леса, но играют также исключительно важную защитную и экологическую роль. Благодаря их богатому биологическому разнообразию, значение кыргызских лесов выходит далеко за пределы национальных границ, а некоторые из них имеют всемирную значимость [4.9].

Для любой страны леса имеют исключительно большое значение. Оно определяется, с одной стороны, ролью, которую выполняет лес, как элемент ландшафта (защитная, охранная, эстетическая и т.д.), с другой – разнообразной продукцией, получаемой от него.

Курпсайское лесничество расположено на южной границе Аксыйского лесхоза. Лесничество находится на высоте 700-1100 м над уровнем моря, на правом берегу реки Нарын. По ущелью протекает одна из наиболее крупных рек лесхоза – Курпсай, которая питается грунтовыми и снеговыми водами. Течение реки бурное. Она впадает в реку Нарын. Наиболее полноводной река становится в весенний период, когда выпадает максимальное количество осадков и происходит таяние снегов.

Ущелье очень живописно. На берегу реки весной цветущая вишня магалебская напоминает юную красавицу, плоды которой являются хорошим кормом для птиц. Здесь на склонах и осыпях растут кавказское дерево, шелковица, клен туркестанский, береза туркестанская, грецкий орех и многие другие. Фисташки встречаются редко, на склонах, одиночно. И плодоносят тоже редко. Орех грецкий дает хороший урожай и нередко служит одним из основных источников дохода местного населения.

Из плодовых растут алыча, яблоня, груша, боярышник туркестанский, дикий абрикос. Их плоды местное население собирает, употребляет в свежем и сушеном виде или реализует на рынках близ лежащих городов Таш-Кумыр и Кара-Куль. Из кустарников встречаются барбарис, шиповник, чуть выше жимолость, экзехорда, таволга, кизильник. Арча полушаровидная и зеравшанская растут по склонам, на скалах, образуя неповторимую красоту ущелья. Обилие разнообразия кустарников и деревьев объясняется резкими климатическими изменениями ущелья.

Очень много растет дикого винограда. Лианы винограда растут, взбираясь усиками по стволам дикой шелковицы, ореха, алычи дикой, кавказского дерева (рис.1. а, б. фотографии сделаны автором). А кончики тех лиан, которые стелются по земле, со временем высыхают, в итоге лианы виноградной лозы погибают. Это связано с тем, что в нижней части урочища климат жаркий и сухой, а почва каменистая. Плоды винограда, которые растут на берегу реки крупнее и в лозе больше ягод, по сравнению с теми которые растут поодаль от реки. Встречаются винограды по свету ягод от светло-зеленого до темно-синего цвета. Кожура немного толще, чем у культурного.

Начиная с конца августа месяца местное население начинают сбор плодов дикого урожая: инжира, дикого винограда, яблок, груши, барбариса, шиповника, алычи дикой.

Из выше перечисленных диких плодовых следует обратить особое внимание на инжир (рис.2).

Рис.1. Кусты дикого винограда растущие в Курпсайском лесничестве.

Родиной инжира считается юго-западная часть Малой Азии (Кария). В районах Закавказья, в Крыму и Средней Азии, на значительных площадях произрастает дикий инжир,

что свидетельствует о наличии других очагов происхождения этого удивительного фрукта. За пределами СНГ инжир встречается в Малой Азии, Иране и Афганистане. У него крупные, густо опущенные с обратной стороны листья, которые на одном дереве бывают цельные, и изрезанные на лопасти.

В диком виде инжир распространен в Индии, Афганистане, Иране, Турции, Пакистане, Туркменистане, на Кавказе, Средней Азии, в Крыму.

Из Египта культура возделывания инжира проникла в IX веке до нашей эры в Грецию, откуда постепенно распространилась по всему миру. Дикое дерево живет до 200 лет, их окультуренные братья до 40-60 лет.

Инжир хорошо растет рядом с другими культурами на равнинной местности, склонах, скалах, осыпях.

Рис.2. Дикорастущий инжир в Курпсайском лесничестве.

а) инжирное дерево; б) плоды инжира; в) разрез спелого плода дикого инжира.

Инжир – (*figus carica*). В древних мифах упоминается под названием фигового дерева или смоковницы. Это невысокое субтропическое дерево семейства тутовых из рода фикус. Инжир – небольшое или среднее по величине дерево с раскидистой кроной и светло-серой гладкой корой. Он достигает – высоты 12-15м и более. Молодые побеги зеленые, густо опущенные или гладкие с обильным млечным соком, содержащим 12% и более каучука. Дерево двудомное. Формируются 2 формы мясистых полых соцветий с узким отверстием наверху: а) каприфига, где тычиночные цветки развиваются нормально и образуют много пыльцы, а стенки полости выстланы короткостолбчатыми пестичными цветками, и б) фи́га, где тычиночные цветки внутри соцветия редуцированы до чешуек, а пестики женских цветков длинностолбчатые. Каприфиги функционируют как потенциально мужские соцветия, а фиги – как потенциально женские соцветия. Завязь одногнёздная, с одной семязпочкой, столбик боковой, с одним рыльцем. Плод – орешек, с искривленным зародышем. При созревании соплодия инжир принимают разные цвета, от зеленовато-желтого до синевато-фиолетового. Последние известны под названием винных ягод или фиг. Промежутки между плодоножками и плодами внутри соцветия заполнены сладкой, сочной, липкой съедобной мякотью. Вредителями и болезнями не поражается.

Соцветия инжира уникальны. Своим уникальным видом они подвели даже патриарха современной ботанической систематики Карла Линнея, как удалось разгадать их секрет. Соцветия, как и плоды инжира, или фиги, как их еще называют, грушевидной формы, с отверстием на плоской верхушке. Из двух внешне не различающихся деревьев, трудно отгадать какое из них мужское, а какое женское. Взяв одно из двух плодов, можно ощутить его мясистость, а надкусив убедиться что, плод представляет как бы мешочек со сладкой,

сочной мякотью. Второй плод внешне такой же, при первом прикосновении оказался дряблой, пустотелой. На ее податливой кожице останутся вмятины от пальцев. Загадка проста, мужским деревом оказалось, был инжир с дряблыми фигами, а женским – с сочными, съедобными плодами.

Может разводиться семенами, черенками, отводками и корневой порослью. Плодоношение начинается со 2-3-го года после посадки, полное с 7-8 лет. При хороших условиях ухода дерева регулярно и обильно плодоносят до 50-60 лет.

Обычно инжир не славится долголетием, его деревья редко живут более 100 лет, однако в Индии известно уникальное дерево инжира, возраст которого свыше 3000 лет [4]. Лучшие почвы для инжира – суглинистые, каштановые, известково-суглинистые, мелкощебенчатые, красно-бурые и шиферные.

Плоды употребляются в свежем, консервированном, сушеном виде. Из него делают варенья, джемы, пастилу, компоты и вина, за что плоды инжира получили названия «винная ягода». Однако свежие фиги нетранспортабельны, поэтому транспортируются только недозрелыми или сушеными.

Инжир дикий был нами замечен в Курп-Сайском лесничестве, в урочище Курп-Сай, вдоль бассейна одноименной реки. Это место находится в 25 км к северо-востоку от города Таш-Кумыр, на правом берегу реки Нарын. Растет в двух местах. В 40 квартале, в выделах 9 и 14. При помощи лесников места, где растут инжиры огорожены. При въезде в урочище в первом огороженном месте растут 17 групп, общее число деревьев инжира – 65 штук. Большое дерево инжира, который растет в этом участке, хорошо плодоносит. У более молодых деревьев плодов мало. А во втором огороженном участке деревьев инжира насчитывается 8 групп, тоже молодые. Плодов мало. Снег, выпавший 30 марта 2015 года не очень повлиял на эти деревья. Это объясняется морозоустойчивостью дерева. Засухоустойчив. В одном дереве число плодов достигает от 120 до 243 шт. Плоды инжира маленькие, диаметром 1,5-3 см, красновато-желтые, в отличие от культурных сортов не такие сладкие, но со своеобразным ароматом, кожура тонкая (можно даже есть не очищая кожуру). Домашний скот, в основном козы тоже лакомятся плодами инжира. Это может помочь распространению семян инжира (зоохория), и это активное сосуществование или точнее необходимое содружество растений и животных. Плоды инжира – ценный пищевой продукт – употребляются в свежем и сушеном виде. Зрелые плоды инжира, нежны и в свежем виде не могут долго сохраняться, поэтому их сушат.

Химический состав сушеных плодов (в %): сахара – 48-75 % (особенно глюкоза и фруктоза, в меньшем количестве сахароза); крахмал – 3%; пектиновые вещества – до 5,4%; белка до -6%; клетчатки -3,4-7,4; жира -3,1%. Основными витаминами входящими в его состав являются витамины А, В, В1, С, Е, РР, бета-каротины. Среди минеральных веществ в мякоти фрукта содержится железо, калий, фосфор, натрий, кальций.

О полезных свойствах инжира знали ещё в древности. Инжир хорошо усваивается организмом человека и имеет большую питательную ценность. Растение обладает мочегонным, легким слабительным, отхаркивающим, смягчительным, обволакивающим, антисептическим и противовоспалительным действием. Это растение широко применяют в народной медицине многих стран. На Кавказе и в Средней Азии теплый отвар инжира на молоке применяют при сухом кашле, коклюше и отеке голосовых связок. Отвар инжира рекомендуют также пить при болезненном мочеиспускании и болезнях почек [1,119с].

Сегодня винную ягоду используют не только для приготовления различных блюд, но и для восполнения недостатка витаминов, укрепления костей, восстановления жизненных сил, выведения токсинов из организма. Плоды инжира применяются для лечения кашля, простудных заболеваний, болезней печени и почек, сердечно-сосудистой системы. Свежие плоды малокалорийны, благодаря чему помогают в борьбе с лишним весом. Существуют

«инжирные» разгрузочные дни, когда в сутки съедают 100 грамм вяленых плодов фигового дерева, 1 кг любых других фруктов и 500 грамм овощей. Инжир помогает предупредить железодефицит в организме беременной женщины и предотвратить анемию плода. Доказано, что инжир улучшает работу мозга, предупреждает многие заболевания. Незрелые плоды несъедобны, так как в них содержится едкий млечный сок.

Свежий инжир не наносит вреда здоровому организму. Однако этот фрукт противопоказан при подагре и заболеваниях желудочно-кишечного тракта. Вяленые плоды из-за высоко содержания сахара не рекомендуется употреблять при избыточном весе и диабете.

Выводы

1. Важность и необходимость сохранения леса, разумное его использование становится особенно значительной в наше время – век урбанизации и индустриализации – в связи с необходимостью улучшения внешней среды, окружающей среды. Поэтому проблема сохранения и использование леса, как природного защитного фактора для жизни человека, приобретает глобальный характер.

Природа нашей земли уникальна. Чтобы сохранить их нашим потомкам следует в первую очередь повысить экологическую культуру не только местных жителей. Так как, во время сборов урожая нередко случаи поломки ветвей таких ценных деревьев как орех грецкий, инжира и др. Лесники проводят беседы по охране природы. Но все равно часто на дрова используют редкие деревья и кустарники.

2. Необходимо регулировать выпас скота.

3. Удивительным по красоте этот ландшафт может привлечь туристов не только на местном, но и на региональном уровне, который может внести хороший вклад в развитие экономики населения и района.

4. Сделать это место заказником.

Использованная литература:

1. А.Алтымышев “Лекарственные богатства Киргизий” Кыргызстан 1976г.
2. Малая советская энциклопедия. Том 4 “Большая советская энциклопедия” 1959г. Москва.
3. Большая советская энциклопедия. Том 18 “Большая советская энциклопедия ” 1953г. Москва.
4. Типология лесов Кыргызской Республики. Бишкек. 2008г.
5. [http:// www.botanichka.ru/blog/2010/11/0/ figovoe-derevo/](http://www.botanichka.ru/blog/2010/11/0/figovoe-derevo/)

УДК 159.9.072

Атамурзаева Бусара Мамаюсуповна

к.ф.н., доцент

*Жалал Абадский государственный университет им.Б.Осмонова,
Таш-Кумырский инженерно-педагогический факультет,*

Нарбаева Айгуль Измаиловна

преподаватель

*Жалал Абадский государственный университет им.Б.Осмонова,
Таш-Кумырский инженерно-педагогический факультет,*

ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ДЕТЕЙ – ОСНОВА БЛАГОПОЛУЧНОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация: В этой статье речь идет о психическом здоровье детей, и какое внимание уделяется этому в КР со стороны минздрава КР и системы образования.

Ключевые слова: психологическое здоровье детей, критерии психологического здоровья детей, деятельность педагога-психолога дошкольной образовательной организации.

БАЛДАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ДЕНСОЛУГУ-БАКУБАТ КООМДУН НЕГИЗИ

Аннотация: Бул макалада балдардын ден-соолугунун психикалык абалы жөнүндө жана ага Кыргыз республикасынын саламаттыкты сактоо министрлиги, билим берүү системасы тарабынан, кандай көңүл бөлүнгөнү тууралуу жазылды.

Ачкыч сөздөр: Балдардын ден-соолугунун психикалык абалы, психикалык ден-соолуктун критерийлери, психолог-педагогдун ишмердүүлүгү, мектепке чейинки билим берүү мекемелери.

CHILDREN'S MENTAL HEALTH IS THE BASIS OF A WELL-BEING SOCIETY

Annotation: This article analyzes the psychical healths of children in our republic, and what does the Ministry of health and education system in this aspect.

Key words: the psychical healths of children, criteria of psychical healths, psychopedagogical specialist, kindergartens of education system.

Во всем мире, в особенности в развитых странах, большое внимание уделяют гармоничному развитию личности. И понимание здорового человека включает в себя физиологический, психический и духовные аспекты. Если с физическим здоровьем более-менее понятно в нашей стране, то с психическим состоянием оставляет желать лучшего. Одна из причин это неэффективное управление программами по укреплению психического здоровья со стороны Министерства здравоохранения Кыргызской Республики [1].

Как отмечают эксперты, Минздрав рассматривает психическое здоровье только в узком смысле. И действительно, население Кыргызстана, особенно в периферии, понятие психическое здоровье воспринимают с точки зрения медицины. А традиционный медицинский (психиатрический) подход рассматривает психическое здоровье как меру вероятности развития болезни («негативное» определение здоровья как отсутствие болезни); о здоровье судят с позиций психических нарушений и аномалий от нормы (Б.Д.Карвасарский и др.).

Психологическая модель подразумевает анализ здорового функционирования личности как позитивного процесса. У К. Гольдштейна, А. Маслоу и Ш. Бюлера эти процессы описываются через понятия самореализации, самоактуализации, у К. Роджерса полноценной жизни, аутентичности у Дж. Бюдженталя, и у В. Франкла стремления к смыслу [2].

Для прикладных целей достаточным является так называемое «функциональное определение здоровья, основанное на подходе Т. Парсонса (Talcott Parsons, 1958 г.) и восходящее к эволюционной теории представление о дисфункции», согласно которому *«под психическим здоровьем понимается способность человека полноценно функционировать в основных социальных ролях»* [1].

Психическое здоровье — это не только отсутствие психических расстройств.

Психическое здоровье является неотъемлемой частью здоровья; действительно, без психического здоровья нет здоровья.

Психическое здоровье определяется рядом социально-экономических, биологических и относящихся к окружающей среде факторов.

Для укрепления психического здоровья существуют эффективные по стоимости межсекторальные стратегии и мероприятия общественного здравоохранения.

Психическое здоровье является неотъемлемой частью и важнейшим компонентом здоровья. В Уставе ВОЗ говорится: "Здоровье является состоянием полного физического, душевного и социального благополучия, а не только отсутствием болезней и физических дефектов". Важным следствием этого определения является то, что психическое здоровье — это не только отсутствие психических расстройств и форм инвалидности.

Психическое здоровье — это состояние благополучия, в котором человек реализует свои способности, может противостоять обычным жизненным стрессам, продуктивно работать и вносить вклад в свое сообщество. В этом позитивном смысле психическое здоровье является основой благополучия человека и эффективного функционирования сообщества.

Психическое здоровье имеет важнейшее значение для нашей коллективной и индивидуальной способности в качестве разумных существ мыслить, проявлять эмоции, общаться друг с другом, зарабатывать себе на пропитание и получать удовольствие от жизни. Учитывая этот факт, укрепление, защита и восстановление психического здоровья могут восприниматься индивидуумами, сообществами и содружествами во всем мире как действия, имеющие жизненно важное значение.

Детерминанты психического здоровья

Уровень психического здоровья человека в каждый данный момент времени определяется многочисленными социальными, психологическими и биологическими факторами. Так, например, насилие и устойчивое социально-экономическое давление признается фактором риска для психического здоровья. Очевидные фактические данные связаны с сексуальным насилием.

Плохое психическое здоровье связано также с быстрыми социальными изменениями, стрессовыми условиями на работе, гендерной дискриминацией, социальным отчуждением, нездоровым образом жизни, физическим нездоровьем, а также с нарушениями прав человека [4].

Как мы видим, в нашем обществе, с психическим состоянием наших детей ситуация плачевная. Мы, как взрослые люди, как родители, ответственные перед нашими детьми за их благополучие, должны понимать, что детям важно расти в здоровой обстановке, когда родители не подвержены плохим привычкам и зависимостям, когда учитываются потребности и желания детей, когда детей не подвергают физическому насилию, когда мы не

унижаем, не оскорбляем своих детей, когда мы воспринимаем их как личностей и не относимся к ним, как к собственности.

Факторы, влияющие на здоровье	Примерный удельный вес в %	Группы факторов риска
1. Образ жизни	49 – 53 %	Курение, алкоголь, неправильное питание, вредные условия труда, переживания, стрессы, привычки, гиподинамия, материально – бытовые условия, наркотики, злоупотребление лекарствами, непрочность семей, одиночество, низкий образовательный и культурный уровень, высокий уровень урбанизации (населения)
2. Генетика, биология	18 – 22 %	Предрасположенность к наследственным заболеваниям
3. Внешняя среда	17 – 20 %	Загрязнение воздуха, воды, почвы, резкая смена природно-атмосферного давления, магниты и другие излучения
4. Здравоохранение	8 – 10 %	Неэффективные профилактические меры, низкое качество медицинской помощи и несвоевременность её оказания

Как мы видим, в нашем обществе, с психическим состоянием наших детей ситуация плачевная. Мы, как взрослые люди, как родители, ответственные перед нашими детьми за их благополучие, должны понимать, что детям важно расти в здоровой обстановке, когда родители не подвержены плохим привычкам и зависимостям, когда учитываются потребности и желания детей, когда детей не подвергают физическому насилию, когда мы не унижаем, не оскорбляем своих детей, когда мы воспринимаем их как личностей и не относимся к ним, как к собственности.

Обеспечение психологической безопасности детей во время их пребывания в дошкольном учреждении предполагает устранение и предупреждение различного рода угроз и опасностей, способствующих возникновению психоэмоционального напряжения детей, снижающих их уровень естественной активности и настроения.

Психологический дискомфорт может быть вызван разными причинами: действиями педагога с недостаточной психологической подготовкой; неподготовленностью детей к предлагаемым физическим и учебным нагрузкам; завышенными ожиданиями со стороны взрослых в отношении детей; отрицательной оценкой воспитателя, невольно выраженной им в неконтролируемой реплике или неосознаваемом взгляде; передается детям и состояние нервного напряжения педагога.

Нерациональное, скудное питание, дефицит свободы движений, реакция организма на погоду, неправильная организация сна и отдыха, неразрешенные детские проблемы могут также представлять угрозу психологическому благополучию малышей.

На основе анализа различных подходов к проблеме психологического здоровья детей выделены некоторые аспекты в деятельности педагога-психолога дошкольной образовательной организации. Понятие психологического здоровья в целом ориентирует педагога-психолога на создание условий, способствующих развитию личностной индивидуальности ребенка, формированию нравственной позиции, развитию рефлексии и смысловой сферы личности, межличностных отношений между детьми. В качестве критериев психологического здоровья детей обозначены такие, как эмоциональное

благополучие, наиболее значимые характеристики развития ребенка, гармония между ребенком и социумом. Выводом является определение приоритетов в деятельности педагога-психолога дошкольной образовательной организации.

Психологическое здоровье относится к одной из не теряющих своей актуальности проблем, поскольку выступает фундаментальным условием полноценного функционирования и непрерывного развития личности, обеспечивает человеку гармонию с самим собой и окружающей средой. Активный интерес к данной проблеме связан, в том числе, с устойчивой тенденцией ухудшения психологического здоровья детей.

Как пишет О.В.Решетникова, признание психологического здоровья детей одной из главных целей психологической работы в образовательном учреждении окончательно утвердилось на II Всероссийском съезде психологов образования (Пермь, 1995 г.). Т.И.Чиркова, одна из первых разработчиков теоретических основ психологической службы в дошкольных учреждениях (1999 г.), определяет основной целью ее деятельности обеспечение психологического здоровья детей. Сохранение психологического здоровья ребенка является одним из важных условий эффективной организации образовательного процесса. В Федеральном государственном образовательном стандарте дошкольного образования (2013 г.) первой задачей, на решение которой он направлен, выступает охрана и укрепление физического и психического здоровья детей, в том числе их эмоционального благополучия, что отражено также в требованиях к содержанию образовательной программы дошкольного образования, условиям ее реализации, результатам освоения.

Таким образом, главной целью и критерием успешной деятельности психологической службы образования является психологическое здоровье ребенка. В связи с этим для практической деятельности педагога-психолога, на наш взгляд, принципиально важное значение имеет определение понятия психологического здоровья и его критериев применительно к детскому возрасту.

В настоящее время насчитывается ограниченное количество публикаций по проблеме психологического здоровья детей дошкольного возраста. Среди авторов работ, посвященных данному вопросу, можно выделить И.В.Дубровину и О.В.Хухлаеву, а также Т.И.Безуглую, З.К.Давлетбаеву, В.Э.Пахальяна, А.В.Шувалова и некоторых других. Понятие психологического здоровья применительно к детям дошкольного возраста не имеет четкого определения. Следует заметить, что и само понятие психологического здоровья, его критерии однозначно не определены. Как замечает А. В.Шувалов, критические замечания в отношении понятия психологического здоровья заключаются, в том числе в его метафоричности и неясности, не охваченности формальной дефиницией.

И.В.Дубровина определяет различия в понятиях психического и психологического здоровья и дает их определения применительно к детскому возрасту. По ее мнению, понятие «психическое здоровье» имеет отношение к отдельным психическим процессам. Основу психического здоровья составляет полноценное психическое и личностное развитие ребенка на всех этапах онтогенеза (своевременная реализация возрастных и индивидуальных возможностей). Понятие «психологическое здоровье» относится к личности в целом и включает духовное начало. Забота о психологическом здоровье предполагает внимание к внутреннему миру ребенка, его чувствам, интересам, способностям, его отношению к себе и другим, окружающему миру, к жизни как таковой, помощь ребенку в овладении средствами самопонимания, самопринятия и саморазвития в контексте гуманистического взаимодействия с окружающим [1].

Кроме того, наряду с понятием психологического здоровья используется понятие «психическое здоровье». Данные термины зачастую рассматриваются авторами как синонимичные. Например, З.К.Давлетбаева, используя в своем исследовании понятие «психическое здоровье», объясняет это большей разработанностью данного термина. Также

в ее понимании термин «психическое здоровье» подразумевает и наличие термина «психологическое здоровье». Под психическим здоровьем ребенка она понимает его эмоциональное благополучие, обусловленное высоким качеством взаимодействия со значимыми взрослыми, личностную адаптированность и нормативное проявление психического [2].

Таким образом, понятие психологического здоровья в целом ориентирует педагога-психолога на создание условий, способствующих развитию личностной индивидуальности ребенка. Опираясь на данное положение, необходимо учитывать ряд важных моментов.

Одна из серьезных проблем современного общества — индивидуализм, разобщенность людей. Это относится и к детскому сообществу. Т.П.Авдулова отмечает, что современный ребенок реже включен в отношения сотрудничества с другими детьми, нет таких дворовых компаний как раньше, много однодетных семей, дети зачастую не посещают детские сады, игрушек много, но многие ориентируют на индивидуальное использование и т.п. Вместе с тем многие авторы в качестве одного из важных критериев психологического здоровья выделяют и направленность человека на других людей: социальный интерес (А.Адлер, У.Драйден, Э.Эллис), способность к теплым, сердечным социальным отношениям (Г.Олпорт), общественный интерес, глубокие межличностные отношения (А.Маслоу) и т.п. «Отчуждение, т.е. бытие вне взаимоотношения — это ад. Это то состояние, которое влияет фактически на каждый аспект жизни личности. Каждый ребенок хочет быть «во взаимоотношении», быть самими взаимоотношениями, а не просто выжить или справиться с проблемой. Когда дети «находятся во взаимоотношении» — это тот вид существования, при котором, общаясь с другими, с миром природы и идей, они могут быть самими собой. Они свободны создавать и быть созданными... Дети хотят быть во взаимоотношении как со значимыми взрослыми своего мира, так и со сверстниками. Дети чувствуют себя несчастными, когда они вне взаимоотношения. Дети хотят таких взрослых, которые сделали бы для них возможным пребывать во взаимоотношении» [3, с. 28].

Итак, забота о психологическом здоровье детей предполагает и развитие их межличностных отношений. Развитие индивидуальности, признание достоинств ребенка не должно фиксировать его на самом себе, порождать разобщенность между детьми. Задача взрослого — «помочь ребенку достичь: здорового понятия о себе самом; здорового взгляда на мир, который позволяет ребенку жить полно и эффективно находить свое место среди людей; здоровой совести, основанной на глубокой заботе о других и умении строить отношения с людьми» [3,с.3].

В этом контексте представляется актуальным гуманитарно-антропологический подход к проблеме психологического здоровья. А.В.Шувалов раскрывает его сущность, сопоставляя с гуманистическим подходом, подчеркивая при этом, что антропологическая модель психологического здоровья не противоречит гуманистической модели. В контексте гуманитарно-антропологической парадигмы основой психологического здоровья выступает духовное возрастание как преодоление самостоятельности в развитии, способности к децентрации, самоотдаче и любви (в гуманистическом подходе — личностный рост как утверждение самости в наращивании способности полноценного функционирования в условиях индивидуальной жизни). Как отмечает автор, образование, полагающее нормой ценность саморазвития, становления ребенка субъектом своей жизни, актуализация его личностного начала, формирующее с необходимостью нравственную позицию человека, является естественной формой поддержания психологического здоровья детей. Психологическая помощь при этом затрагивает духовно-душевную сущность человека и поэтому соотносима с нравственными аспектами жизни [4].

Рассматривая проблему психологического здоровья детей, необходимо обратиться к логотерапии В. Франкла. В.Франкл подчеркивает, что самоактуализация является лишь

результатом осуществления смысла. В логотерапии говорится о смыслах на двух уровнях: смысл жизни вообще и конкретный смысл в конкретной ситуации. И.В.Дубровина замечает, что и у детей надо воспитывать готовность к нахождению смысла жизни. Тем более, как показывают исследования Н.А.Горловой, если раньше у детей был хорошо развит подражательный рефлекс, и они старались повторять за взрослым, то у современных детей преобладает рефлекс свободы — самостоятельное выстраивание собственного поведения. Если ребенок понимает и принимает смысл поступка или действия, которое он должен совершить, то он будет его выполнять. Если нет, то откажется, выражая протест вплоть до агрессии [5]. Таким образом, любая психологическая работа с детьми должна способствовать развитию у них рефлексии процесса и его смысла — «Что и как мы делали и зачем?» (с учетом возраста детей).

Наряду с понятием психологического здоровья детей, важное практическое значение представляют его критерии, которые позволяют судить о состоянии личности ребенка в процессе психологического сопровождения. Общепринятые критерии психологического здоровья ребенка не выделены, рассмотрим ряд подходов к данной проблеме. Критерии психологического здоровья взрослого человека (в сложившемся виде) представляют собой характеристики зрелой личности. Психологическое здоровье — это прижизненное образование, хотя его предпосылки возникают еще в пренатальном периоде. По мнению И. В.Дубровиной, психологическое здоровье ребенка и взрослого отличается совокупностью личностных новообразований, которые должны присутствовать у взрослого, но еще не развились у ребенка. Судить о сформированности этих качеств можно только с учетом возрастных возможностей [6].

В.Э.Пахальян считает, что о психологическом здоровье ребенка в целом можно судить по наиболее значимым характеристикам его развития. Данные критерии, на наш взгляд, можно обозначить как возрастно-психологические.

Одним из основных показателей психологического здоровья ребенка является эмоциональное благополучие. Эмоциональное благополучие представляет собой устойчиво положительное эмоционально-комфортное состояние ребенка, являющееся основой его отношения к миру. Согласно Г.Г. Филипповой, эмоциональное благополучие ребенка может быть представлено следующими компонентами: эмоция удовольствия — неудовольствия как содержание преимущественного фона настроения; переживание комфорта как отсутствия внешней угрозы и физического дискомфорта; переживание успеха — неуспеха в достижении целей; переживание комфорта в присутствии других людей и ситуациях взаимодействия с ними; переживание оценки другими результатов активности ребенка [7].

О. В. Хухлаева выделяет в качестве ключевого критерия психологического здоровья детей гармонию между ребенком и социумом — способность приспособления к окружающему миру (устойчивая адаптация к среде, наличие резерва сил для преодоления стрессовых ситуаций) и, наряду с этим, активное отношение к окружающей действительности, возможность ее творческого преобразования [8].

Поскольку психологическое здоровье связано со здоровьем психическим, рассмотрим критерии психического здоровья ребенка. Они достаточно четко представлены в учебном пособии Е.И.Изотовой и содержательно пересекаются с критериями, представленными выше. Оценка психического здоровья ребенка может основываться на:

объективных критериях: реальных достижениях в психическом развитии: мотивационно-потребностный блок (активность личности); блок общих способностей (познавательные, коммуникативные и рефлексивные); блок системы ценностей (нравственная позиция); содержательный блок — владение продуктивными и процессуальными (игра, общение) видами деятельности, элементарная эрудиция ребенка;

субъективных критериях: переживание ребенком эмоционального комфорта и благополучия; положительное отношение к действительности; адекватная самооценка [8].

Таковы некоторые подходы к определению критериев психологического здоровья ребенка. Вместе с тем, как пишет А.В.Шувалов, психологическое здоровье, является, в первую очередь, не диагностическим понятием, а контекстным, фокусирующим внимание педагогов и специалистов на профессиональной сверхзадаче. В образовании — это приоритет развития ребенка как личности [9].

Подводя итоги вышесказанному, выделим приоритеты в деятельности педагога-психолога дошкольной образовательной организации. Основным и смыслообразующим видом деятельности педагога-психолога должна выступать психологическая профилактика, направленная на создание условий, способствующих гармоничному развитию ребенка. При этом другие виды психологической работы с детьми приобретают соответствующую психопрофилактическую направленность. Так, одной из главных задач психодиагностической работы должно выступать не только определение уровня актуального развития ребенка, его соответствие или несоответствие условной возрастной норме, как это зачастую встречается в практике работы, а изучение индивидуально-психологических особенностей детей посредством неформализованных методов (наблюдение, беседа, анализ продуктов деятельности). Особое внимание в диагностике уделяется изучению отношений между всеми участниками образовательного процесса, условий оптимального развития ребенка. Основными задачами развивающей работы будут выступать раскрытие и актуализация возможностей ребенка, его духовного начала, развитие субъектности, межличностных отношений.

Использованная литература:

1. Руководство практического психолога: психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы: Метод. пособие / Под ред. И.В.Дубровиной. М.: Академия, 2000. 157 с.
2. Давлетбаева З.К. Супружеские отношения как фактор психического здоровья детей. Сибайский институт Башкирского государственного университета. 2007. 177 с.
3. Снайдер М., Снайдер Р., Снайдер-мл. Р. Ребёнок как личность: становление культуры справедливости и воспитание совести. М.: Смысл; СПб.: Гармония. 1994. 237 с.
4. Шувалов А.В. Психологическое здоровье человека // Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология. 2009. № 4 (15). С. 87-101.
5. Горлова Н. Современные дошкольники: какие они? [Электр. ресурс] // Обруч.ги: электронный журнал. 2009. № 1. URL: <http://www.obruch.ru/index.php?id=8&n=42&t=2> (дата обращения: 26.04.2015).
6. Хухлаева О.В. Коррекция нарушений психологического здоровья дошкольников и младших школьников: Учеб. пособие для вузов. М.: Академия, 2003. 172 с.
7. Кошелева А.Д. Эмоциональное развитие дошкольников: учеб. пособие для пед. вузов / Под ред. О.А.Шаграевой, С.А.Козловой. М.: Академия, 2003. 166 с.
8. Изотова Е.И. Психологическая служба в образовательном учреждении: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Академия, 2009. 288 с.
9. Шувалов А.В. Психологическое здоровье человека: антропологический подход // Вестник практической психологии образования. 2009. № 1 (18). С. 33-38.

References

1. Dubrovina I.V., ed. Rukovodstvo prakticheskogo psikhologa: psikhicheskoe zdorov'e detei i podrostkov v kontekste psik-holog. sluzhby: metod. posobie [Practical psychologist manual: mental health of children and teenagers in the context of psychological service. Study guide]. Moscow, "Akademiiia" Publ., 2000. 157 p.

2. Davletbaeva Z.K. Supruzheskie otnosheniia kak faktor psikhicheskogo zdorov'ia detei: monografiia [Matrimonial relations as a factor of children's mental health]. BashSU Sibai Institute Publ., 2007. 177 p.
3. Snyder M., Snyder R., Snyder, Jr, R. Rebenok kak lichnost': stanovlenie kul'tury spravedlivosti i vospitanie sovesti [The Young Child as Person: toward the development of healthy conscience]. New York: Human Sciences Press, 1980. 239 p.
4. Shuvalov A.V. Psikhologicheskoe zdorov'e cheloveka [Man's psychological well-being]. Vestnik PSTGU IV: Pedagogika. Psikhologiiia — St Tikhon's University Review. Pedagogy. Psychology, 2009, no. 4 (15), pp. 87-101.
5. Gorlova N. Sovremennye doshkol'niki: kakie oni? [Modern pre-school children: what are they?]. Obruch.ru: elektronnyi zhurnal, 2009, no. 1. Available at: <http://www.obruch.ru/index.php?id=8&n=42&r=2> (accessed 26.04.2015).
6. Khukhlaeva O.V. Korrektsiia narushenii psikhologicheskogo zdorov'ia doshkol'nikov i mladshikh shkol'nikov: ucheb. posobie dlia vuzov [Correction of violations in psychological health of pre-school children and primary school children: study guide for higher education institutions], Moscow, "Akademiia" Publ., 2003. 172 p.
7. Kosheleva A.D.; Shagraeva O.A., Kozlova S.A., eds. Emot-sional'noe razvitie doshkol'nikov: ucheb. posobie dlia ped. vuzov [Emotional development of pre-school children: study guide for pedagogical higher education institutions]. Moscow, "Akademiia", 2003. 166 p.
8. Izotova E.I. Psikhologicheskaiia sluzhba v obrazovatel'nom uchrezhdenii: ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ucheb. zave-denii [Psychological service in educational institutions: study guide for higher education institutions]. Moscow, "Akademiia" Publ., 2009. 288 p.
9. Shuvalov A.V. Psikhologicheskoe zdorov'e cheloveka: antro-pologicheskii podkhod [Psychological health of a person: anthropological approach]. Vestnik prakticheskoi psikhologii obrazovaniia, 2009, no. 1 (18), pp. 33-38.

УДК 8.82.0

Курманалиева Гулнур Жакыпбековна

улук окутуучу,

Б.Осмонов атындагы Жалал Абад мамлекттик университети,

Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультети

МЕМУАРДЫК ЧЫГАРМАЛАРДЫН УЛУТТУК АДАБИЯТЫБЫЗДАГЫ КАЛЫПТАНУУ ЖОЛУ

Аннотация: Макалада мемуардык чыгармалардын улуттук адабиятыбыздагы калыптануу жолуна талдоо жүргүзүлдү.

Түйүндүү сөздөр: Мемуар, профессионал, реалисттик, жанр, залкар, эскерүү, табият, көркөм, калемгер, рухий, инсан.

ПУТЬ СТАНОВЛЕНИЯ МЕМУАРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы о пути становлении мемуарных произведений, а также анализируются работы в которых рассматриваются пути формирования и место мемуарных произведений в отечественной литературе.

Ключевые слова: мемуары, профессиональный, реалистичный, жанр, журналист, художественное, духовная, природа человека.

THE WAY OF FORMATION OF MEMOIR WORKS IN THE NATIONAL LITERATURE

Article memoirs work analyze the way of formation national literature

Keywords: memoirs, professional, realistic, great memories, and journalist, artistic, spiritual, human nature

Мемуардык чыгармаларды жаратуу чынында эле профессионал жазма адабияттын энчисиндеги көрүнүш болуп эсептелет. Бирок ошондой болсо да бул багыттагы чыгармаларды жараткан авторлор дүйнөнү аңдап түшүнүү деңгээли, аны көркөм чагылдыруу жөндөмү, адам турмушун анын миң түрлүү сырлары менен оош-кыйышын сөздүн күчү менен баяндап берүү усулу боюнча ар башка болушу толук мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп эсептелет. Мына ошондуктан жазуу-сызуусу кадимкидей эле өнүгүп калган адабиятта да эскерме түрүндөгү чыгармалар усулдук жагынан ар башкача, ар кандай жаралып калышын биз кадыресе көрүнүш катары кабыл алганыбыз оң. Анан калса мындай көрүнүштүн айкын мисалын алыска барбай эле өзүбүздүн төл адабиятыбыздын басып өткөн жолунан гана жолуктурабыз. Айталы, бизде бул багытта чыгармаларды нукура реалисттик усулда дүйнөнү көркөм чагылдырышкан Т.Сыдыкбеков, К.Маликов сыяктуу профессионал адабияттын өкүлдөрү да, адабиятыбыздын ар кыл теориялык маселелерин изилдөөнү өз өмүрүнүн башкы максаты кылып алган залкар окумуштуу К.Асаналиев сымал илимпоздор да, ошону менен бирге дүйнө таанымы, аны элге жеткирүү усулу таптакыр башкача эстетикалык алкакта турушкан ырчылар поэзиясынын залкар өкүлдөрү Калык, Осмонкул, Алымкул, Токтогул, Ысмайыл сыяктуу төкмөлөр да жаратып келишти. Ал турсун эскерүү багытындагы көркөм туундусун профессионал жазма адабияттын да, ырчылар поэзиясынын да алкагында турбаган залкар жомокчу Саякбай да окурмандарга тартуулады [1,30-б.].

Мына ушинтип улуттук адабиятыбыздын айдынында жаралган мемуардык чыгармалар түркүн түстүү, ар кыл көркөм туундулар болуп эсептелет. Мына ушул жерде мемуардык чыгармалардын табияты, анын өзүмдүк өзгөчөлүгү жөнүндөгү ой өзүнөн өзү пайда болот. Бул багытта илимий-таанып билдирүүчүлүк эмгектерде бир катар маалыматтар бар. Мисалы Ж.Шериев менен А. Муратовдор түзүшкөн “Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү” деп аталган сурап билдирме китепте бул багытта минтип жазылган: “Эскерүү – көрүнүктүү инсандар жөнүндөгү аны көргөн-билген адамдардын кийин аны эстеп жазган **мемуардык чыгармалары**. Алсак А.Осмонов жөнүндө Т. Сыдыкбеков, А. Токтомушев өңдүү замандаштары эскерген. **Эскерүүлөр бул же тигил адамдын өмүр баянын, чыгармачылык ишмердигин үйрөнүүдө, айрым адабий фактыларды тактоодо чоң мааниге ээ.**” Мына ошентип, эскерүүлөр биринчи кезекте мемуардык чыгармалар болуп саналышат [2, 48-б.].

Ал эми бул багытта, сөз башында айтылып өткөндөй, ар кандай калемгерлерибиз тарабынан бир топ чыгармалар жазылды. Профессионал адабиятыбыздын өкүлдөрүнүн ичинен бул багытта эң ирдүү чыгармаларды, жыйнактарды таратышкан калемгерлер катары Түгөлбай Сыдыкбековду жана анын “Жол” , “Бел-белес”, К.Маликовдун жана анын “Замандаштарым жана калемдештерим”, деген китептерин көрсөтүп кетсек болот. Ошондой эле ырчылар поэзиясынын өкүлдөрү болушкан Калык, Осмонкул, Алымкулдар да бул багытта бир топ китептерин окурман журтка тартуулашты. Албетте, бул жогорудагы калемгерлердин эскерүү багытындагы китептеринен бул жанрдын табияты талап кылып турган эң башкы талап-мүдөөлөрдү таба ала турганыбызды адилеттик үчүн сөз башында эле айтып койгонубуз жөн.

Коомдук турмуштун өзү сыяктуу эле адабият да ар качан жандуу өнүгүү процессин баштан кечирип келет. Мындай мыйзам ченемдүүлүк улуттук адабиятыбыздын өнүгүү жолунда да ачык-айрым байкалып, көзгө даана көрүнөт. Бир кылымга чамалаш басып өткөн

жолго эгедер төл адабиятыбыздын сапары арасында ары татаал, ары байсалдуу болду десек жарашат.

Өткөн кылымдын башында жаңыдан телчиге баштаган адабиятыбыз мына бүгүн дүйнө элдерине атагы чыгып, жалпы адамзаттык рухий кенчтин көөнөрбөс бир булагына айланып олтурат. Улуттук адабиятыбыздын мындай орошон бийиктиктерге жетишүүсүндө албетте, анын эң бир таланттуу өкүлдөрүнүн өтөгөн эмгеги эбегейсиз зор экендиги баарыбызга маалым. Дал ушул залкар таланттардын керемет шарапаты менен адабиятыбыз курч профессионалдык нукка түшүп, жанрдык жактан улам жаңыланып, идеялык жактан терең мааниге ээ болуп, анан да тематикалык жактан түркүн-түскө өнүгүп жүрүп олтуруп, бүгүнкү бийиктигине жетишти десек чындыктан анчалык деле алыстабаган болобуз.

Жанрдык жактан жаңыланып демекчи, эгерде профессионал жазма адабиятыбыз түптөлүп, өнүгүп-өскөнгө чейин, элдик мүдөө, калктын көйгөйү, жалпы журттун максаты менен кайгысы элдик оозеки чыгармачылыгыбыздын көп түрдүү жанрларындагы көркөм туундуларда чагылдырылып келинсе, жазма адабиятыбыз пайда болгон соң коомдук турмуш, ал коомдо өмүр сүрүп, турмуш кечирген адам баласынын ой-санаасы, жан-дүйнөсү ар бир калемгердин өзү тандап алган жанрына ички маани-маңызы жагынан шайкеш келип көркөм иликтөөгө алына баштады. Баарынан да өзгөчө көңүл бура турган нерсе – ошол турмуш чындыгы, пенде баласынын ой-мүдөөсү менен жан-дүйнөсү жазма адабияттын нукура жанрларынын тулкусунда жарала баштады.(4,68-б.) Дагы да тагыраак айтчу болсок, улуттук жазма адабиятыбыз профессионал жазма маданияттын гана айдыңында пайда болуучу роман, повесть, поэма, трагедия, комедия, аңгеме, новелла, очерк жана башка көптөгөн өзүмдүк жанрларында коом турмуш көркөм иликтөөгө ала баштады.

Албетте, профессионал жазма адабиятыбыздын пайдубалын түптөшкөн калемгерлерибиздин ар бири өздөрүнүн талант-дараметинин багытына, деңгээлине жана өзгөчөлүгүнө ылайык адабиятыбыздын да ар кайсы жанрларында чыгармаларды жаратышып, ал чыгармалар аркылуу ошол жанрды тереңдетип, өнүктүрүп келишти. Айрымдары жаңы адабияттын ар кайсы жанрында эмгектенсе, кээ бирөөлөрү бир-эки жанрды гана колго алышып, өздөрүнүн адабий мүмкүнчүлүктөрүн ошол бир-эки жанр аркылуу эле ар тараптуу ачып берип жатышты. Ушул багыттан алып караганда адабиятыбыздын патриархы, улуттук көркөм сөз өнөрүбүздүн нукура классиги Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармачылык карааны өзгөчө бөлүнүп көрүнүп турат.

Өткөн кылымдын тээ отузунчу жылдарынын тим башталышында чыгармачылыгын лирикалык ыр жанрынан ага удаалаш эле поэма жанрынан баштаган жаш калемгер, ошол отузунчу жылдардын ортосунда аңгеме жанрында, очерк жанрында ар түркүн чыгармаларды жаратып келип, анан төл адабиятыбыздын эң биринчиси болуп роман жанрындагы көркөм туундуну тартуулап, кийин улам мезгил өткөн сайын дал ушул роман жанрынын ички мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтип, аны өзгөчө бир бийиктикке алып чыкты [3, 47-49-б.].

Түгөлбай Сыдыкбековдун ошол отузунчу жылдары жазылып, кийин элүүнчү жылдары баштан аяк толук оңдолуп чыккан «Тоо арасында» романы нукура социалдык роман болсо, кыркынчы жылдары жаралып, улуттук адабиятыбызды жаңы баскычка көтөргөн «Биздин замандын кишилери» чыныгы социалдык-психологиялык, ал эми жетимишинчи жылдары жазылып тоталитардык бийликтин запкысынан улам жыйырма жылга жакын убакыттан соң жарык көргөн «Көк асаба» сөздүн толук маанисиндеги тарыхый, ал эми өмүрүнүн соңку он жылдарындагы окурмандарына тартууланган «Жол», «Бел-Белес» нукура автобиографиялык жанрдагы романдар болуп эсептелинет.

Залкар калемгердин аталган жанрдагы ар бир чыгармасы адабият таануу илиминде дурус эле ар тараптуу анализге алынып, жетишээрлик деңгээлде нукура филологиялык талдоолордон өттү. Айрыкча «Тоо арасында» менен «Биздин замандын кишилери» көптөгөн изилдөөлөрдүн объектисине айланды. Бирок калемгердин өзүнүн пенделик тагдырынын

оош-кыйыш учурларынан тартып, улуттук адабиятыбыздын эң бир урунттуу окуялары, өсүп-өнүгүш процесси, ал турсун бүтүндөй бир коомдун өнүгүүсү, оң жана терс жактары бөтөнчө сүрөткердин дал мына ушул багытта иш жүргүзүү күнү бүгүнгө чейин актуалдуу маселе боюнча калып келүүдө.

Түгөлбай Сыдыкбековдун автобиографиялык романдарынын биринчиси «Жол» жарык көрөрү менен кызуу талаш-тартыштардын объектисине айланыптыр. Чыгарма жарык көргөн соң эки-үч жылдын ичинде ошол сексенинчи жылдары эң өтүмдүү басылмалар болушкан «Кыргызстан маданияты» жумалыгы менен «Ала-Тоо» журналынын беттеринде белгилүү адабиятчылар Шаршенбек Үмөталиев жана А.Эркебаевдердин макалалары жарык көрдү [2, 25-б.].

Эгерде Ш.Үмөталиев өз макаласын баштан аяк «Жол» романына арнап, баштан аяк романдын кемчил жактарына, өксүк көрүнүштөрүнө гана көңүл буруп, ушул өңүттөн гана кеп салып олтурса, А.Эркебаев обзордук түрдө кеңири жазылган макаласында ошол сексенинчи жылдардын баш ченинде жарык көргөн бир топ романдардын катарында «Жол» романына да токтолуп өзүмдүк ойлорун ортого салып кетет. Кийин эки адабиятчынын бул макалалары толугу менен айрым адабиятчыл макалалары топтоштурулган жыйнактарына жарыяланды. Ал эми калемгердин «Бел-Белес» автобиографиялык романы мындай кызуу талдоонун объектисине айланган жок. Тек гана ошол кездеги басма сөз беттерине жарыяланган маалымдагыч материалдарда жазуунун ушундай романы жарык көргөндүгү кабарланды. Бирок кийинчерээк Т.Сыдыкбековдун көркөм дүйнөсү жөнүндө атайын иликтөө жүргүзгөн окумуштуу А.Мусаевдин макалаларында, кийин жарык көргөн монографиясында бул чыгарма талдоого алынды.

Көрүнүп тургандай, Т.Сыдыкбековдун «Жол», «Бел-Белес» деп аталган автобиографиялык романдары өз-өзүнчө, келки-келки түрдө адабий иликтөөлөрдүн объектилерине айланып келишиптир. Бирок бул эки чыгарманы жанрдык жактан бир бүтүндүккө бириктирип, тематикалык жактан өзөктөш көркөм туундулар катары кош катар коюп изилдөөгө алуу али да болсо толук жана ар тараптуу колго алынбай келе жаткандыгын, өзгөчө бир терең маанилүү илимий көйгөй боюнча калып келе жаткандыгын, дагы бир жолу баса белгилеп кетким келет.

Колдонулган адабияттар

1. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. – Ф.: Илим, 1988.-52-бет;
2. Ш.Үмөталиев. Ак дил. Ф.: Кыргызстан, 1986.-40-бет;
3. Ж.Шериев менен А. Муратов “Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү” 1998.
4. Жол: Автобиографиялык роман. – Ф.: Мектеп, 1982. Мезгил сабактары:
5. Публицистикалар жана адабий макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1982.

УДК 621.31:658.2

Кенжекулов Каныбек Назимович

техника илимдеринин кандидаты, доценттин м.а.

Аймактык билим берүү институту,

e-mail: kenjekulov1962@mail.ru

ТРАНСФОРМАТОРЛОРДУН ЖҮКТӨМДҮК ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮ ЖАНА АЛАРДЫН ЭКСПЛУАТАЦИЯЛООДО ФОРСИРЛӨӨНҮН ЫКМАЛАРЫ

Аннотация: Макалада күчтүү трансформаторлордун ашыкча жүктөмүнүн себептери менен удаалаштыктары жана аларды эксплуатациялоодо форсирлөөнүн ыкмалары каралган.

Түйүндүү сөздөр: трансформатор, жүктөм, изоляциянын жешилиши, муздатуу, форсирлөө

НАГРУЗОЧНАЯ СПОСОБНОСТЬ ТРАНСФОРМАТОРОВ И СПОСОБЫ ЕЕ ФОРСИРОВАНИЯ В ЭКСПЛУАТАЦИИ

Аннотация: В данной работе рассматриваются причины и последствия перегрузок силовых трансформаторов и способы ее форсирования в эксплуатации.

Ключевые слова: трансформатор, нагрузка, износ изоляции, охлаждение, форсирование.

LOAD CAPACITY OF TRANSFORMERS AND METHODS IT'S FORCING IN OPERATION

Abstract: this paper discusses the causes and consequences of overloads of power transformers and ways to force it in operation.

Keywords: transformer, load, insulation wear, cooling, forcing.

Необходимость в увеличении трансформаторной мощности в Кыргызстане возникла в связи с постоянно растущим числом потребителей т.к. большинство из них были установлены в прошлом столетии, что в свою очередь привело к регулярным перегрузкам и участвовавшим авариям на подстанциях.

При выборе мощности трансформаторов нельзя руководствоваться только их номинальной мощностью, так как в реальных условиях температура охлаждающей среды, условия установки трансформатора могут быть отличительными от принятых реалий. Нагрузка трансформатора может, меняться в течение суток, и если мощность выбрать по максимальной нагрузке, то в периоды спада ее трансформатор будет не загружен, т.е. недоиспользована его мощность. Опыт эксплуатации показывает, что трансформатор может работать часть суток с перегрузкой, если в другую часть суток его нагрузка меньше номинальной. Критерием различных режимов является износ изоляции трансформатора.

Эксплуатация трансформаторов связана с необходимостью определения их нагрузочной способности, зависящей от температурного режима, который с одной стороны обусловлен нагревом трансформатора, а с другой – условиями его охлаждения. Отвод теплоты трансформатора обеспечивается системой охлаждения. Применяют несколько типов систем охлаждения, различающихся по сложности. Охлаждающие устройства сложнее у более мощных трансформаторов. Это объясняется тем, что потери мощности в трансформаторах ΔP (1) и поверхность охлаждения F (2) по-разному зависят от их мощности S_m :

$$\Delta P = C_1 \cdot S_m^{3/4}; \quad (1)$$

$$F = C_2 \cdot S_m^{1/2}. \quad (2)$$

где C_1 и C_2 – постоянные.

Нам всем известно что, нагрузочная способность трансформатора - это совокупность допустимых нагрузок и перегрузок. Допустимая нагрузка - это длительная нагрузка, при которой расчетный износ изоляции обмоток от нагрева не превосходит износ, соответствующий номинальному режиму работы. Перегрузка трансформатора - режим, при котором расчетный износ изоляции обмоток превосходит износ, соответствующий по минимальному режиму работы. Такой режим возникает, если нагрузка окажется больше номинальной мощности трансформатора или температура охлаждающей среды, больше принятой расчетной.

Допустимые систематические нагрузки трансформатора больше его номинальной мощности возможны за счет неравномерности нагрузки в течение суток. На рис.1 изображен суточный график нагрузки, из которого видно, что в ночные, утренние и дневные часы трансформатор недогружен, а во время вечернего максимума перегружен. При недогрузке износ изоляции мал, а во время перегрузки значительно увеличивается. Максимально допустимая систематическая нагрузка определяется при условии, что наибольшая температура обмотки $+140^\circ\text{C}$, наибольшая температура масла в верхних слоях $+95^\circ\text{C}$ и износ изоляции за время максимальной нагрузки такой же, как при работе трансформатора при постоянной номинальной нагрузке, когда температура наиболее нагретой точки не превышает $+98^\circ\text{C}$) ГОСТ 14209-97 (МЭК-60354-91). Для подсчета допустимой систематической нагрузки действительный график преобразуется в двухступенчатый (см. рис.1).

Коэффициент начальной нагрузки эквивалентного графика определяется по выражению (3):

$$K_1 = \frac{1}{S_{ном}} \sqrt{\frac{S_1^2 \Delta t_1 + S_2^2 \Delta t_2 + \dots + S_m^2 \Delta t_m}{\Delta t_1 + \Delta t_2 + \dots + \Delta t_m}}; \quad (3)$$

где S_1, S_2, \dots, S_m - значения нагрузки в интервалах $\Delta t_1, \Delta t_2, \dots, \Delta t_m$.

Коэффициент максимальной нагрузки в интервале $h = \Delta h_1 + \Delta h_2 + \dots + \Delta h_p$.

$$K'_2 = \frac{1}{S_{ном}} \sqrt{\frac{(S'_1)^2 \Delta h_1 + (S'_2)^2 \Delta h_2 + \dots + (S'_p)^2 \Delta h_p}{\Delta h_1 + \Delta h_2 + \dots + \Delta h_p}}$$

Если $K'_2 \geq 0,9 K_{max}$, то принимают $K'_2 = K_2$, если $K'_2 < 0,9 K_{max}$, то принимают $K_2 = 0,9 K_{max}$.

Зная среднюю температуру охлаждающей среды за время действия графика ($\theta_{охт}$), систему охлаждения трансформатора (М, Д, ДЦ, Ц), по таблицам, приведенным в ГОСТ 14209-85 (для трансформаторов до 100 МВА), определяют допустимость относительной нагрузки K_2 и ее продолжительность.

Нагрузка более $1,5 S_{ном}$ должна быть согласована с заводом-изготовителем. Нагрузка более $2,0 S_{ном}$ не допускается.

Аварийная перегрузка разрешается в аварийных случаях, например, при выходе из строя параллельно включенного трансформатора.

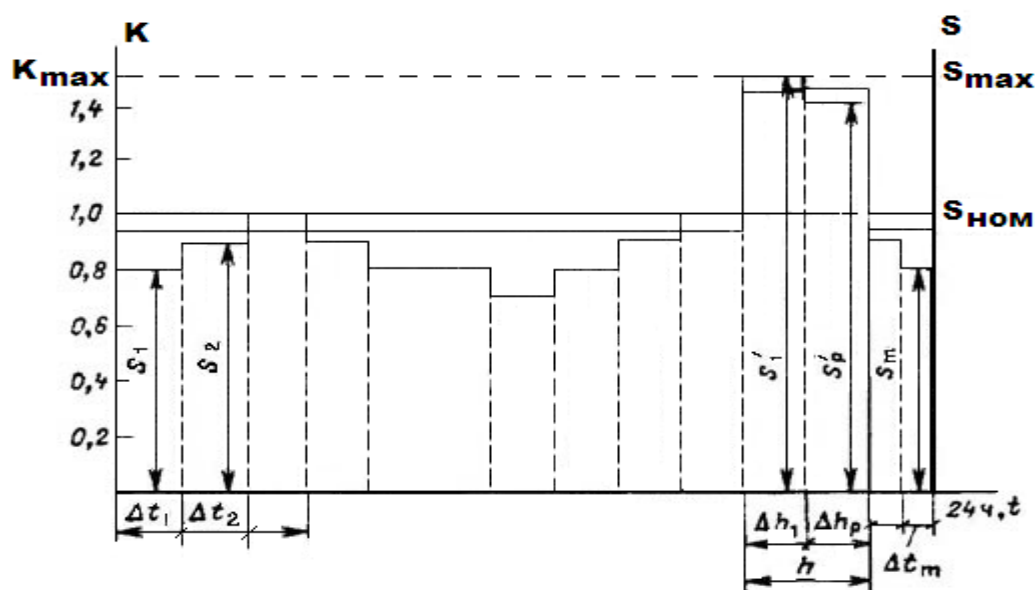

Рис.1. Построение двухступенчатого графика посуточному графику нагрузки трансформатора

Допустимая аварийная перегрузка определяется предельно допустимыми температурами обмотки (140°C для трансформаторов напряжением выше 110 кВ и 160°C для остальных трансформаторов) и температурой масла в верхних слоях (115°C). Аварийные перегрузки вызывают повышенный износ витковой изоляции, что может привести к сокращению нормированного срока службы трансформатора, если повышенный износ впоследствии не компенсирован нагрузкой с износом изоляции ниже нормального.

Значение допустимой аварийной перегрузки определяется по [1] в зависимости от коэффициента начальной нагрузки K_1 , температуры охлаждающей среды во время возникновения аварийной перегрузки $\theta_{\text{охл}}$ и длительности перегрузки. Максимальная аварийная перегрузка не должна превышать $2,0S_{\text{ном}}$.

При выборе трансформаторов, устанавливаемых на подстанциях, по условиям аварийных перегрузок можно воспользоваться табл.1. [2]

Допустимые аварийные перегрузки трансформаторов при выборе их номинальной мощности для подстанций при предшествующей нагрузке, не превышающей 0,8

Таблица 1

Продолжительность перегрузки, час	Эквивалентная температура охлаждающего воздуха, $^{\circ}\text{C}$									
	-10		0		+10		+20		+30	
	М, Д	ДЦ	М, Д	ДЦ	М, Д	ДЦ, Ц	М, Д	ДЦ, Ц	М, Д	ДЦ, Ц
0,5	2	1,8	2	1,8	2	1,7	2	1,6	2	1,5
1	2	1,7	2	1,7	2	1,6	2	1,5	1,9	1,5
2	2	1,6	1,9	1,6	1,8	1,5	1,7	1,4	1,6	1,4
3	1,7	1,5	1,7	1,5	1,6	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3
4	1,6	1,5	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3
6	1,6	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4	1,3	1,4	1,2	1,3
8	1,5	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4	1,3	1,4	1,2	1,3
12	1,5	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4	1,3	1,4	1,2	1,3
24	1,5	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4	1,3	1,4	1,2	1,3

Трансформаторы малой и средней мощности охлаждаются в результате естественной циркуляции масла по приваренным к баку трубам или радиаторам, в которые оно поступает

из верхней наиболее нагретой части бака. Опускаясь вниз по омываемым воздухом трубам, масло попадает в нижнюю часть бака охлажденным. Подобная система охлаждения условно обозначается М. Для повышения интенсивности воздушного охлаждения применяют обдувание радиаторов воздухом с помощью вентиляторов. Условное обозначение дутьевого охлаждения – Д. У трансформаторов большой мощности естественная циркуляция масла для их охлаждения недостаточна. В этом случае ее усиливают масляным насосом: в радиаторах масло охлаждается либо с помощью омывающей их воды (система Ц), либо с помощью дутья вентиляторами (система ДЦ).

Наиболее нагревающаяся часть трансформатора – обмотка. Температура от нее передается маслу через конвекцию. Перепад температуры между обмоткой и маслом $\nu_{\text{обм}}=20-30\%$ от общего превышения температуры обмотки над температурой окружающего воздуха. Далее теплота передается стенке охлаждающей системы и воздуху или охлаждающей воде. Этот перепад температуры составляет 60-70% от общего перепада. При повышении температуры в изоляции класса А (изоляция масляных трансформаторов) ускоряются химические реакции, ведущие к потере ею механической прочности – старению.

Средний срок службы изоляции при изменении температуры в пределах от 80 до 140°C может быть определен по формуле (4):

$$V_{\text{ном}} = A_I \cdot e^{-a \cdot \Theta}, \quad (4)$$

где A_I и a – постоянные;

Θ – температура изоляции в наиболее нагретой точке (ННТ) обмотки.

Основой расчета температурного режима трансформаторов служит расчет температуры ННТ обмотки.

Срок службы изоляции при номинальной температуре ($\Theta_{\text{ном}}=98^\circ\text{C}$) (5):

$$V_{\text{ном}} = A_I \cdot e^{-a \cdot \Theta_{\text{ном}}}. \quad (5)$$

Относительный срок службы изоляции (6):

$$V_* = V/V_{\text{ном}} = e^{-a \cdot (\Theta - \Theta_{\text{ном}})}. \quad (6)$$

В расчетах удобнее использовать основание 2. В этом случае относительный износ изоляции (7):

$$L = 2^{a(\Theta - \Theta_{\text{ном}})/0,693} = 2^{(\Theta - \Theta_{\text{ном}})/\Delta} \quad (7)$$

где $\ln e / \ln 2 = 1/0,693$; $\Delta = 0,693/a$.

При номинальной температуре относительный износ изоляции равен единице, т. е. номинальный. При износе, равном 2, изоляция изнашивается в 2 раза быстрее. По рекомендации международной электротехнической комиссии (МЭК) принимают величину $\Delta=6^\circ\text{C}$, т.к. по данным эксплуатации при изменении температуры на 6°C срок службы изоляции изменяется в 2 раза.

В общем случае за время Δt_i износ изоляции (8):

$$L_i = \int_{t_1}^{\Delta t_2} 2^{[\Theta_{\text{ннт}i} - \Theta_{\text{ннт}0}] / \Delta} dt, \quad (8)$$

где $\Theta_{ннт\bar{t}}$, $\Theta_{ннт\bar{b}}$ – соответственно текущая и базовая (номинальная) условно постоянные температуры ННТ обмотки.

Если изобразить процесс изменения температуры ННТ во времени и определить среднюю температуру для данного участка графика длительностью Δt , то относительный износ витковой изоляции для средней температуры $\Theta_{ННТср}$ относительно (8) имеет выражение (9):

$$L_{i*} = 2^{(\Theta_{ннт\bar{t}} - \Theta_{ннт\bar{b}})/\Delta}. \quad (9)$$

Суммарный износ изоляции равен сумме износов за все время использования трансформатора по формуле (10):

$$L = \sum_{i=1}^n L_i. \quad (10)$$

Относительный износ изоляции для суточного двухступенчатого графика нагрузки (11):

$$L = \frac{24 - t_2 - 4 \cdot T}{24} 2^{[\Theta_{ннт} - \Theta_{ннт\bar{b}}]/\Delta} + \frac{1}{24} \int_{t_1}^{t_2} 2^{[\Theta'_{ннт(t)} - \Theta_{ннт\bar{b}}]/\Delta} dt + \frac{1}{24} \int_{t_2}^{t_3} 2^{[\Theta''_{ннт(t)} - \Theta_{ннт\bar{b}}]/\Delta} dt, \quad (11)$$

где $\Theta'_{ннт(t)}$ и $\Theta''_{ннт(t)}$ – температуры ННТ изоляции во времени, определяемые на участках разных нагрузок двухступенчатого графика.

Номинальная мощность трансформатора представляет собой значение полной мощности трансформатора на основном ответвлении, гарантированное заводом-изготовителем в номинальных условиях охлаждающей среды при номинальном напряжении и номинальной частоте.

Под нагрузочной способностью понимают свойство трансформатора нести нагрузку сверх номинальной при условиях эксплуатации, определяемых предшествующей нагрузкой и температурой охлаждающей среды.

Опыт эксплуатации показывает, что трансформаторы могут без ущерба для нормального срока службы работать в течение части суток (года) с нагрузкой больше номинальной, если в другую часть рассматриваемого периода времени их нагрузка меньше номинальной. Критерием допустимости того или иного режима (в течение суток, года) является не номинальная мощность трансформатора, а износ изоляции за рассматриваемый период.

При проектировании электроустановок и во время их эксплуатации необходимо проведение расчетов по определению нагрузочной способности трансформаторов.

В расчетах используют следующие данные о допустимых параметрах режима работы трансформаторов [2-4].

Для наиболее нагретой точки обмотки:

– базовая условно постоянная температура 98°C.

Максимальное значение температуры для:

– допустимых систематических нагрузок 140°C;

– допустимых аварийных перегрузок 160°C.

Максимальное значение температуры верхних слоев масла для:

– допустимых систематических нагрузок.. 95°C;

– допустимых аварийных перегрузок. 115°C.

Номинальная температура охлаждающего воздуха 20°C.

Максимальная величина перегрузки для:

- допустимых систематических нагрузок 1,5;
- допустимых аварийных перегрузок 2,0.

Температурные постоянные (постоянные времени нагрева) трансформаторов с системами охлаждения:

- М и Д 3 ч;
- ДЦ и Ц 2 ч;
- обмотки 3-7 мин.

Предполагается, что нагрев и охлаждение трансформатора, изменяющиеся по экспоненциальному закону с постоянного времени нагрева для трансформатора в целом T и для обмотки $\tau_{обм}$ независимы от температуры охлаждающей среды в интервале $-20^{\circ}\text{C} \div +40^{\circ}\text{C}$.

Условия охлаждения трансформаторов существенно зависят от температуры охлаждающего воздуха, которую можно принять средней для интервалов, в пределах которых ее изменение не превышало 12°C .

При отклонении эквивалентной температуры охлаждающей среды от номинальной износ изоляции умножают на коэффициент f , значения которого приведены ниже в таб.2.:

Таблица 2

$\theta_{охл.}, ^{\circ}\text{C}$	40	30	20	10	0	-10	-20
f	10,0	3,2	1,0	0,32	0,10	0,032	0,01

В условиях эксплуатации при росте нагрузок возникает необходимость повышения нагрузочной способности трансформаторов. В настоящее время известен и на практике опробован ряд способов форсирования системы охлаждения трансформатора. Это усиление системы охлаждения М или Д путем перехода к системам ДЦ или Ц; использование воды для дополнительного охлаждения воздуха или масла в системах охлаждения М,) и ДЦ; использование дополнительного устройства охлаждения, подключаемого к работающему трансформатору на время максимальных нагрузок.

Оснащение трансформатора с системой охлаждения М вентиляторами принудительного обдува осуществляется без переделки бака. Расчеты показывают, что перегревы масла и обмоток после форсирования охлаждения остаются в пределах допустимых вплоть до нагрузок, на 30% превышающих номинальную мощность трансформатора.

Форсирование охлаждения трансформатора путем организации принудительной циркуляции масла через существующие радиаторы выполняется установкой масляных насосов.

Выводы:

1. Анализируя приведенные выше таблицы допустимых аварийных перегрузок, можно сделать вывод, что трансформаторы с системами охлаждения М, Д, ДЦ и Ц при первоначальной нагрузке не более $0,9S_{ном}$ допускают перегрузку на 40% в течение 6 часов, при температуре охлаждающего воздуха не более $+20^{\circ}\text{C}$ и 30% в течение 4ч при температуре охлаждающего воздуха $+30^{\circ}\text{C}$.

2. Допустимые нагрузки и аварийные перегрузки для трансформаторов мощностью свыше 100 МВА устанавливаются в инструкциях по эксплуатации; для сухих трансформаторов и трансформаторов с негорючим жидким диэлектриком - в стандартах или технических условиях на конкретные типы трансформаторов.

3. В условиях эксплуатации при росте нагрузок возможно повышения нагрузочной способности трансформаторов форсированием системы охлаждения выше перечисленными способами.

Использованная литература:

1. ГОСТ 14209-97 (МЭК-60354-91) Руководство по нагрузке силовых масляных трансформаторов.
2. ГОСТ 11677-85. Трансформаторы силовые. Общие технические условия.
3. IEC 60354. Second edition 1991-09. Loading guide for oil immersed power transformers.
4. Power Transformer handbook, Edited by Bernard Hochart. Alstom Transformer Division, Sant-Ouen, France. First English edition.
5. IEC 60076-2. Power Transformers. Part 2. Temperature rise.
6. РД 16 452-88. Трансформаторы силовые масляные с системами охлаждения М и ДЦ. Тепловой расчет обмоток. 1988. С.28

УДК 3.33.330.34

Тагаева Б.А.,

преподаватель,

Региональный образовательный институт

Джуманазарова А.А.

преподаватель,

Региональный образовательный институт

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВА: СОВРЕМЕННЫЕ
УГРОЗЫ И ПУТИ ЕЕ РЕШЕНИЯ**

Аннотация: В данной статье рассмотрены экономическая безопасность Кыргызстана, угрозы и пути ее решения в современных условиях для обеспечения стабильной и эффективной жизнедеятельности государства и общества

Ключевые слова: экономическая безопасность, экономическая независимость; инновационная активность, внешний долг, внутренний долг, инвестиционная привлекательность, денежная масса, теневая экономика, уровень жизни, безработица, бедность, экономические преступления, коррупция.

**МАМЛЕКЕТТИН ЭКОНОМИКАЛЫК КООПСУЗДУГУ: ЗАМАНБАП
КОРКУНУЧУ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ**

Аннотация: Макалада Кыргызстандын экономикалык коопсуздугу, коркунучтары жана аны чечүүнүн жолдору, мамлекеттин жана коомдун туруктуулугун камсыз кылууга заманбап жана эффективдүү жашоо-шарттарын түзүү жолдору каралган.

Түйүндүү сөздөр: экономикалык коопсуздук, экономикалык көз карандысыздык; инновациялык активдүүлүк, тышкы карыз, ички карыз, инвестициялык кызыктуулук, акча массасы, көмүскө экономика, жашоо деңгээли, жумушсуздук, жакырчылык, экономикалык кылмыш, коррупция.

**ECONOMIC SECURITY OF THE STATE: MODERN THREATS AND
SOLUTIONS**

Annotation: This article have discussed the economic security of Kyrgyzstan, threats and solutions in modern conditions to ensure a stable and effective life of the state and society.

Keywords: economic security, economic independence; innovation activity, external debt, domestic debt, investment attractiveness, money supply, shadow economy. Living standards, unemployment, poverty, economic crime, corruption.

Устойчивое и динамичное развитие национальной экономики, ее эффективность и конкурентоспособность на внутренних и мировых рынках тесно связаны с экономической безопасностью страны.

Как показывает мировой опыт, обеспечение экономической безопасности - это гарантия независимости страны, условие стабильности и эффективной жизнедеятельности общества, достижения успеха. Это объясняется тем, что экономика представляет собой одну из жизненно важных сторон деятельности общества, государства и личности, и, следовательно, понятие национальной безопасности будет пустым словом без оценки жизнеспособности экономики, её прочности при возможных внешних и внутренних угрозах. Поэтому обеспечение экономической безопасности принадлежит к числу важнейших национальных приоритетов.

Государство должно осуществлять комплекс мер, прежде всего, по обеспечению экономического роста, что и будет гарантией экономической безопасности страны. Эти меры должны охватить все сферы экономики. В число этих мер входят осуществление активной структурной и социальной политики, усиление активности государства в инвестиционной, финансовой, кредитно-денежной и внешнеэкономической сфере, продолжение институциональных преобразований.

В 2012 г. принята Концепция национальной безопасности Кыргызской Республики [1,4]. В этом документе национальным интересом было объявлено создание высокоразвитой экономики, обеспечение достойного уровня жизни населения и эффективной системы управления в стране, а также предусмотрены гарантии по обеспечению безопасной жизнедеятельности гражданина, общества, государства и защита их интересов от негативных воздействий внешних и внутренних угроз. В Концепции констатируется, что экономика Кыргызстана все еще не достигла внутреннего равновесного состояния из-за ресурсной, финансовой и технологической недостаточности.

Угрозами финансово-экономической безопасности в Кыргызстане на современном этапе являются:

Внешние угрозы экономической безопасности:

- утечка умов за границу;
- миграция трудоспособного населения;
- рост государственного долга;
- излишняя открытость экономики;
- нарастание импортной зависимости по продовольствию и потребительским товарам;
- скупка иностранным капиталом предприятий в целях вытеснения национальной продукции и с внешнего и с внутреннего рынка

Внутренние угрозы экономической безопасности:

- унаследованное от прошлого структурная деформированность национальной экономики, ее низкая конкурентоспособность, вызванная отсталостью технологической базы большинства отраслей, высокой энергией и ресурсоемкостью;
- вытеснение отечественных товаропроизводителей, особенно потребительских товаров, с внутреннего рынка зарубежными фирмами;
- высокий уровень отраслевого лоббизма при принятии управленческих решений;
- несовершенство правового законодательства, монопольное положение и недобросовестность действий многих экономических субъектов на рынках страны, их низкая правовая, финансовая и договорная дисциплина.
- снижение инвестиционной и инновационной активности
- угрозы, обусловленные не рациональной экономической политикой государства в отношении социальной сферы, вызывающей высокий уровень бедности, криминализации и социальной напряженности в обществе

Одной из реальных внутренних угроз финансово-экономической безопасности в Кыргызстане является угроза снижения активизации инвестиционной деятельности, которая провоцируется следующими факторами:

- дефицитом госбюджета;
- низким уровнем сбережений населения;
- низкими ставками по депозитам;
- высокими процентными ставками по кредитам.

На протяжении многих лет в Кыргызстане имеет место хронический дефицит государственного бюджета. Бездефицитным бюджет был только в 2005-2008гг., все остальные годы государственный бюджет сводился с внушительным размером дефицита, так как расходная часть значительно превышает доходную часть. Естественно, что удельный вес государственных капитальных вложений в структуре инвестиций в КР сокращается, поскольку государство не в состоянии выделять из бюджета значительные средства.

Сегодняшняя экономическая ситуация в Кыргызстане сложилась таким образом, что по данным Министерства финансов КР, на 31 декабря 2018-года общий объем государственного долга составил \$4 миллиарда 464,35 миллиона (311 миллиардов 834,67 миллиона сомов). В том числе \$3 миллиарда 825,75 миллиона (267 миллиардов 228,64 миллиона сомов) — внешний, \$638,6 миллиона (44 миллиарда 606,03 миллиона сомов) — внутренний. Хотя страна в начале 90-х гг. совсем его не имела и была полностью освобождена от ответственности за союзные долги. Именно в этот период Кыргызстан начал строить свою собственную кредитно-долговую политику. Следует отметить, что высокий уровень заимствований в начальный период реформ обуславливался исключительной сложностью первых лет перехода к рыночной экономике, необходимостью создания нового самостоятельного государственного механизма. Страна остро нуждалась в средствах для поддержания жизненно необходимых секторов экономики, покрытия дефицита бюджета, обуздания инфляции, введения национальной валюты и поддержания ее курса. Все это говорит о том, что на первоначальном этапе экономических реформ внешние займы облегчили решение возникших перед государством сложных хозяйственных задач, связанных с коренной перестройкой всех секторов экономики. Однако, обратной стороной данного процесса стало дальнейшее наращивание долгового бремени.

Внешний долг Кыргызстана состоит более чем из 200 международных кредитов, 98% кредитов даны под 0,75-2% годовых и рассчитаны на погашение в течение 40 лет. Таким образом, кредиты нужно будет погасить в 2021 году.

Решение сложной задачи по обслуживанию внешнего долга, несомненно, будет сдерживать решение ряда внутренних проблем, в том числе и в социальной сфере, поскольку возможности расходной части государственного бюджета будут неизбежно сужаться. В первую очередь, не будет возможности повышать зарплату бюджетникам, снизятся расходы на развитие инфраструктуры, образование, медицинское обслуживание и т.д. Неспособность правительства инвестировать мероприятия по сокращению бедности и улучшению условий развития детей продолжат тенденцию перехода бедности из поколения в поколение, а также будет способствовать дальнейшему закреплению существующего социального неравенства. По данным Нацстаткома КР в 2018 году численность официально зарегистрированных безработных составила 69 тыс. человек [2].

Экономическая безопасность Кыргызстана была бы относительно стабильной, если бы страна устойчиво развивала экономику и увеличивала бы производство ВВП в расчете на душу населения.

В настоящее время Кыргызстан по макроэкономическим показателям отстает от других стран СНГ, сзади него только Таджикистан. Положение осложняется также высоким уровнем коррупции, и как отметил в своем выступлении на заседании Совета безопасности

Президент КР С.Ш. Жээнбеков, коррупция является проблемой, угрожающей национальной безопасности страны. Действительно в Индексе восприятия коррупции-2017 (ИВК-2017), который ежегодно публикуется международной организацией Transparency International, Кыргызская Республика заняла 135-е из 180 мест. Согласно этому рейтингу, республика набрала 29 позиций из 100, и по этим показателям приравнена к таким странам, как Парагвай, Папуа Новая Гвинея, Мексика, Лаос, Гондурас и Доминиканская Республика. Динамика данного индекса положительная, так, например, по сравнению с 2016 годом Кыргызстан передвинулся на одну позицию вверх со 136-го на 135-е место [3].

Безусловно, серьезную угрозу экономической безопасности страны представляют возрастающие масштабы экономических преступлений, контрабанды, коррупции. Прямым следствием неэффективной работы органов государственного управления в Кыргызстане явились возросшая криминализация экономики и рост в ней доли теневого сектора. Как показывает новейшая практика, наиболее характерными видами экономических преступлений стали: хищение государственной собственности и нецелевое использование кредитов, неуплата налогов, контрабанда, злоупотребления в ходе приватизации различных объектов хозяйствования. Представители криминальных структур стараются прямо или косвенно воздействовать на органы исполнительной и законодательной власти или же непосредственно внедриться в них. По предварительным оценкам, в настоящее время теневой сектор страны охватывает порядка 48% (альтернативные экономисты подходят к проблеме еще более пессимистично: они убеждены, что размер теневого сектора достигает 70 %) всей экономики Кыргызстана. По международным стандартам, если уровень теневого оборота превышает 40 % от ВВП, то экономика такой страны считается неуправляемой. Поэтому отечественные официальные экономисты предпочитают показывать заниженную цифру.

Неустойчивость экономического развития, дефицит бюджета, инвестиционных ресурсов тормозит создание рабочих мест с достойной заработной платой, что негативно сказывается на состоянии занятости населения, уровне безработицы как в целом по стране, так и в труд избыточных регионах. Эти процессы не способствуют сокращению бедности.

Ежегодно из страны уезжает до 50 тыс. граждан КР. В основном это молодые и полные сил люди - 76% составляют граждане до 35 лет, 60% - семейные. Едут главным образом из-за высокой безработицы в республике и низких заработных плат и доходов. Денежные переводы наших мигрантов составляют примерно 30% ВВП страны.

Тем временем в регионах растет бедность. На конец 2018 года Нацстатком к категории бедных отнес 25,6% населения страны. Причем, статистику по бедности, по сути, спасает внешняя миграция. Без денег от родственников в нужде пребывало бы не 25,6%, а уже 34% населения Кыргызстана. В прошлом году пребывающими за чертой бедности считались 1,6 млн кыргызстанцев. Большая их часть (72%) живет в сельской местности. Общий уровень бедности в селе превышает городской - 28,4% против 20,4%.

Необходимо при разработке и принятии государственного бюджета, государственных программ, решений по финансовым и хозяйственным вопросам исходить из принципа не ухудшения состояния экономической безопасности страны, а преодоления имеющихся и недопущения новых угроз. Соответствующие документы должны проходить экспертизу на предмет экономической безопасности страны. Для этого необходимо разработать средства и методы своевременного комплексного отслеживания и обнаружения угроз экономической безопасности. Обеспечение экономической безопасности должно стать приоритетным направлением в политике государственного управления и регулирования.

Еще одним фактором обеспечения экономической безопасности является политическая сфера. От спокойствия в обществе, от стабильной социальной обстановки зависит многое, поэтому нужно все силы направлять на сохранение политической и

социальной стабильности в стране. Важное место в обеспечении экономической безопасности в Кыргызской Республике занимает принятая по инициативе президента Программа «Таза Коом», внедрение которой повысит прозрачность в социально-экономической сфере, будет способствовать снижению числа экономических преступлений, сокращению бюрократизма и чиновничьего произвола. Кроме выше перечисленных составляющих обеспечения системы экономической безопасности необходима также новая национальная идеология. Важно формировать у граждан современное экономическое мышление, воспитывать новое поколение в духе патриотизма, честного ведения бизнеса, а не только личной выгоды. Названные меры в значительной степени будут способствовать созданию эффективной системы экономической безопасности, которая является, в конечном счете, материальной основой национальной безопасности.

Необходимо улучшить инвестиционную привлекательность республики, при этом целесообразно активнее использовать внутренний потенциал, т.е. имеющийся капитал у отечественных предпринимателей, государства и населения. Нужно пересмотреть формат инвестирования экономического роста, переориентировав его на преимущественное использование внутренних, собственных источников финансирования, а иностранный капитал должен играть вспомогательную роль, предоставляя больше преференций инвесторам, желающим вкладывать свои средства в производственную сферу и транспортную инфраструктуру. Определенную часть инвестиций необходимо направлять на сокращение сырьевого характера экспортного потенциала страны, особенно сельскохозяйственного сырья, которое следует перерабатывать в своей стране, создавая перерабатывающие предприятия, тем самым наращивать собственное производство товаров, что будет способствовать сокращению зависимости от покупки товаров у других государств.

Важное место в системе экономической безопасности занимает продовольственная безопасность. В этой связи требуется сильная государственная поддержка в финансовом и материальном плане сельхозпроизводителей, чтобы они смогли увеличить производство сельскохозяйственной продукции: зерна, сахара, растительного масла и других продуктов, чтобы собственное производство сельскохозяйственной продукции составило 85% общей потребности страны в продовольствии.

Особо важное место в экономической безопасности занимает энергетическая безопасность, для чего необходимо модернизировать действующие энергетические мощности и уделить особое внимание эффективному освоению, обновлению и возобновлению угольных месторождений республики, развивать гидроэнергетику, добычу угля, газа, нефти, а также использование нетрадиционных и возобновляемых источников энергии: солнца, ветра, гидротермальных вод, энергию средних и малых рек. Эта работа ведется, но медленно и с низкой эффективностью. Здесь требуются крупные инвестиционные вложения и повышение роли государственного влияния и контроля.

Следующая сфера государственного регулирования – это контроль за движением общей денежной массы и, прежде всего, наличных денег. Необходимо разработать меры, чтобы оплата при реализации товаров осуществлялась через кассовые аппараты, а при расчетах при помощи банковских карт покупателям предоставлялись бы скидки. Решение вопроса приведет к сокращению теневого денежного оборота.

Важное место в системе государственного регулирования занимают трудовые отношения, при этом необходимо создать такую ситуацию, чтобы было выгоднее соблюдать трудовое законодательство, чем его нарушать как со стороны работодателя, так и работника и в этом вопросе большое значение имеет государственная пенсионная система.

Выполнение этих и других мероприятий во многом повысит экономическую безопасность страны и будет способствовать усилению регулирующей роли государства в

вопросе развития человеческого капитала, жизненному, интеллектуальному и духовному росту граждан страны.

ВЫВОДЫ

Таким образом, краткий анализ современных угроз позволяет сделать вывод о необходимости радикального изменения подходов к обеспечению экономической безопасности страны. Нарастание которых во многом связано с просчетами в выборе стратегии и тактики кыргызских реформ. Все экономические преобразования должны исходить из концепции не допускающей потери Кыргызстаном своей национальной и экономической независимости.

В общем, выход из кризиса всегда возможен. Для того, чтобы обеспечить экономическую безопасность следует выбрать приоритетные отрасли и действительно их развивать. В нашей стране к приоритетным отраслям можно отнести сельское хозяйство, электроэнергия, горнодобывающая промышленность, цветная металлургия, легкая промышленность и туризм.

Использованная литература:

1. Национальная Стратегия Устойчивого Развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы. Утв. указом Президента КР от 21.01.2013 г. № 11. –59 с.
2. Артыкбаева С. Ж. Социальное положение и уровень жизни населения Кыргызской Республики [Текст] / С. Ж. Артыкбаева // Экономика, управление, финансы: материалы IV междунар. науч. конф.
3. Индекс восприятия коррупции – 2017. Transparency International. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.transparency.kg/news/2/32.html>.
4. Указ Президента КР от 9 июня 2012 года УП №120 «О Концепции национальной безопасности Кыргызской Республики». Cbd.minjust. [Электронный ресурс]. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61358/10?mode=tekst>.
5. <http://www.stat.kg/> , сайт Национального статистического комитета КР.

УДК 8.82.0

Чодошева Т. М.,

улук окутуучу

Б.Осмонов ат. Жалал-Абад мамлекеттик университети

Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультети

e-mail: anara.85x@mail.ru

ТОКТОГУЛДУН АЙРЫМ ЫРЛАРЫНДА КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ

Аннотация: Бул макалада Токтогулдун айрым ырларында көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу жана башка акындардын ырлары менен салыштыруу жагы көрсөтүлдү. Токтогул кандай көркөм каражаттарды алганын жана аларды кандайча колдонгонун ушул макаладан билүүгө болот. Акыныбыз турмуштагы теңсиздикти даана белгилеш үчүн негизги каражат катары салыштырууну көбүрөөк колдонот.

Түйүндүү сөздөр: Токтогул Сатылганов, акын, дүйнө, өмүр, мурас, карылык, туткун

ПРИМЕНЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ СРЕДСТВ В ОТДЕЛЬНЫХ СТИХАХ ТОКТОГУЛА

Аннотация: В данной статье в некоторых стихах Токтогула показано использование художественных средств и сравнение с песнями других поэтов. Токтогул искусство знает, как средства и как они используют эту статью. Неравенства в оплате труда предметы быта, используемые в качестве основного инструмента для сравнения.

Ключевые слова: Токтогул Сатылганов, поэт, мир, жизнь, наследие, старость, плен

THE USE OF ARTISTIC MEANS IN INDIVIDUAL POEMS OF TOKTOGUL

Abstract: in this article, some of Toktogul's poems show the use of artistic means and comparison with the songs of other poets.

Keywords: Toktogul Satylganov, poet, world, a life, heritage, aging, captivity

Дүйнө элинин адабий жана маданий тарыхына көз чаптырсак, кылымдан-кылымга ысымдары Чолпон жылдыздай жанып турган улуу таланттары бар. Ал таланттар тилине, дилине жана дүйнөнүн ар кайсы бурчунда, замандын ар кайсы мезгилинде жашагандыктарына карабастан, бир элдин же бир улуттун көркөм мурасы гана эмес, адамзаттын бардыгына таандык болуп эсептелет. Дүйнөнүн кайсы тарабынан карабагын, алар руханий бийик чоку катары көрүнүп, канчалаган замандар, коом алмашылбасын, канчалаган адамдар жарык дүйнөгө келип-кетишпесин – алардын калтырган мурасы алтын сымал дат баспайт. Алар адам баласынын жашоосуна – акыл-тирек.

Таланттар жердин кеңдигине, элдин көптүгүнө байланыштуу болбойт. Географиясы алакандай болгон элден да дүйнөнү дүңгүрөткөн чыгармачыл инсандар көп чыгышы мүмкүн.

Ошол чыгармачыл инсандарыбыздын арасынан калктын кадырлуу ырчысы, “тоо булбулу” аталган Токтогул Сатылгановдун ырлары мазмун жана көркөмдүк жактан өзүнчө өзгөчөлүккө ээ.

Токтогул-өткөн заманда кыргыз эли аргасыз көтөргөн оор жүктү, оор түйшүктү, алардын катуу эзүүдө калганын өз көзү менен көрүп, букара калктын кайгы-капасын, мүн –зарын бөлө тартышып, өзү дагы туткунда болуп, эчен азап – тозокту, эчен кыйын күндөрдү баштан кечирген акын. Ошондуктан коомдогу жаңы көрүнүш акынды кубантпай койгон жок. Падышаны тактан кулаткан улуу жол башчы В.И.Ленинди угар замат, ал толкундануу менен элге жар салып ырдады:

Он жетинчи жылында
Николай тактан жылбышкан.
Кеңешти куруп Ленин,
Кедейге устун тургузган [1, 89 б].

Токтогул бул жерде “устун” деген сөздү метафоралык мааниде колдонуп, коомдук кубулушту элестүү көрсөтүүнү көздөйт. Мында “устун” деген сөз турмуштук тайкы мааниде эмес, коомдук түзүлүштүн чындыгын, бекемдигин ырастаган образ катары колдонулду. “Устун” анчейин гана символика эмес, бул – Токтогулдун философиялык оюн чагылдырган көркөм каражат.

“Алымкан” – улуу акын Токтогулдун жигит кезинде чыгарган, абдан көп кайталанып айтылып, эл арасына кеңири тарап кеткен чыгармаларынын бири. Ырдын кайсы вариантын албайлы, ички сезимди тереңден билдирген, назик лиризм менен толкуган жаштык кыял адамды өзүнө тартпай койбойт. Акын сүйгөн кызы Алымканга жүрөгүндө жакшы көргөн нерселердин баарын таандык кылып, өтө жылуу сезим менен сүрөттөгөн:

Атка салган дилдейсиң,
Ачылган кызыл гүлдөйсүң,
Бир күн оору, бир күн соо,

Алымкан, азабың тартсам билбейсиң [2, 102 б].

“Алымканда” укмуштуудай, ары уникалдуу салыштыруулар бар, анын өзү образды ачууга, акындын поэтикалык оюн элестүү чагылдырууга багытталган. “Ачылган кызыл гүлдөйсүң” деген мүнөздөмө сүйкүмдүү кызды көзгө элестетет. Ал эми Алымканды ачылган кызыл гүлгө салыштыруу аркылуу кызга карата жагымдуу мээримди, жүрөгү менен чын берилген ынактыкты билдирип жатат.

Токтогулдун “Дүнүйө” деген ыры тематика жагынан акындардын ушу темадагы ырларына түр жагынан окшош болсо да, турмушту сыпаттоо, дүйнөгө көз жүгүртүү, ага баа берүү жагынан өздүк сапатка ээ. Биринчиден, идеялык мазмуну элдик мүдөө менен тыгыз айкалышкан десек болот. Экинчиден, башкаларга караганда, акындын бул ыры көркөмдүк жактан жогору турат, айрыкча, ырдын экинчи бөлүгү - Калык тапшырган бөлүк өзүнчө айырмаланып турат. Эгер Корголдон жазып алынган биринчи бөлүктө “Дүнүйө” ай менен күнгө салыштырылып:

Келеринде, дүнүйө,
Толукшуп чыккан айдайсың,
Кетеринде, дүнүйө,
Суу жүрбөгөн сайдайсың.
Келеринде, дүнүйө,
Асмандагы күндөйсүң,
Кетеринде, дүнүйө,
Кайгылуу көңүл кирдейсиң [3, 64 б].

-деп сүрөттөлсө, Калык өзү жазып тапшырган экинчи бөлүктө ушул сыпаттоо төмөнкүчө берилет:

Келеринде, дүнүйө,
Булутсуз тийген күндөйсүң.
Жанаша чыгып ыргалган,
Жазгы талдай бүрдөйсүң.
Кетеринде, дүнүйө,
Булут баскан түндөйсүң,
Карарып алса көңүлүң,
Кармаса колго кирбейсиң.
Түнкүсүн жарык айдайсың,
Адамдын көөнүн сергиткен
Жашыл гүлдүү жайдайсың,
Кетеринде, дүнүйө,
Кайрылып карап койбогон
Кайыры жок байдайсың [3, 69 б].

Жогоруда келтирилген бул мисалдан биз эмнени байкап биле алабыз? Мунун өзү текстти салыштырып изилдөө жумушу үчүн бирден-бир булак болуп саналат, себеби - Токтогулдун бир эле кубулушту сүрөттөгөн ыры эки акын тарабынан эки түрдүү берилип олтурат. Экинчиден, ушул мисал аркылуу бир кубулушту сүрөттөө үчүн Токтогул кандай көркөм каражаттарды алганын жана аларды кандайча колдонгонун билүүгө болот. Токтогул турмуштагы теңсиздикти даана белгилеш үчүн негизги каражат катары салыштырууну колдонот.

Дүнүйө акындын түшүнүгүндө жакшы менен жамандын диалектикалык карым-катышынан куралып, келеринде – “толукшуп чыккан айдай”, “мөмөлүү дарак шактай”, “алтын жагоо куштай”, “ташкын дайра селдей” деп сүрөттөлсө, кетеринде – “суу жүрбөгөн сайдай”, “кышкы чилде муздай”, “суусу соолгон кудуктай”, “мөмөсү түшкөн шактай” болуп, өзгөрмөлүү мүнөздө болорун айтат. Анан да “дүнүйө деген ушундай”, “колундан качкан кушундай” – деп, түбөлүксүз экенин эскертет.

Токтогул – өз өмүрүндө көргөн-билгендерин дароо ырга салып, кандай жагдай шарт болбосун чындыкты гана ырдаган акын. Бийлик тараптын кандай кыстоосу, азгыруусу, жашоонун муктаждыгы болбосун, каржалган калктын турмушун ырдоодон баш тарткан эмес. Калың элдин катарында туруп, алардын мүдөө талабын ырдабай, кара жаны, күнүмдүк жашоосу үчүн бай-манапты жандап, аларды мактап ырдагандарды “шалпаң кулак тайганга”, “манапты ээрчип ырдаган, мадырайган соргокко” теңеп, өзүн “жарды да болсо, жаандан чыккан жоргого” теңейт.

Акындын жогорудагы чыгармаларында параллелизм ойду билдирүү, окуяны жеткире түшүндүрүү же адамдын жакшы-жаман сапаттарын ачып берүү максатында орундуу колдонулган көркөм каражат, стилистикалык ыкма болуп эсептелет.

Жакшы аялдын белгиси –
Жайдары болот кишиге.
Кызматын эрте бүтүрөт,
Баа жеткис кылган ишине.
Алганың жаман жолукса,
Кулак салбайт кебиңе.
Туюк сойгон чаначтай,
Түшүнбөйт сөздүн жөнүнө

Мында кадимки жай турмушта жолуга турган эки башка көрүнүштү – жакшы аял менен жаман аялды салыштырып, ошол аркылуу адам баласына мүнөздүү болгон, дайыма параллель жүрүүчү жакшы-жаман сапаттарды ажыратып берүүгө аракет кылат.

Кыргыздын оозеки чыгармасынан кеңири орун алган ырлардын бир түрү “карылык” деп аталат. Өмүр темасына арналган традициялык ырлардын үлгүсү катары Тоголок Молдонун “Ашыктык жөнүндө арман жаш”, “Карылык жөнүндө арман жаш”, Токтогулдун “Карылык”, “Өмүр”, “Балалык” деген жана башкалардын ушул өңдүү ырларын атоого болот.

Тоголок Молдо - кат-сабаты ачылган жана өз чыгармаларын кагаз бетине түшүргөн жазуучу-акындардын бири. Ошондой болсо да, анын өмүр темасына кайрылып, элдик традициянын үлгүсү боюнча чыгарма жазууну, ал аркылуу өз оюн баяндоону чечти. Анын жогоруда аталган чыгармалары ушундай максатка байланыштуу жүзөгө апшырылган ырлардан.

Өмүр темасына кайрылган кайсы акынды албайлы, анын өзү бир топ жашты жашап, бир топ тажрыйбаны өз башынан өткөргөн болуу керек, себеби - ансыз бул тема боюнча эч кандай ыр чыгара албас эле. Асыл өмүрдүн кыйласын артка калтырып, анын кызыкчылыгы менен алпурушкан адам өмүрдү кадимкисиндей сүрөттөп көрсөтмөкчү. Тоголок Молдонун өмүр темасына кайрылышы мына ушундай көп тажрыйбанын негизинде чыккандыгы табигый көрүнүш. Кайсы акын болбосун жыйырманьы бүрдөй баштаган, ал эми отуз жашты гүлдөгөн учур деп эсептей турган. Бардык эл акындары кырк жашты кыярып өтүп бара жаткан мезгил катары баалашат. Тоголок Молдо кырк жашты төмөнкүдөй мүнөздөйт:

Ойлоп көрдүм кыркынды,
Оюндан бөлөт ыркынды.
Жакындаса карылык,
Кетирет экен тынчыңды.

Ал эми Токтогул болсо “кырктын өзү кыйла жаш” дейт. Мына ушул кырктан кийинки мезгил- беш-он жашка бөлүнүп, ушул аралык өткөн сайын адам кандай өзгөрүүгө туш болгону бүт сыпатталып өтүлөт. Ошондуктан, эл акындарынын ырлары турпатташ түгүл, кайсы бир саптары окшош болуп калышы ыктымал. Тоголок Молдонун өмүр темасына арнаган “Арман жашынын” кээ бир ыр саптары улуу акын Токтогулдун “Карылык” деген чыгармасынын кайсы бир ыр жолдору менен же дал келет, же маани жагынан төпмө-төп үндөшөт. Мындай жакындыкты төмөнкү мисалдан ачык байкайбыз:

Токтогулда:
Карайлатып тунагып

Тоголок Молдодо:
Каухардай нурдуу жайнаган

Көзүмдү алды карылык.
Ушинтип жүрүп акыры
Өзүмдү алды карылык.
Айткан сөздү угузбай,
Кулакты алды карылык.

Көзүмдү алдың карылык.
Ал кубатты кетирип,
Өзүмдү алдың карылык.
Каңырыш угуп кайгырып,
Кулакты алдың карылык [4,26 б]

Мындай окшоштуктар эки акындын биринен-бири үйрөнүп алуу, же бирине-бири өз таасирин тийгизүү натыйжасында эмес, турмуштун өзүндө кездешкен окшоштуктардын натыйжасы катары каралууга тийиш. Карыганда көздүн курчу кетери, кулактын каңырыш тартары, карылык адамды карыптыкка алып келери табигый көрүнүш. Эки акын тең бир пикирде карылыкты адамды мүңкүрөтчү күч катары баалады.

“Балалык”, “Карылык”, “Өмүр”, “Гүлдөп ал” жана башка чыгармалар улуу акындын өмүргө кандай мамиле кылганын, ага кандай караганын айкын баяндаган ырлардан. Эгер Токтогул, “келер дүйнөнү” жакшы көз карашта жылуу мамиле менен сыпаттаса, балалыкка да, жаш өмүргө да ошондой наздануу менен карап, ага ошондой оң мүнөздөмө берет. Балалыкты болсо, канаттуу кушка салыштырат. Акын “кетер дүнүйөнү” терс жагдайда ырайымы жок кубулуш катары сүрөттөсө, карылыкты да ошондой эле кайрымсыз көрүнүш таризинде сыпаттайт. Балалык кез, жаш чак кырчын талдай, күйүп турган шамдай, турмуштун гүлү сыяктуу көрүнсө, карылык айыкпаган ооруга окшош адамды көрктөн кетирген терс кейипкер катары сыпатталат.

Токтогул карылык жөнүндө мындай дейт:

Үстү-үстүнө үшкүртүп,
Күчүмдү алды карылык.
Дал ортомду бүкчүйтүп,
Мүчөмдү алды карылык.[5,181 б]

Акын карылыкты адамга келген бир алаамат катары сезип, “ берметтей аппак тишти, анардай кызыл бетти”, акыры “ооздон чыккан сөздү” алганын өкүнгөн түрдө баяндайт.

Токтогулдун оюндагы асыл сапат- анда гумандуулук күчтүү. Ал дүйнө жүзүндөгү эң ыйык нерсе, эң асыл зат- адам деп түшүнөт. Ошон үчүн адам өмүрүнө өтө кылдат, өтө гумандуу карайт. Токтогулдун асыл оюн, акындын философиялык көз караштарын кучагына алган бир топ чыгармаларынан көрүүгө болот. Бардык адам айланада тынымсыз жүрүп жаткан кубулуштарды, мындайча айтканда, жаратылышта дайыма өсүш, дайыма өзгөрүүлөр болуп турарын бир калыпта сезе билбейт, себеби ар бир кишинин билик-туйгусу ар башка экени белгилүү.

Токтогулдагы өзгөчөлүк чөйрөдөгү бардык нерсеге өтө сергектик менен байкоо жүргүзгөндүгүндө. Токтогул адам өмүрүнө аянычтуу карап, “Кайрылып келбес арман жаш” деп, жаштык менен карылыкты антитеза планында акын төмөнкүдөй сүрөттөдү:

Алтын жабуу үртүктөп,
Ат минсең келбейт жашчылык.
Арманың жазып муңайып,
Кат берсең келбейт жашчылык.
Соёмун деп чоң бычак
Апкелсең кетпейт карылык.
Чоң баканды көтөрүп,
Тап берсең кетпейт карылык [5,180 б]

Бүт денең алтынга малынса да жашчылык келбесин, ал эми карылык болсо адамдын бутуна тушоо, кара темирден чынжырлап курчоо салганын эң таамай айтты.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, Токтогул оозеки элдик ырлардын үлгүсүнөн пайдалануу менен бирге, ошо элдик традициянын негизинде бир топ чыгарманы түздү жана өмүр темасындагы

ырларын андан ары өнүктүрүп, ырларында көркөм сөз каражаттарын колдоно алды. Акындын андай асыл ойлору анын “Өмүр”, “Дүнүйө”, “Карылык”, “Гүлдөп ал” ырларынан ачык көрүнүп турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы II том Ырлар Фрунзе “Адабият” 1989.
2. Турдугулов А. Кыргыз классикасы Бишкек 2005, 102 б.
3. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы I том “Кыргызстан” басмасы Фрунзе-1968.
4. Мусаев С., Турдугулов А. Көркөм сөз өнөрү Бишкек “Технология” 1999.
5. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы II том Ырлар Фрунзе “Адабият” 1989.

УДК 621.317.785.025

Алманбетов А.А.,

преподаватель,

Региональный образовательный институт,

Кочконбаев С.А.,

преподаватель,

Региональный образовательный институт

**СОСТАВ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ КОММЕРЧЕСКОГО УЧЕТА
ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ**

Аннотация: В статье рассматривается состав современных автоматизированных систем коммерческого учета электроэнергии, ее главные составляющие, приведена к рассмотрению трехуровневая архитектура современной АСКУЭ, рассмотрены современные автоматизированные системы контроля учета электроэнергии и произошедшие изменения на рынке систем АСКУЭ, приведен пример полудуплексных каналов передачи информации по электросетям 0,4 кВ (PLC технология), а также рассмотрен вопрос о проблеме передачи информации в системах АСКУЭ.

Ключевые слова: автоматизированная система учета, контроль энергоресурсов, PLC-технология.

**ЭЛЕКТРЭНЕРГИЯНЫН КОМЕРЦИЯЛЫК ТҮРҮНҮН
АВТОМАТТАШТЫРЫЛГАН ТУТУМУНУН КУРАМЫ**

Аннотациясы: Макалада электр энергиясын коммерциялык эсепке алуунун заманбап автоматташтырылган тутумдарынын курамы, анын негизги компоненттери, заманбап АСКУЭнин үч деңгээлдүү архитектурасы каралып, электр энергиясын өлчөөнүн заманбап автоматташтырылган тутумдары жана АСКУЭ тутумдарынын рыногунда болгон өзгөрүүлөр каралып, 0,4 кВ электр тармактарындагы маалыматты берүүчү дуплексүү каналдардын мисалы келтирилген. (PLC технологиясы), ошондой эле AMR тутумдарында маалыматты берүү көйгөйүн карады.

Түйүндүү сөздөр: автоматташтырылган эсеп тутуму, энергетикалык ресурстарды көзөмөлдөө, PLC технологиясы.

**COMPOSITION OF THE AUTOMATED SYSTEM COMMERCIAL
ELECTRICITY METERING**

Abstract: The article deals with the composition of the modern automated commercial electricity metering system, its main components, refer to the consideration of three-tier architecture of modern

metering, considered modern automated electricity metering control system and the changes in the market of ASCME systems is an example of half-duplex transmission channels for the electricity grid of 0.4 kV information (PLC technology), as well as address the issue of information transfer problem in ASCME systems.

Keywords: automated system of control, control of energy supply, PLC- technology.

Ключевым элементом в развитии экономики любого государства и жизненно необходимым фактором существования человечества в современном мире является электрическая энергия. Все инфраструктуры считаются потребителями электрической энергии, поэтому необходимо своевременное и качественное снабжение ею всех отраслей. Внедрение автоматизированной системы контроля и учёта электрической энергии на промышленных предприятиях обеспечит регулирование режимов энергопотребления и энергосбережения [1-2. С.159-161].

Автоматизированная система контроля и учета электрической энергии (АСКУЭ) – это совокупность программных и технических средств, специализированных для автоматического учета электроэнергии и автоматического управления процессом электропитания. Внедрение данной системы позволяет получить верную информацию о расходах потребляемой электрической энергии и мощности (рис.1.).

Основополагающим принципом работы и предназначением системы контроля учета электроэнергии является сбор информации потребителей электрической энергии по напряжению и мощности для обработки полученной информации и создания отчета.

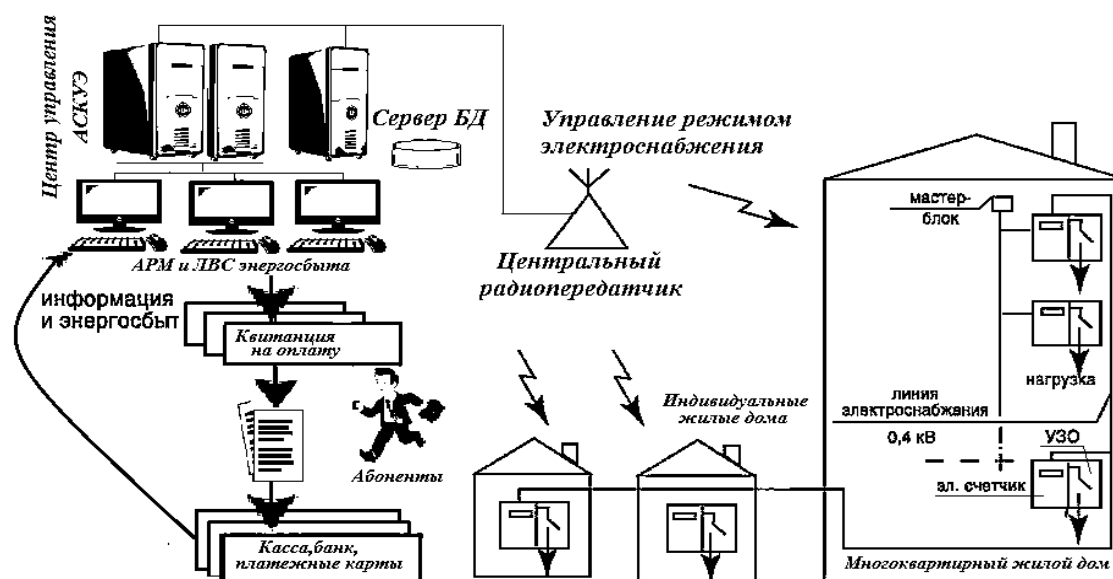

Рис.1. Структурно функциональная схема АСКУЭ

В сегодняшнее время в современных АСКУЭ применяется трехступенчатая архитектура современной АСКУЭ [1-2. С.159-161].

1. Верхняя ступень: приборами этой степени являются счетчики (электронные или индукционные), которые находятся у потребителя.
2. Промежуточная ступень: эта ступень, связывающая системы, на линии которого помещены различного типа контроллеры, обеспечивающие передачу информации.
3. Нижняя ступень: на данной ступени собирается, обрабатывается, анализируется, и храниться вся информация системы контроля учета. (Рис.2.)

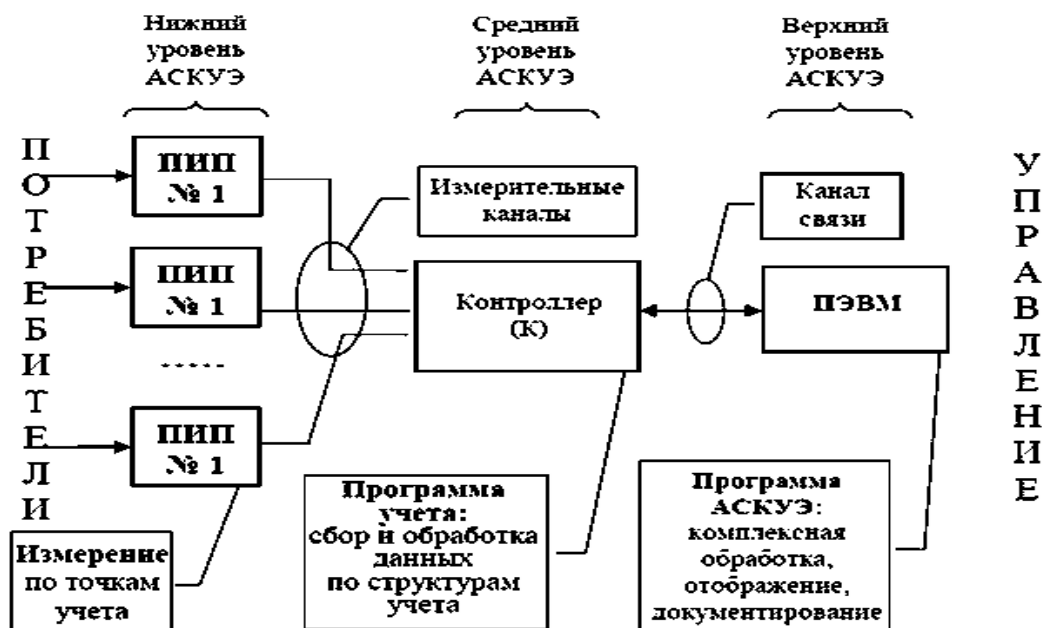

Рис.2. Обобщенная структура АСКУЭ

В составе современных систем учета входят определенные устройства, такие как [3. С. 26-29]:

- устройства сбора информации;
- устройства передачи информации;
- блоки управления нагрузками;
- ограничители мощности потребления.

Электросчетчик является важнейшим элементом учета электрической энергии, измеряющий потребляемый ток и напряжение сети для сохранения и вычисления данных о количестве потребленной электроэнергии.

Зарубежный рынок систем АСКУЭ на сегодняшний день может предложить большое количество типов автоматизированных систем коммерческого учета ресурсов, комплексов технических средств и устройств сбора данных. Самыми распространёнными комплексами являются [5]:

1. АСКУЭ "ТСУ Пчела" – ключевыми преимуществами этой системы считаются – повышенная надежность и низкая стоимость; большой спектр температур работы (от -40°C до $+70^{\circ}\text{C}$); расширенный диапазон электропитания от сетей напряжением (130 ... 260) В или же (80... 120) В и частотой (50 ± 1) Гц; удобная проверка.

2. АСКУЭ "МСР-Энерго" – главными ключевыми качествами являются: предоставление данных для коммерческого учета выполняется именно с первого уровня системы; повышенная надежность за счет защиты информации; открытая архитектура системы с потенциалом наращивания функций; работа на всех видах каналов связи; помощь распределенной структуры управления; гибкость и приспособленность.

3. Промышленная АСКУЭ "ИСТОК" – позволяет видеть действительную картину рассредоточения энергетической мощности в согласовании с организационно-технической и организационно- производственной структурой предприятия; видеть объективный и качественный анализ энергопотребления предприятия при всевозможных режимах и критериях работы; предоставляет подобающий контроль и учет вплоть до каждого определенного потребителя; гарантирует объективный расчет удельных норм расхода энергоресурсов на единицу продукции.

Так же существует много других систем промышленного учета энергоресурсов например: ПТК "СПРУТ", КТС "Энергомера", ПТК "УИС", ПТК "Мир" и другие.

При использовании такой системы на рынке электроэнергетики появятся основательные высококачественные сдвиги. В случае прошлых лет вся собираемая АСКУЭ информация применялась как справочные и как данные для технического учета, то в эксплуатируемых коммерческих системах она задействуется для финансовых расчетов на ФОРЭМ и расчетов с потребителями. Внедрение системы значительно возросло техническое обеспечение и квалификация работников энергосбытов, электрических станций и электрических сетей, обслуживаемых комплексами программно-технических средств АСКУЭ. В данный момент на территории нашей страны начали создание надлежащие группы специалистов [5].

Для обмена информацией с пунктами диспетчеризации счетчики электроэнергии, применяемые для АСКУЭ, имеют интерфейсные линии связи.

Разработаны ряд систем сбора данных с применением различных типов интерфейсов и протоколов связи [1]: (Рис.3.)

1.Проводные RS485/RS422, RS232 CAN, ETHERNET, BLUETOOTH;

2.Беспроводные GSM, GPRS, CDMA радио удлинители, работающие на частотах 433МГц и выше до 2,4ГГц.

Одной из главной составляющей проблемы в работе современного поколения систем АСКУЭ является изношенность электросетей 0,4 кВ, которые в большом количестве изобилуют "скрутками", старыми трансформаторами и др. Это все приводит к неправильности показаний датчиков системы. В настоящее время российским компаниям производителям уже удастся справиться с этой проблемой. Разработан большой ряд серьезных программных комплексов выполняющие данные задачи с поддержкой радио- и GSM-каналов и оптоволокну с применением обыкновенной сети 0,4 кВ.

Схема передачи данных в АСКУЭ с применением технологии PLC

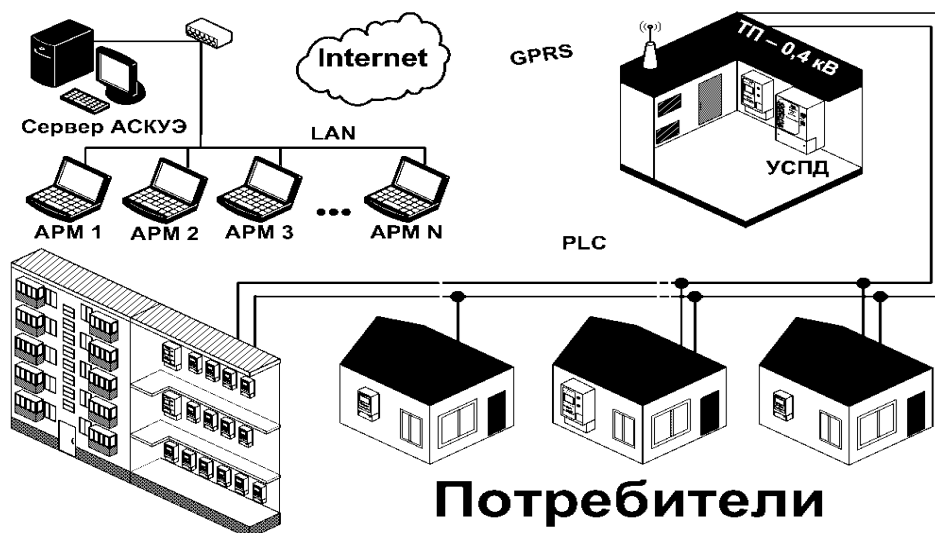

Рис.3. Использование каналов связи в АСКУЭ

Плюсом подобной системы состоит в сверхтехнологичных каналах связи. Подобная АСКУЭ проводит сигнал прямо по электросети, с внедрением полудуплексных каналов передачи данных по электросетям 0,4 кВ (PLC технология). Данной технологии не страшны "скрутки" или внедрения в сетях всевозможных материалов и в том числе и в данных случаях сигнал протекает без искажений. На нынешнее время аналогов в предоставленной системе не существует, это доказано исследованиями во многих регионах страны.

В системе учтен двухсторонний PLC-модемный канал передачи данных. Данный канал выделяет вероятность прямого дистанционного доступа к устройствам учета и контроллерам, так же позволяет быстро менять тарификацию и дистанционно отключать потребителя за неуплату. Вероятность хранения данных именно на приборах учета, что исключает потерю информации при сбоях головного сервера дает значительное преимущество такому варианту АСКУЭ. Внедрение такой системы разрешает не только видеть счетчик каждого потребителя, а еще проводить полное тестирование энергопотребления.

Контроль за потреблением электрической энергии выполняется по самой распределительной силовой сети 0,4 кВ, так как использование технологии PLC наиболее отвечают понижению себестоимости точки автоматизированного учёта в нужде особых каналах связи с отдельно взятым электрическим счетчиком.

АСКУЭ технологии PLC позволяет решать задачи [1]:

- отдаленное получение в автоматическом или ручном режимах от каждого узла учёта об отпущенной или потребленной электроэнергии;
- контроль характеристик электрической сети с обнаружением и регистрацией отклонений сетевого напряжения и характеристик электрической сети от заданных норм;
- тест технического состояния или отказов устройств системы;
- подготовка информации об потреблении электрической энергии;
- вывод отчётов в биллинговые системы.

Непосредственными потенциальными пользователями средств таких информационных сетей должны стать электро снабжающие компании нашей республики. Это система дает допуск к информации ответственным специалистам мэрии и айыл окмоту.

Предоставленная АСКУЭ, непосредственно не изменяя технологической особенности, коммуникаций, не снижая размера энергопотребления, практически сразу собирает информацию об энергопотреблении, обеспечивая руководство мощным инструментом контроля энергопотребления и управления энергоснабжением.

На данный момент имеется острая потребность в недорогой, функциональной, простой в обслуживании и надёжной системе АСКУЭ. Задача в разработке этих систем АСКУЭ осложняется 2-мя причинами – большим числом узлов учёта всех подключенных потребителей и рассредоточением их на значительной территории, что затрудняет доступ к ним через классические каналы передачи информации на подобии как витая пара и интерфейс RS485 [4. С. 46-49].

Выводы:

Анализируя всевозможные системы АСКУЭ, которые в свою очередь содержат в себе подсистемы прогнозирования и поддержки принятия решений, она обязана увеличить эффективное управление производством, транспортировать и потреблять электрическую энергию за счет разбора и прогнозирования потребления электрической энергии с достаточно высочайшей точностью благодаря автоматической адаптации к разным режимам и графикам производства и потребления электрической энергии.

Использованная литература:

1. Система АСКУЭ PLC в бытовом секторе [Электронный ресурс] URL: <http://www.kemaskue.narod.ru/bit.html> (дата обращения 27.02.2016).
2. Волков В.М., Смолко Ю.Н., Чертов Е.Д. Система коммерческого учета электроэнергии. – Воронеж: Изд-во ВГТУ. – 2010. – №9. – С. 159-161.

3. Староверов Б.А., Гнатюк Б.А. Повышение эффективности системы автоматизированного коммерческого учета электроэнергии за счет введения функций прогнозирования. – Иваново: Изд-во ИГЭУ им. В.И. Ленина. – 2013. – №6. – С. 26-29.

4. Саркисов С.А. Анализ основных особенностей сбора периодических типов данных в современных АСКУЭ // Наука, техника и образование. – Иваново: Изд-во Олимп. – 2015. – №11 (17). – С. 46-49.

5. Автоматизированные системы контроля и учета энергоносителей (АСКУЭ) на промышленных предприятиях [Электронный ресурс] URL: http://edulib.pgta.ru/els/as_ucheta_energonositeley.pdf (дата обращения 15.03.2016).

УДК 7.796.034.2

Молдобаев Кадырбек Үрүсбекович,

урук окутуучу,

Аймактык билим берүү институту

ЖАШТАРДЫ ТАРБИЯЛООДО УЛУТТУК ОЮНДАРЫНЫН МААНИСИ

Аннотация: Макалада улуттук оюндар аркылуу жаштарды тарбиялоо жөнүндө талкуу коюлган. Адам баласынын аң сезими жогорулаган сайын жашоого болгон көз карашы өзгөрүлө баштайт. Качандыр бир мезгилдерде кыргыз элинин жашоо – турмушу кара курсагын тойгузуу менен гана күн кечирип келгенин тарыхыбыз айгинелеп турат. Кийин улам мезгил өтүп, кылым карыткан сайын, алардын жашоосу өзгөрүлө баштаган. Башка элдерден өзгөчөлөнүп кыргыз элинин улуттук көз караштагы жашоосу жана эс алуулары болгон. Эс алуу, көңүл ачуу менен бирге, аң сезимдерин өстүрүп, кыймыл-аракеттерин күчөткөн. Кыргыздардын эс алуусу көбүнчө улуттук тариздеги үрп – адаттагы, каада-салттагы жана адеп-ахлактык багыттагы кыймылдуу оюндар менен коштолгон.

Айтайын дегеним ошол мезгилдеги эл арасында ойнолуп жүргөн бир топ оюндарды, кийинки муундун өкүлдөрүнүн көпчүлүгү билбей калышы өкүнүчтүү. Менин максатым дареметиме жараша, унутта калган улуттук оюндардын эрежелерин жана тарых-таржымалдарын көрсөтүү менен, ушул макаламда жаштарды тарбиялоодо улуттук оюндардын мааниси негизги ролду ойноорун чагылдыргым келди.

Түйүндүү сөздөр: Улуттук, оюндар, акыл, бешик ыры, тарбия, той, ыр кесе.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы воспитания молодежи через национальные игры. С развитием сознания в человеке изменяются взгляды на жизнь. В истории известна что некоторые былые времена кыргызский народ своей жизнедеятельности ограничивался лишь прожиточным минимум. Последующие периоды, переходя из века в век, изменялся взгляды на жизнь. Отличительной чертой от других народностей, у кыргызов образовался свой взгляд на жизнь и на отдых. Наряду с отдыхом, развлечением, развивался сознание, усиливался жизнедеятельность. Отдых у кыргызов во многих случаях сопровождался национальными играми, традициями, двигательными играми в нравственных направлениях.

Хочу отметить что, последнее время несколько игр которые игрался у народа остаются забытыми, что жалает лучшего. Цель данной статьи показать нашему поколению забытые наши национальные игры, их правила и историю с этим восполнить

упущенное в воспитании нашей молодежи. В данной статье хотел отобразить основную суть и роль национальных игр в воспитании молодежи.

Ключевые слова: национальные, игры, ум, колыбельная песня, воспитание, песнопение

THE ROLE OF NATIONAL GAMES IN THE EDUCATION OF YOUTH

Abstract: The article deals with the issues of youth education through national games. With the development of consciousness in a person, views on life change. It is known in history that some of the past times the Kyrgyz people were limited only by the subsistence minimum. Subsequent periods, passing from century to century, changed the outlook on life. A distinctive feature from other nationalities, the Kyrgyz have formed their own view of life and recreation. Along with rest, entertainment, consciousness developed, vital activity intensified. Rest with the Kyrgyz in many cases was accompanied by national games, traditions, motor games in moral directions.

I want to note that, recently, several games that were played by the people remain forgotten, which pity the best. The purpose of this article is to show our generation our forgotten national games, their rules and history with this to make up for the omission in the upbringing of our youth. In this article, I would like to reflect the main essence and role of national games in the education of young people.

Keywords: national, games, mind, lullaby, education, song

Адамзаттын тарыхында дене тарбия жана спорт эң маантлүү орунда турат. Алар адамдардын өмүрүнүн узак же кыска болушу менен, адамдардын ден соолугунун чың же начар болушу менен, адамдардын эмгекке жана согуш иштерине даяр же даяр эмес экендигине, адамдардын басып өткөн тарыхый жолун терең таанып билүү жана андан тарбия – таалим алуу жаш муундардын зарыл милдети [2].

Ар бир элдин, ар бир улуттун өзүнчө географиялык жайгашкан шартына жана алардын менталитетине, ошондой эле жашоо турмушуна жараша өзгөчөлөнгөн элдик жана улуттук оюндары болот эмеспи. Кийинки учурларда айрым басмаларда элдик оюндар менен улуттук оюндардын айрмасы билинбей баратат. Ошондон улам жаш муундардын арасында “элдик”, “улуттук” деген түшүнүктөр бирдей мааниге ээ болуп калуусу калыптанып калууда. Мисалы, Кыргызстан көп улутту камтыган өлкө. Негизги катмарын сөзсүз түрдө кыргыз улуту түзөт. Бул кашкайган чындык. Бардык улуттардын курамы - бул эл. Мына ушул жерден “элдик” жана “улуттук” деген түшүнүктөрдү ажырата билүүгө болот. Түшүнүктүү болуш үчүн бир, эки мисал келтирейин. СССР элдеринин кыргыз спортчусу, оор атлетика боюнча Европанын, дүйнөнүн жана Олимпиада чемпиону Каныбек Осмоналиев. Белгилүү ырчы Султан Каримовдун мен Кыргыз элинин “уйгур” ырчысымын деп айтып жүргөнү да “элдик”, “улуттук” деген түшүнүктөрдү айрымалап турганы эмей эмне.

Кыргыз элинин улуттук оюндары жөнүндө төмөнкүлөрдү айтсак болот. Кандай гана оюн болбосун ал тарбиянын ажырагыс бир бөлүгү деп айтар элем. Оюндар өспүрүмдөрдү элди, жерди, Мекенди сүйүүгө, адептүүлүккө, адилеттүүлүккө, эмгекчилдикке, акыл-эстүүлүккө, баатырдыкка, чечкиндүүлүккө үйрөтөт жана тарбиялайт.

Адам баласынын турмушунда ар кандай оюндар, кыймыл-аракеттер, чуркоо, басуу булардын бардыгы дененин тарбиясы. Демек дене тарбия – бул спорт десек жаңылбайбыз [5].

Тарбиянын бардык түрү үйдөн башталат эмеспи. Баланы тарбиялоо – бул ата-эненин негизги милдети болуп саналат. Ошондуктан, ар бир ата-эне бала төрөлгөндөн баштап, ага таасирлүү тарбия бере баштайт. Мисалы, ымыркайды терметкенде бешик ыры ырдалат. Андан кийин сал билек айтылат. Кас-кас туруп, там-туң баса баштаганда тушоо кесилет. Ошентип баланын акыл-эси калыптана баштайт. Демек баланын кыймыл-аракети аркылуу ден соолукту чыңдоочу, турмуштук көз карашын калыптандыруучу оюндар үйрөтүлө баштайт. Оюндар өспүрүмдөрдүн руханий дүйнөсүн калыптандыруунун, аларга мекенчилдик

жана интернационалдык тарбия берүүнүн, ошондой эле улуттук маданияттарды үйрөтүүнүн эң маанилүү каражаты болуп эсептелет деп ойлойм.

Оюн баланын айлана-чөйрөнү тез таанып билүүсүнө өбөлгө түзөт, ошондой эле билимге, илимге жана эмгекке кызыгуусун арттырат. Анткени окуу процессинде өздөштүрүүгө кыйын болгон нерсени оюн учурунда оңой өздөштүргөнгө мүмкүнчүлүк түзүлөт [5].

Оюнду ойноо менен балдар практикалык ишмердүүлүккө көнүгүшүп, ден соолуктарын чындашып, өз алдынча аракет жасоого үйрөнүшөт, ошондой эле оюндан моралдык жана эстетикалык рахат алышат. Андан башка дагы кеңири ой жүгүртүүгө, эске тутуу билүүгө, байкагыч-баамчылдыкка, туруктуулукка, чечкиндүүлүккө, кыраакылыкка, тапкычтыкка, айкакердикке, эпчилдикке, эрктүүлүккө, эр жүрөктүүлүккө жана башка сапаттарга көнүктүрөт [5].

Жалпылап айтканда, кыргыздын улуттук оюндары маани- маңызы боюнча топторго бөлүнөт.

1. Салт оюндары.

2. Акыл оюндары.

3. Ат оюндары.

1. Салт оюндары:

1. Бешик ыры.

2. Сал билек.

3. Тушоо кесүү.

Турмуш жыргалынын булагы ар улуттун келечеги жана киндик кан тамган жеринин ээси- бөбөк. Бөбөктүн ыңаалаган үнүн угуу бул ар бир ата-эненин бактысы эмеспи. Илгертеден ата бабаларыбыздын жашоо турмушунда бөбөк туулганда ага арнап ар түрдүү тойлор, оюн шооктор өткөрүлүп, салттуу ырлар ырдалат. Анан көп узатпай бөбөктү бешикке ар түрдүү тилектер, каалоолор менен бөлөшөт. Аны жөн гана терметпестен жакшы ойлорду, тилектерди айтышып терметишет 1-сүр.

Мисалы, Бешик ыры.

Алдей- алдей ыйлаба!

Апаңдын жанын кыйнаба!

Эстүү балам ыйлаба!

Энеңдин жанын кыйнаба!

Алдей-алдей бөбөгүм!

Элин багып сыйлаган,

Эл менен бирге жыргаган,

Эмгекчил болгун бөбөгүм!

Алдей-алдей бөбөгүм!

Колунан көөрү төгүлгөн,

Өнөрү көзгө көрүнгөн,

Өнөрпоз болгун бөбөгүм!

Уул баланы терметкенде:

Алдей-алдей бөбөгүм!

Акылы терең деңиздей,

Кеменгер болгун, кең болгун,

Бардык элге тең болгун!

Алдей- алдей бөбөгүм!
Агыны катуу сел блогун,
Жоого каршы аттанган,
Ата журт сүйгөн эр болгун!

1-сүр. Баланы бешикке бөлөө

Кыз баланы терметкенде:

Алдей-алдей бөбөгүм!
Каныкейдей уз болгун,
Энең сенин уз болгон,
Айчүрөктөй кыз болгун!
Алдей-алдей бөбөгүм!
Ак бешикке бөлөдүм,
Ак эмгек менен жашагын,
Алыска кетсин атагың!

Биздин ата-бабаларыбыз байыртадан эле, башка элдерден өзгөчөлөнүп, бала тарбиялоого абдан терең маани берип келишкен. Баланы жаш кезинен эле чеги менен эркелетип, жакшы таасирлүү тарбия -таалим бергенге аракет кылышкан. Мисалы, сал билек деп баланы эркелетип, ата-энеси же болбосо, баладан улуу агалары же эжелери бөбөктү алдына алып олтуруп, анын эки бутун колу менен сал билек кылып кармап төмөндөгүдөй ырларды айтышкан :

Сал билек.

Сал- сал билек, сал билек,
Сары майга мал билек.
Кунан койду сой бөбөк,
Куйругуна той бөбөк!
Алдей-алдей, ак бөбөк,
Ак бешикке жат бөбөк.
Ак боз жорго ат белек,
Айран, кымыз ич бөбөк! [3]

Кыргыз эли кылымдар бою жаш наристени ыр менен эркелетип, ырды,сөздү баалай билүүгө,ырга шыктуу болууга тарбиялап келгендигин байкоого болот.Элибиздин мындай салт оюндары атадан балага өтүп, азыркы күнгө чейин улантылып келе жаткандыгы анык.Демек, жогорудагы ыр саптарды элдик педагогиканын жакшы салттарынын бири катары пайдаланса болот деген ойду айтмакмын.

Тушоо кесүү. Биздин ата бабаларыбыз бала жыл маалына жакындагандан баштап эле, анын каз-каз турушу, эмгектене башташы жана баса башташы үчүн абдан камкордук көрө башташкан. Бала тамтаң-тумтаң баса баштагандан тартып, ага атайын чыгырык жасап, баланы чыгырык менен жетелеп бастырышкан. Ал эми чоң ата, чоң энелери, ата- энелери сүйүнүп- сүрдүгүп, баланын баса баштаганына кубанып, тушоо кесүү тоюн өткөрүшкөн. Тушоо кесүү тоюн өткөрүүгө атайын даярдык кылышкан. Салт боюнча той көбүнчө жуманын шаршемби күнү өткөрүлгөн. Ага кактышуу үчүн айыл аксакалдарынан баштап, балдарга чейин чакырылган. Той, той башкаруучунун көзөмөлдүгү менен коштолот. Той башкаруучу, жарышты баштоочу жерди жана мараны белгилейт (2-сүр.). Жарышка өңчөй уул балдар же жалаң кыз балдар катышат. Чоңдорду да катыштырга учурлар болот. Тушоосу кесиле турган баланы таза улуттук кийим кийиндирип, марадан 15-20 кадам алыстыкта атасы же апасы, же болбосо айыл аксакалдарынын бири эки бутун жип менен тушап кармап турат. Тушоону жарышта биринчи келген кесип, кескен бычакты ошол кескен инсан алат. Чачыла чачылып, аны тойго катышкандар талап кетишет.

2-сүр. Тушоо кесүү

Андан кийин тушоосу кесилген баланы жаш балдар колтугунан сүйөй кармап, тай-тай жетелеп, сен да биздей болуп жүгүрүп жүргүн деп каалоолорун айтышып, жетелеп кетишет. Ошентип тушоо кесүү той аяктайт [3].

2. Акыл оюндары:

1. Сармерден (Акуш).

2. Кан таламай.

3. Топ тап.

4. Ыр кесе ж.б.

Сармерден. Кыргыз элинин салты боюнча тойлордо, шаан-шөкөттөлгөн жыйындарда, эл чогулуп, өткөрө турган жайларда, бош болгон убакыттарда ойношкон. Оюнга 8 жаштан жогорку улан-кыздар катышат. Эрежеге ылайык ар бир оюн калыстардын жетекчилиги менен жүргүзүлөт. Калыс оюнга катышуучуларды тегерете отургузат. Оюнчулардын ичинен каалаган оюнчуга ырды баштоону сунуш кылат. Ырдын кезеги келген оюнчу ырдай албаса, бийлеп берүүсү керек. Эгер ырдай да бийлей да албаса анда ал оюнчу уйга окшоп мөөрөш керек шарт боюнча (3-сүр.).

3-сүр. Сармерден оюнунун жүрүшү

Кан таламай. Элибиздин байыркы оюндарынын бири. Оюн тегиз жерде, көбүнчө кийиз стүндө ойнолот. Оюнчулардын саны, жашы жана чүкөнүн саны чектелбейт. Оюнчулар ортого бирден чүкө (ат) чыгарышат. Оюн таза өтүш үчүн эки тараптын макулдашуусу менен калыс шайланат. Калыс ортого чыгарган аттарды калчайт. Кимдин аты таа турса биринчи, ал эми кимдики алчы консо экинчи баштайт. Ошентип, аты конбогон аттарын улам кайра калчоо менен оюндун кезеги жүргүзүлөт.

Башка чүкөлөрдөн өзгөчөлөнгөн же болбосо кызыл боёкко боёлгон бир чүкө “кан” деп аталат. Оюнчулар ортого чүкөлөрүн кошушат. Оюнду баштаган оюнчу чогултулган чүкөлөрдү катуштап, үстүнө канды коёт да чогуу калчайт. Оюнчулар ынтаа коюп, кандын кандай түшөөрүн байкап турушат. Эгер кан жерге түшкөндө таа туруп калса, оюнчулар жарден чүкөлөрдү талап алышат. Мүмкүн болушунча оюнчулар канды кошуп алууга аркеттенишет. Анткени канды алган оюнчу биринчи баштайт. Эгер кан таа конбосо, анда сөөмөйдүн учу менен окшош абалдагы, чик менен чикти, бөк менен бөктү, алчы менен алчыны жана таа менен тааны атып алат. Акырында кан кандай абалда жаткан болсо ошндой абалдагы чүкө менен атып алат.

Бир оюн аяктап, экинчи оюн башталганда кайсы оюнчунун чүкөсү аз болсо, ар бир оюнчу ортого ошончо сандагы чүкөнү кошот. Чүкө калчаган оюнчу чүкөнү атканда мэлжеген чүкөсүнө тийбей калса, же башка чүкөгө тийсе, же чүкөнү алып жатканда бөлөк чүкөнү кыймылдатып алса, же чүкөнү ала албай калып экинчи жолу алса, чүкө калчоо кийинки оюнчуга өтөт, мындайча айтканда ал оюнчу жыдыйт. Оюндун жүрүшүндө кимдин чүкөсү түгөнүп калса, ал оюнчу оюндан чыгат. Бирок кан талаган убакта кошулуп, жерден чүкө алса кайра оюнга кошула берет 4-сүр.

Ошентип, оюндун акырында чүкөсү тугөнгөн эреже боюнча ырдап, же бийлеп берүү керек. Башкача айтканда уткан оюнчу утулган оюнчуга салык салат, ал “малак” деп аталат. Ал эми малак алгандар кайра малагын жандыруу максатында оюн улам кайталанып олтурат. Кан таламай оюну, оюнчулардын зиректигин, таамай аткычтыгын, шамдагайлыгын жана алардын активдүүлүгүн өрчүтөт [1].

4-сүр. Кан таламай оюну

Топ таш (кээ бир аймактарда “Беш таш” деп да аталат). Топ таш кыргыз элинин эң байыркы оюндарынын бири болуп эсептелет (5-сүр.). Анын эски оюндардан экенин раматылык тааным Ырысгүл:

Топтолушуп кечинде,
Топ таш оюн ойнодук.
Тамаша куруп, бакылдап,
Тытышып, жатып калчы элек, деп көп айтаар эле.

5-сүр. Топ таш ойноо учуру

“Манас” эпосундагы :

Жыйылып алып жыйырмаң,

Топ таш – чакмак алыңар, - деген саптар дагы бул оюндун байыркы экенин айгинелеп турат [4].

Оюн түз жерде, үйдүн ичинде кийиздин үстүндө ойнолот. Оюнга болжол менен 6 жаштан 18 жашка чейинки жаштар катышып, өзүлөрүнүн макулдугу менен оюнчулардын санын аныкташат (көбүнчө кыздар). Оюн беш тоголок таштын коштоосунда ойнолот. Оюнчулар эки топко бөлүнүшөт. Ар бир топтон бирден оюнчу чыгып, таяк кармашат же бир буюмду жашырышат. Ким жеңсе, оюнду баштайт.

Оюнду биринчи баштаган оюнчу:

1. Беш ташты ыргытып, колунун үстүнө токтотуп туруп, бир гана ташты калтырып, калган төрт ташты жерге түшүрөт. Колдун үстүнө токтогон ташты кайра жогору ыргытып, тосуп алат. Колундагы бир ташты жогору ыргытып, жердеги төрт таштын бирин кылдаттык менен алып, жогору ыргыткан таш менен кошо тосуп алат. Жерден ташты алууда жердеги башка таштарга колун тийгизбеш керек. Ошентип, жердеги төрт ташты оюнчу бирден терип алат. Бул топ таштын “биреш” оюну деп аталат.

2. Жогорудагыдай эле оюнду кайра кайталап, жердеги топ ташты экиден кошмок кылып терип алат. Бул “экеш” деп аталат.

3. Үчүнчү оюнда оюндун биринчи түрүн кайталап, жерге түшкөн төрт таштын үчөөнү чогуу бир, калган бир ташты өзүнчө терип алат.

4. Мында да оюндун биринчи түрүн кайталоо менен жерге түшкөн төрт ташты чогуу бир жолу алат. Бул оюн “үчештин тобу” деп аталат.

5. Сол колдун сөөмөйү менен бармагынын учун жерге тийгизип, “үй” сыяктуу кылып, оң колду сол колдун астынан өткөрүп, оң колдогу беш ташты сол колдун үстүнөн ыргыта таштайт. Жерге түшкөн таштын бирин колуна алып, өзүнүн атаандашына “келин” тандатат. Атаандашы жерге түшкөн төрт таштын арасынан каалаган ташты “келин” деп атайт. Оюнчу болсо оюнду улантат. Бир ташты жогору ыргытып, жогору ыргыткан таш жерге жеткиче жердеги бир ташты шилеп, “үйгө” киргизип жиберип, ыргытылган ташты тосуп алат. Эң акырында “келинди” киргизет. Чогулган ташты “үчештин тобундай” кылып жерден чогуу алуу керек. Бул “келин тандамай оюну” деп аталат.

6. Таштарды жерге чачып таштап, бир ташты жогору ыргытып, аны кайра тосуу менен жогоркудай эле калган таштарды бирден терет. Жерден алган таштарды оюнчу сол колго жыйноого тийиш.

7. Оюнчу топ ташты жерге чачып таштап, бир ташты жогору ыргытып, жердеги ташатан бир ташты экинчи ташка тийгизгенче алуу менен жогору ыргытылган ташты кошо тосуп алат.

8. Оюнчу топ ташты жерге чачып, жерден бир ташты алып, жогору ыргытып, ал таш жерге жеткенче жерден бир ташты башка ташка тийгизбестен алып, ыргытылган ташка кошуп тосуп алат. Төрт ташты колуна топтоо керек. Ошентип, уткан тарап утулган тарапка “малак” берет [1].

Ыр кесе.

Ыр кесе, кыргыз элинин байыртадан эле элге кеңири таралган, той-тамашалардын көркүн ачкан оюндарынын бири болгон. Илгери кыргыздар басса-турса да, кыңылдап, ыр ырдап, жада калса жамактап ыр чыгара да билген. Кыргыздардын төкмө, кошокчу жана жамакчы ырчылары көп болгон. Дүйнөдөгү эпостордун эң чоңу “Манас” эпосун, бир нече дастандарды кагаз бетине түшүрбөстөн оозеки айтышып, муундан муунга, атадан балага жана укумдан-тукумга калтырып, бүгүнкү күнгө чейин сактап келгендигин сыймыктануу менен айта алабыз.

Кыргыздар илгертеден эле ыр жандуу калк экенин байыркы замандагы кытай саякатчыларынын жазгандарынан жана азыркы кездеги кыргыз адабияты жана маданияты да ырастап турат.

Ыр кесе оюну той-тамашада, шернеде, ар кандай салтанаттарда жана жаштар өздөрүнчө чогулуп алып көңүл ачууда ойнолгон. Оюн үйдүн ичинде же болбосо күн жылуу мезгилде бетегеси буралган көк майсанда өткөрүлгөн. Оюнга катышуучулардын саны чектелбеген. Оюнду кызыктуу өткөрүш үчүн, оюнга “Бий” жана “Кесе гүл” шайлашат. Шайланган “Бий” – сөзмөр, куудул, оюнга катышкандарды күлдүрүп, көңүлдөрүн ача ала турган таланттуу, шайыр жана уюштургуч оюнчу болуш керек. Ал эми “Кесе гүлү” – жаш, ырчы, комузчу, ар тараптан жетишкен шайыр жигит же кыз болот. “Кесе гүл” ыр кесенин

уюштуруу жана даярдоо иштерин алып барат. Ыр кесеге 17 жашка чейинкилер өздөрүнчө, 18 – 25 жаштагылар өздөрүнчө жана андан жогоркулар өздөрүнчө катышса оюн кызыктуу болот (6-сүр.).

6-сүр. Ыр кесе

Ыр кесеге катышкандарга салт боюнча дасторкон жайылып, сый көрсөтүлөт. Ыр кесе “Бийдин” уруксаты менен башталат. Дасторкон салынып, бардык оюнчулар жана коноктор орун алышып, ыңгайланып олтурушат. Бир кесеге (чыныга) атайын “ыр кесе” даярдалат. Даярдалган “ыр кесеге” улуттук суусундуктардан, бозо же кымыз өндүү суусундук куюлат. “Кесе гүлү” ырды биринчи баштап, ыр кесени өзү каалаган оюнчуга берет. Ыр кесени алган оюнчу, ошол замат ордуна туруп ырдайт да ал дагы ыр кесени өзү каалаган оюнчуга сунат. Ошентип, ыр кесе оюну кезек менен улантылат. Эгерде катышуучулардын арасынан ким ырдай албаса, же эч кандай аткарууга жөндөмү жок болсо, анда “бийдин” кандай буйругу болсо ошону аткаруу керек. Андан кийин ал оюнчу ыр кесени кийинкиге сунат. Оюн ушундай тартипте улана берет [3].

Корутунду

Кыргыз эли Эгемендүү Республика болгонго чейин, СССРдин мамлекеттик идеологиясы менен бир кылымга жакын убакыт жашап келгендигин тарых тастыктап турат. Айтайын дегеним, ошол союз мезгилинде жаштар эле эмес, улуу муундун өкүлдөрүнүн деле улуттук менталитеттен, улуттук оюн-тамашалардан алыстап калганы өтө өкүнүчтүү эле. Анткени идеология ошондой болгон.

Ал эми бүгүнкү күнү кыргыз элинин улуттук менталитеттеги бир топ түшүнүктөрү кайрадан жанданып, өз нугуна түшө баштады. Тактап айтканда жашоо- турмуш менен кошо улуттук оюндардын да жандана түшкөнү кубанычтуу көрүнүш. Бүгүнкү күндө биздин окуу жайдын студенттеринин жогоруда аталган бир топ улуттук оюндар жөнүндө түшүнүктөрү бар экенин белгилегим келет. Анткени дене тарбия сабагынын жумушчу программасында улуттук оюндардын кээ бир түрлөрү киргизилген. Ушундан улам, жаштарды тарбиялоодо улуттук оюндардын өтө чоң мааниси бар экенин баса белгилегим келет.

Колдонулган адабияттар:

1. Бектенов З. Кыргыздын элдик оюндары. Фрунзе - 1979.
2. Дене тарбия жана спорттун тарыхы. Бишкек – 1995.

3. Токторбаев С. Өспүрүмдөр оюндары. Бишкек – 1991.
4. Сагымбай Каралаев 1-китеп. Фрунзе – 1984.
5. Выдрин В.М. Спорт в современном обществе. Физкультура и спорт. Москва – 1980.

УДК 3.33.330.34

Джуманазарова Апель Абдувалиевна,
преподаватель,
Региональный образовательный институт
Тагаева Букадичахан Абдыкадыровна,
преподаватель,
Региональный образовательный институт

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ КИЧИ ЖАНА ОРТО БИЗНЕСИНИН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ

Аннотация: бул макалада Кыргызстанда чакан жана орто бизнестин өнүктүрүү боюнча мамлекеттик укуктук актыларды талдоо, чакан жана орто бизнестин жана мамлекеттик колдоонун түрлөрүн өнүктүрүүнүн негизги багыттары жөнүндө айтылат.

Түйүндү сөздөр: чакан жана орто бизнес, мамлекеттик колдоо, ишкердик, кредиттик, каржылоо жана салык салуу.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРЕДПРИЯТИЙ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация: в статье рассмотрено состояние развития предприятий малого и среднего бизнеса в Кыргызстане, дан анализ нормативно-правовых актов, сформулированы основные направления развития предприятий малого и среднего бизнеса и формы его государственной поддержки.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, государственная поддержка, предпринимательство, бизнес, кредитование, финансирование, налогообложение.

CURRENT STATE OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract: the article reviewed the status of development of small and medium-sized businesses in Kyrgyzstan, the analysis of legal acts, the main directions of development of small and medium sized businesses and forms of its state support

Key words: small and medium-sized businesses, government support, entrepreneurship, business, credit, financing, taxation.

Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин КМШнын башка өлкөлөрү сыяктуу эле, Республикасынын өкмөтү чакан жана орто бизнестин ар тараптуу өнүгүү багытын аныктап жатат. Көп жылдан бери, бул багытта жасалган кадамдары бир топ өлкөдө ишке ашырылды. Экономикалык жана коомдук өнүгүү кайсы бир күчтүү себеп катары чакан жана орто ишканалардын ролун белгилей кетүү керек. Бул ролу жаңы жумуш ордун түзүп, ар кандай баскычтарында киреше бюджетти толтуруу менен көрсөтүлөт. Чакан жана орто бизнестин өнүктүрүү боюнча тажрыйба топтоо, жана жаңы технологияларды иштеп чыгуу көптөгөн жетишкендиктерди алып келерин көрсөтүп турат. Кыргыз Республикасында чакан жана орто бизнестин өнүктүрүү боюнча талдоо сектору экономиканын ажырагыс бир бөлүгү

болуп, чет өлкөлөрдөн инвестиция тартуу менен бирге заманбап технологияларды алып келүүгө шарт түзүп берүүсү керек [1].

Мамлекеттик органдар, чакан бизнести өнүктүрүү боюнча узак мөөнөттүү планын жана чакан бизнес ишканалары мамлекеттик колдоо көрсөтүү артыкчылыктуу багыттарын жана түрлөрүн иштеп чыгуу үчүн долбоордук сунуштардын демилгесин иштеп чыгууга тийиш. Ар тараптуу калыптанган кичи жана орто ишканаларды колдоонун ыкмалардын кеңейиши ишкердиктин мындай түрүлөрүн мамлекеттик колдоонун негизин кыйла бышыктоого олуттуу түрткү болууда (1-табл.).

Кичи жана орто бизнести мамлекеттик жөнгө салуунун негизи

1-таблица

Негизги өзөгү	Негизги өзөгүнүн чечмелениши
Кичи жана орто ишканаларды мамлекеттик жөнгө салуунун зарылчылыгы	Ишкердикке коомдук көз караштын активдүүлүгүн күчөтүү, орто катмардагы калктын кызыкчылыгын арттырууга багытталган иш-чараларды кеңейтүү чөйрөсүнүн
Атаандаштыкты сактоо жана ишкерлердин айрым топторунун үстөмдүк кылышын чектөө	Мамлекеттик жөнгө салуу базар алкагынын калыптанган мыйзамын, ишкердик нуктагы атаандаштыкты четке какпоо жана чакан, орто бизнес ишинин илгерилешине артыкчылык шарт түзүү.
Кичи ишкердиктин коммерциялык ишин колдоо иретинде мамлекеттик түрдүү ресурстарды сарамжалдуу пайдаланууга жетишүү	Мамлекет ишкердик демилгесин колдоп, чакан, орто ишканалардын социалдык –экономикалык нуктагы долбоорлоруна акчалай каражат жагынан көмөктөшүү. Мындай максаттуу жумшалган бюджеттик каражаттарды козөмөлгө алууну күчөтүү.
Кичи жана орто бизнести өнүктүрүүнү ар тараптан колдоо боюнча мамлекеттик түзүмдөрдү атайын иштерди кеңейтүү	Ишкердиктин өлкөнүн экономикасына өз таасирин тийгизүүчү багыттарын колдоонун негизинде бизнестин орто катмарын калыптандыруу, экономиканын туруктуу, ыкчам өнүгүшүнө жетишүү менен
Ишкердикти колдоону жөнгө салууну бир нукка багыттоо	Мамлекеттик жөнгө салуу кичи ишкердикке тиешелүү көйгөйлөрдү ар тараптуу чечүүнү аныктоо жана колго алуу.

Жогорудагы таблицанын маалыматына ылайык мамлекет тарабынан кичи ишканаларды жөнгө салуу багыттары ар түрдүү, алардын көпчүлүгү мыйзамдар жана нормативдик документтер аркылуу чагылдырылган. Ошондой болсо да айтып кетчү нерсе, ар кандай мыйзамдар жана нормативдик актылар кечээ күндүн талабына ылайык келет, ал эми турмуш дайыма алдыда жүрөт. Ошондуктан нормативдердин өзүнүн өзгөрүү муктаждыгы ар дайым өкүм сүрөт. Ошондой болсо да ишкердүүлүктү жүргүзүүдөгү эң негизги талап болуп, мыйзамдуулукту сактоо эсептелет [2].

Биздин оюбузча, ишкердүүлүктү көп жактуу жана көп катмарлуу процесс катары бааласак болот. Экономиканын реалдуу секторуна байланыштуу ишкердүүлүктө өндүрүш жана сатуу процессин рационалдуу уюштуруунун негизинде экономикалык пайда чыгаруу. Ошондой эле, инновациялык ыкмаларды пайдалануу, уюштурууда жаңы технологиялык, информациялык жаңылыктарды киргизүү менен өзүн-өзү өндүрүү процессин рационалдуу жүргүзүү. Ишкердикти уюштурууда кандайдыр бир тартипте кичи ишканалардын классификациясы талап кылынат.

Мисалы: Кыргыз Республикасында орун алган эреже боюнча кичи ишканаларга 50гө чейин кызматкерлери бар структура кирет, анын ичинен өзгөчө чакандар 15ке чейин, ал эми экинчи тобуна өтө чакандар 7ге чейин кызматкерлери барлар саналат. Ушул эле учурда кичи ишканаларды өндүрүүнүн көлөмү аркылуу да аныктасак болот. Тактап айтканда, эгерде ишкана бир жылда 500 миң сомго чейин товар өндүрсө же кызмат көрсөтсө, анын ичинен 150 миң сомго чейинкилери өзгөчө кичине ишканалар деп эсептелет [5].

Ишканалардын дагы бир уюштуруудагы көрсөткүчү - бул аларда иштегендердин саны жана сапаты. Жумушчу күч жалаң гана өндүрүш күчтүн эң негизгиси болбостон, өндүрүш

мамилелеринин эң негизги кыймылдаткычы болуп эсептелет. Чындыгында жумушчу күч алардын ичинен өзгөчө инженердик-техникалык кызматкерлер, менеджерлер, уюштуруучулар өндүрүштүн үч факторун (эмгектин каражатын жана предметин, жумуштун өзү) тийиштүү мейкиндикте жана мезгилде бириктирип, каалаган багытта ишкананын иш жүргүзүүсүнө себепкер болот. Ушул эле учурда жумушчу күчтүн пайдаланышы да базардын талабына жараша болот, башкача айтканда, жумушчу күчтүн саны базардын (рыноктун) суроо-талаптарына жараша болот [4].

Биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй кичи ишканаларда саны жалпысынан туруктуу эмес көрсөткүчтөр менен мүнөздөлөт. Мисалы республика боюнча 2017-жылы 13858 ишкана болсо, ал эми 2018-жылы 662 ишканага көбөйдү. Өзгөчө айыл чарба, өнөр жай, курулуш тармактарынын санын өскөндүгү байкалат. Албетте мындай көрүнүштөрдү кадимки рынок шартындагы болуп жаткан кубулуштар катары эсептесе болот (табл.2) [6].

Кичи ишканалардын аймактар боюнча жайгашуу саны*

2-таблица

Аймактардын аталышы	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Кыргыз Республикасы	11749	12712	13232	13 592	13 858	14520
Баткен облусу	159	161	172	186	212	229
Жалал-Абад облусу	456	461	493	492	505	510
Ысык-Көл облусу	381	384	371	375	375	477
Нарын облусу	282	272	202	196	207	263
Ош облусу	426	411	449	487	537	572
Талас облусу	242	240	240	237	232	280
Чүй облусу	1177	1188	1225	1271	1356	1423
Бишкек шаары	7905	8822	9297	9545	9513	9850
Ош шаары	721	773	783	803	921	916

* Маалымат булагы: Кыргыз Республикасынын улуттук статистика башкармалыгынын жылдык отчетторунан алынды.

Жогоруда келтирилген таблица көрсөткөндөй кичи ишканалардын эң көбү Бишкек шаарында, Чүй, Ош, Жалал-Абад областтарында жана Ош шаарында жайгашкан. Мындай көрүнүштүн себеби жашаган элдин санына жараша жана кичи ишканаларды түзүү базасы менен байланышкан. Мисалы, Ош жана Чүй областтарында кичи ишканалардын көпчүлүгү айыл чарба тармагында, ал эми эки областтын агрардык потенциалы башка региондорго салыштырмалуу бир топ алдыда тургандыгы баарыбызга маалым.

Тилекке каршы, өндүрүштө жана Кыргызстандын камсыздоосунда чакан бизнестин үлүшү аймактарда жогору эмес, бүтүндөй республика боюнча айыл чарбасынын маанилүү фактору болуп келди. Ушул эле маалда өлкөдө чакан бизнестин үлүшү экономикалык өсүштө 60-70 % түзөт.

Орто жана кичи ишканаларды башкарууда моделдөө ыкмалары менен иш алып баруунун методологиялык негиздери 3 багыт боюнча ишке ашыруу сунушталган: 1) кичи жана орто ишканаларды башкаруунун методологиясын иштеп чыгуу; 2) башкаруу системасынын элементтерин модель жолу менен аныктоо; 3) компьютердин жардамы менен маалыматтардын моделин түзүү. Илимде моделдин алдынкы ыкмалары тизмегинде башкаруу системасын иштеп чыгуу жолу кенири колдонулат. Макалада Улуттук статистикалык башкарманын маалыматтарына таянып, Кыргыз Республикасынын кичи ишканаларынын акыркы 5 жылдык ишин оптимизациялык абалын аныктаганбыз (3-таблица).

Кичи ишканалардын жана дыйкан чарбаларынын көлөмүнүн өсүү темпинин көрсөткүчтөрү

3-таблица

	2014	2015	2016	2017	2018
Кыргыз Республикасы боюнча					
Кичи ишканалар	12712	13232	13 592	13 858	14520
Дыйкан (фермер) чарбалары	384318	400794	414919	428730	439602
Жалал-Абад облусу боюнча					
Кичи ишканалар	461	493	492	505	510
Дыйкан (фермер) чарбалары	94299	94899	96013	98751	100742

Корутунду:

1. Экономиканын кичи жана орто бизнес сектору базар мамилелеринин шартында, өлкөнүн ички дүң продукциясындагы үлүшү жагынан өтө орчундуу орунду ээлейт. Ушундай артыкчылыгы бири экинчисине олуттуу байланыштуу, негиздүү төмөнкүдөй үч функциясы аркылуу аныкталат: **экономикалык, социалдык жана саясий.**

Ушундай өнүгтөн алганда Кыргыз Республикасынын учурдагы өнүгүү баскычында кичи бизнестин потенциалдык мүмкүнчүлүгүн так аныктоо, ишке ашырууну жөнгө салуу башкы көйгөйлөрдүн бири катары эсептөө зарыл.

2. Кичи ишкердиктин натыйжалуулугун өнүктүрүүдө алардын уюштуруу формасын аныктоо чоң мааниге ээ жана ошону менен бирдикте кичи бизнестин атаандаштык жөндөмдүүлүгүн туруктуу жогорулатуу үчүн эң алдыда ресурс түрлөрүн топтоо, өздүк мүмкүнчүлүктөрүн күчөтүү, өндүрүштүн ич ара байланышын табуу керектөөчүлөр, өнөктөштөр жана атаандаштар менен туура алака түзүүнүн ыңгайлуу стратегиясын иштеп чыгуу өтө маанилүү. Ушундай стратегиянын бир олуттуу багытынын бири тигил же бул ишкананын көлөмү чакан формасы менен, ошол эле учурда анын чыгарган продукциясы, тейлөө чөйрөсү сапаттуулугу менен айырмаланууга тийиш.

3. Ишкердикти калыптандыруу жана андан ары карай натыйжалуу өнүктүрүүнү мамлекет тарабынан жөнгө салуу, ошондой эле кичи жана орто ишкердиктин келечектеги багытын аныктоо учурундагы талаптын негизин түзөт. Мунун өзөгүн төмөнкүдөй стратегиялык багыттар камтыйт:

- ишкердиктин чоң кичинесине карабастан бардык түзүмдөрүнө инновацияны үзгүлтүксүз жана кеңири колдонуу;
- ишкердике таасирин тийгизүүчү жана башкаруу чөйрөсүндөгү тиешелүү инновациялык өзгөрүүлөрдө, башкы, келечектүү багыттарын алдыртан байкоо, тиешелүү камылга көрүү.

Колдонулган адабияттар:

1. У.Ж. Эргешбаев У. Ж. – Современная внешняя трудовая миграция населения Кыргызстана и ее социально-экономические последствия // Миграционный мост между Центральной Азией и Россией: материалы международного симпозиума. — М.: ИСПИ РАН, 2014. – С. 184–189.

2. Туркбаев, А.Б. Инвестиционная деятельность предприятий малого бизнеса [Текст] / А.Б.Туркбаев, А.Б.Торогелдиева // Проблемы экономики, организации и управления в России и мире: материалы 10 международной научно-практической конференции. - Прага, 2015. –С. 155-160.

3. Закон Кыргызской Республики «О государственной поддержке малого предпринимательства» – Министерство юстиции КР, 20.12.14. – <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/20206>

4. Туркбаев, А.Б. Основы и направления экономического управления малыми предприятиями в Кыргызстане [Текст] / А.Б.Туркбаев // Проблемы современной науки и образования. – М., 2016. - № 7 (49).– С. 121-127.

5. Вахрушина М. А. Учет на предприятиях малого бизнеса: Учебное пособие / М.А. Вахрушина, Л.В. Пашкова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2010. - 381 с.: 60x90 1/16.
6. www.stat.kg

УДК 621.311.212

Мыктыбек уулу Азизбек

преподаватель Регионального образовательного института
e-mail: ky.jaa89@gmail.com

Алманбетов Айбек Абдрасилович

преподаватель Регионального образовательного института
e-mail: aalmanbetov87@gmail.com

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МИКРО ГЭСТЕРДИ КУРУУ ҮЧҮН СУУ РЕСУРСТАРЫН ИЗИЛДӨӨ

Аннотация; Кыргызстан - Борбор Азиядагы суу ресурстары дээрлик толугу менен өз аймагында түзүлгөн бирден-бир өлкө жана бул анын гидрологиялык өзгөчөлүгү жана артыкчылыгы. Анын аймагында 30 миңге жакын дарыялар жана суулар бар, анын ичинде 10 миң чакырымдан ашуун узундуктагы 20 миңге жакын. Орто эсеп менен жылына 49 км³ суу тоолордон курчап турган өрөөндөргө агып өтөт, аны республиканын өзү 25% гана пайдаланат. Ал эми эң башкы милдет - бул энергияны туура пайдалануу.

Түйүндүү сөздөр – гидроэнергетика, суу ресурстары, микро-ГЭС, кичинекей дарыялар, суу агымдар, табигый шаркыратмалар, технологиялык агымдар.

ИССЛЕДОВАНИЯ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ДЛЯ СТРОИТЕЛЬСТВА МИКРО ГЭС КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация; Кыргызстан - единственная страна Центральной Азии, водные ресурсы которой почти полностью формируются на собственной территории, и в этом её гидрологическая особенность и преимущества. На её территории насчитывается около 30 тысяч рек и ручьёв, в том числе около 20 тысяч длиной более 10 км. С гор в окружающие долины стекает в среднем около 49 км³ воды в год, используемой самой республикой только на 25%. И основная задача правильно использовать эту энергию.

Ключевые слова – гидроэнергетика, водные ресурсы, микро-ГЭС, небольшие реки, поток воды, естественные перепады высот, технологические водотоки

RESEARCH OF WATER RESOURCES FOR THE CONSTRUCTION OF MICRO HPPS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation; Kyrgyzstan is the only country in Central Asia, whose water resources are almost completely formed on its own territory, and this is its hydrological feature and advantages. On its territory there are about 30 thousand rivers and streams, including about 20 thousand more than 10 km long. On average, about 49 km³ of water per year flows from the mountains into the surrounding valleys, which is used by the republic itself only 25%. And the main task is to use this energy correctly.

Keywords – hydropower, water resources, micro-hydroelectric power station, small rivers, water flow, natural elevation differences, technological streams.

Кыргыз Республикасы Борбор Азиянын 2% энергетикалык ресурстарына, көмүрдүн ири запасына жана 30% гидроэнергетикалык ресурстарга ээ, алардын ондон бир бөлүгү гана иштелип чыккан. Өлкөнүн гидроэнергетикалык потенциалы республиканын 252 ири жана орто дарыялары түзөт жана кубаттуулугу 18,5 миллион кВт жана 160 миллиард кВт.сааттан ашык электр энергиясын иштеп чыгууга бааланат.

Ички керектөө рыногу акыркы жылдары бир кыйла өстү, ошол эле учурда иштеп жаткан гидроэлектростанциялардан (мындан ары ГЭСтер) жана жылуулук электр станцияларынан электр энергиясын иштеп чыгуу кубаттуулугу ошол эле деңгээл бойдон калууда. Белгилей кетсек, алыскы конуштарды электр энергиясы менен камсыз кылуу маселеси курч турат.

Ушундай татаал шарттарда республиканын керектөөчүлөрүн энергия менен камсыздоонун натыйжалуу жана үнөмдүү жолдорун издөө зарылдыгы айтылып жатат.

Ушундай ыкмалардын бири - республиканын бардык аймактарында болгон чакан дарыялардын жана суу агымдарынын потенциалдуу гидроэнергетикалык ресурстарын кеңири пайдалануу.

Кичи ГЭСтердин жардамы менен чакан агымдардын энергиясын пайдалануу альтернативдик энергияны өнүктүрүүнүн эффективдүү багыттарынын бири.

Чакан гидроэнергетика алыскы жана жетүүгө кыйын болгон аймактар жана электр өткөргүчтөрүнүн өткөрүү мүмкүнчүлүгү чектелген аймактар үчүн борборлоштурулган энергия менен камсыз кылуунун мыкты альтернативасы болуп саналат.

Мини-гидроэлектростанцияларды колдонуу керектөөчү үчүн энергия ресурстарынын наркын алгылыктуу деңгээлде белгилөөгө мүмкүндүк берет жана электр энергиясынын өчүрүлүшүн чечет.

Микро ГЭСтердин артыкчылыктары:

- курулуш процессинде жана эксплуатациялоо мезгилинде жаратылыш ландшафтынын жана айлана чөйрөнүн бузуулары болбойт;

- суунун сапатына терс таасирин тийгизбейт: ал баштапкы табигый касиеттерин жоготпойт жана калкты суу менен камсыз кылууда колдонулушу мүмкүн;

- аба ырайынын шарттарынан көз карандылык дээрлик жок;

- керектөөчүнү жылдын кайсы мезгилинде болбосун арзан электр энергиясы менен камсыз кылат;

- ири гидроэнергетиканын мүнөзүндөй көйгөйлөр жок (татаал жана кымбат гидротехникалык курулмаларды куруу, аймакты суу каптоо ж.б.).

Кичи гидроэнергетика үчүн энергия булактары:

- кичинекей дарыялар, суулар;

- көлдөрдүн агын сууларындагы жана сугат каналдарындагы табигый бийиктиктин айырмачылыктары;

- технологиялык агымдар (өндүрүштүк жана канализациялык төгүндүлөр);

- ичүүчү түтүктөрдүн, суу тазалоо тутумдарынын жана ар кандай суюк өнүмдөрдү сордурууга арналган башка түтүктөрдүн бийиктигиндеги айырмачылыктар.

Кыргыз Республикасында чакан гидроэнергетиканы өнүктүрүүнүн негизги багыттары.

Азыркы учурда, Кыргыз Республикасында чакан гидроэнергетиканы өнүктүрүү боюнча иш-чаралардын комплекси үч негизги багыт боюнча каралууда:

- Мурда иштеп келген чакан ГЭСтерди калыбына келтирүү жана реконструкциялоо;

- Жаңы дарыялардын бөлүктөрүндө чакан ГЭСтерди куруу;

- Учурдагы болгон суу чарба объектилеринде чакан ГЭСтерди куруу.

Бул чаралар республиканын энергетикалык абалына олуттуу таасир тийгизүүгө мүмкүндүк берет: электр энергиясын өндүрүүнү көбөйтүү, энерго тутумду жүктөмдүн эң жогорку сааттарында кубаттуулугу боюнча түшүрүү.

Республикада чакан гидроэнергетиканы өнүктүрүү боюнча иш-чараларды жүзөгө ашыруунун биринчи, эң реалдуу кадамы - буга чейин иштеп келген чакан ГЭСтерди калыбына келтирүү (1-табл.).

1-таблица

Калыбына келтириле турган чакан ГЭСтердин тизмеси

№	ГЭСтердин аталышы	Орнотулган кубаттуулук, МВт	Орточо электр энергиясын иштеп чыгуу млн. кВт-с	Күтүлүп жаткан капиталдык салымдар, млн. \$
Талас облусу				
1	Ленинполь*	1.16	5.6	0.8
2	Талас *	0.15	0.65	0.11
3	Кырк-Казык*	0.74	2.0	0.6
4	Грознен	0.2	0.87	0.14
Ош облусу				
5	Сопу-Коргон	0.69	3.0	0.48
6	Гүлчө	0.66	2.87	0.46
7	Правда	0.44	1.91	0.31
8	Муян	1.5	6.52	1.05
9	ГЭС-4 Ош ш.	1.5	6.52	1.05
10	ГЭС-5 Ош ш.	1.5	6.52	1.05
11	Араван	0.544	2.36	0.38
Жалал-Абад облусу				
12	Чоң-Алай	0.125	0.54	0.087
13	Ак-Жар	0.125	0.54	0.087
14	Атамкул	0.25	1.09	0.175
15	Өзгөн	0.23	1.0	0.16
16	Кыргыз Ата	0.1	0.435	0.07
17	Чапаев ат.	0.086	0.37	0.06
18	Ян-2	0.185	0.8	0.13
19	Базар-Коргон	0.17	0.74	0.12
20	Биринчи Май	0.44	1.91	0.31
21	Майли-Сай	0.245	1.06	0.17
22	Октябрьская	0.44	1.91	0.31
23	Орто-Азия	0.44	1.91	0.31
24	Алга	0.2	0.87	0.14
Баткен облусу				
25	Фрунзе	1.2	5.22	0.84
26	Исфана	0.8	3.48	0.56
Ыссык-Көл облусу				
27	Долинка*	0.221	0.96	0.15
28	Арасан	1.2	5.22	0.84
29	Жети-Өгүз	0.15	0.65	0.11
Нарын облусу				
30	Баш-Кайыңды	0.2	0.87	0.14
31	Абен-Гетын	0.36	1.56	0.25
32	Жумгал	0.56	2.43	0.39
33	Кочкор *	0.8	3.48	0.56
34	Красная	0.16	0.69	0.112
35	Он-Арча *	1.38	5.1	1.0
Чүй облусу				
36	Сокулук ГЭС-1	1.2	8.0	0.9
37	Сокулук ГЭС-2	1.2	8.0	0.9

38	Жарды-Кайынды	0.22	1.1	0.2
39	Ыссык-Ата	1.48	7.4	1.1
	Баары	23.08	106.16	16.62

Тиркеме: * - Кыргыз Республикасынын чакан жана орто энергетикасын өнүктүрүү Долбоорунун Дирекциясына артыкчылыктуу объектилердин планына киргизилген чакан ГЭСтер.

Экинчи багыт - жаңы участоктордо чакан ГЭСтерди куруу (жаңы курулган объектилер).

Курулушка сунуш кылынган жаңы станциялардын техникалык-экономикалык көрсөткүчтөрү 2-таблицада көрсөтүлгөн.

2-таблица

Курулушка сунуш кылынган жаңы чакан ГЭСтердин тизмеси

№	ГЭСтердин аталышы	Орнотулган кубаттуулук, МВт	Орточо электр энергиясын иштеп чыгуу млн. кВт-с	Күтүлүп жаткан капиталдык салымдар, млн. \$
Чүй облусу				
1	Чоң-Кемин (2 ст.)*	10.0	64.0	10.0
2	Шамси (4 ст.)*	5.0	33.0	5.0
3	Ыссык-Ата (5 ст.)	7.2	36.0	7.2
4	Аламедин (3 ст.)*	3.2	16.0	3.2
5	Алаарча (2 ст.)	2.2	11.2	2.2
6	Сокулук ГЭСтер каскады «Достум» (5 станция)	4.0	28.4	4.0
7	Ак-Суу (2 ст.)	2.9	16.0	2.9
8	Суусамыр	7.2	38.0	7.2
9	Каракол	4.8	23.0	4.8
Ыссык-Көл облусу				
10	Түп (2 ст.)	1.8	12.0	1.8
11	Каркыра	6.15	33.6	6.2
12	Түргөн аксуу (2 ст.)	2.6	15.7	2.6
13	Жеты-Өгүз	0.66	4.40	0.7
14	Ак-Сай*	0.87	5.19	0.9
15	Сары Жаз (2 ст.)	11.3	68.6	11.3
16	Көөлү*	1.91	12.3	1.9
17	Эңилчек*	2.06	12.9	2.1
18	Турасуу*	0.5	2.5	0.5
19	Дархан	0.64	3.0	0.6
Нарын облусу				
20	Миң-Куш	0.9	4.5	1.0
21	Туюк Суу	0.5	2.4	0.5
22	Кара Кужур	1.45	5.0	1.5
23	Сөөк *	1.6	9.7	1.6
24	Каракол-Ийрисуу	1.9	6.8	2.0
25	Кочкор *	5.65	13.2	5.7
26	Жоон Арык	1.9	9.9	2.0
27	Жумгал	1.65	9.2	1.7
28	Миң-Куш	2.3	8.9	2.3
29	Каракол-Суусамыр	4.05	26.3	4.1
30	Коштөбө	6.5	31.1	6.5
31	Кара Булун	1.45	4.4	1.45
32	Тогуз Булак	1.3	3.6	1.3
33	Он-Арча (2 ст.)*	1.95	8.1	2.0
34	Кара Коюн (3 ст.)	2.8	10.2	2.8
35	Ат-Башы (2 ст.)*	3.2	19.5	3.2
36	Ийри Суу (2 ст.)	3.4	20.2	3.4

37	Түгөл Сай	1.5	6.0	1.5
38	Орто-Кууганды	1.5	6.0	1.5
39	Терек Сай	1.5	6.0	1.5
40	Көк-Жарты	2.0	8.0	2.0
Ош облусу				
41	Кара-Таш*	3.0	18.0	3.0
42	Ылай-Талаа	0.5	3.0	0.5
43	Ой-Алма	3.0	12.5	3.0
44	Саламалык*	3.0	18.0	3.0
45	Арпа Текти	2.0	12.0	2.0
46	Ак-Буура (2 ст.)	2.0	10.0	2.0
47	Дараат-Коргон	2.0	10.0	2.0
48	Ак-Булак	2.0	10.0	2.0
Баткен облусу				
49	Аустан*	3.0	15.0	3.0
50	Ленгер	4.5	18.0	4.5
51	Тагап	2.5	10.0	2.5
52	Таян	3.5	14.0	3.5
Жалал-Абад облусу				
53	Алфтун	1.0	5.0	1.0
54	Нанай	2.0	10.0	2.0
55	Сыны	4.4	22.0	4.5
56	Кара Көл	1.0	4.0	1.0
57	Могол	4.68	24.0	4.7
58	Сары-Булак	2.0	10.0	2.0
59	Бурганды	2.2	10.0	2.2
60	Торкент	2.4	8.0	2.4
61	Жаңы-Жол*	3.5	18.0	3.5
62	Кайырма	2.6	14.0	2.6
	Баары	180.77	930.29	210.35

Тиркеме: * - Кыргыз Республикасынын чакан жана орто энергетикасын өнүктүрүү Долбоорунун Дирекциясына артыкчылыктуу объектилердин планына киргизилген чакан ГЭСтер.

Үчүнчү багыт - суу чарба объектилерине чакан ГЭСтерди куруу.

Учурдагы суу чарба объектилеринде, жылдык кубаттуулугу 72,2 МВт болгон 7 кичи ГЭС курууга болот, орточо жылдык өндүрүшү 204,5 млн кВт.с.

Учурдагы суу чарба объектилеринде чакан жана орто гидроэлектростанцияларды куруу үчүн сунуш кылынган алдын-ала техникалык-экономикалык көрсөткүчтөр 3-таблицада берилген.

3-таблица

Учурдагы суу чарба объектилеринде курууга сунушталган чакан жана орто гидроэлектростанциялардын тизмеси.

№	ГЭСтердин аталышы	Орнотулган кубаттуулук, МВт	Орточо электр энергиясын иштеп чыгуу млн. кВт-с	Күтүлүп жаткан капиталдык салымдар, млн. \$
1	Киров *	21.0	70.0	25.0
2	Орто – Токой *	21.0	47.0	25.0
3	Кара-Үнкүр	2.7	5.5	3.2
4	Папан*	20.0	65.0	24.0
5	Көгарт	4.0	8.5	4.8
6	Базар-Коргон	0.5	1.5	0.6
7	Токтогул (Исфара)	3.0	7.0	3.6
	Всего	72,2	204,5	86,2

Тиркеме: * - Кыргыз Республикасынын чакан жана орто энергетикасын өнүктүрүү Долбоорунун Дирекциясына артыкчылыктуу объектилердин планына киргизилген чакан ГЭСтер.

Эсептөөлөргө ылайык, бул суу сактагычтарды эффективдүү пайдалануу энергетикалык максаттарда гана колдонулат, бул сугаттын шарттары толук эске алынбайт.

Суу чарба курулмаларын пайдалануунун экинчи багыты - негизги сугат каналдарына чакан ГЭСтерди куруу. Чакан ГЭСтерди куруу үчүн төмөнкү магистралдык каналдарды келечектүү деп эсептөө керек: Чуйский, Восточный БЧК, Западный БЧК, Карателинский, Лукьяновский. Бул каналдардын жалпы энергетикалык потенциалы али аныктала элек.

Корутунду:

Жогоруда баяндалгандардын негизинде, Кыргыз Республикасында чакан гидроэнергетиканы өнүктүрүүнүн экономикалык, техникалык жана экологиялык жактан масштабдарын түзүү үчүн төмөнкүлөр талап кылынат:

–Кыргыз Республикасынын областтык мамлекеттик администрациялары, Кыргыз Республикасынын Өнөр жай, энергетика жана отун ресурстары министрлиги менен бирдикте жаңы курууга жана мурда иштеп келген чакан ГЭСтерди реконструкциялоого жер участкаларын жыл сайын бөлүп берүү планын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу;

–чакан жана орто дарыялардын жана суу агымдарынын гидроэнергетикалык потенциалын изилдөө процессин калыбына келтирүүнү камсыз кылуу;

–иштеп жаткан жана пайдалануудан чыгарылган чакан ГЭСтер боюнча жүргүзүлгөн сурамжылоолорду жаңыртуу;

–ар бир аймактын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен чакан ГЭСтерди калыбына келтирүүнү, реконструкциялоону жана курууну камсыз кылуу (жашылдандыруу, сууну коргоо зоналарын түзүү, жаратылыш шарттарын жакшыртуу);

–экологиялык, географиялык, экономикалык жана социалдык факторлорду эске алуу менен чакан ГЭСтердин жайгашуу схемаларын оптималдаштыруу.

4 чакан ГЭСтин болжолдуу көрсөткүчтөрү

№	ГЭСтердин аталышы	Инвестициялык чыгымдар, млн. АКШ долл.	Кубаттуулук, МВт
1	Орто – Токой (Ыссык-Көл областы, Орто-Токой суу сактагычы)	25,03	20,00
2	Ой - Алма (Ош областы, Каракулжа рай.)	18,35	7,70
3	Сокулук - 5 (Чүй областы, Сокулук рай)	3,34	1,50
4	Төрткүл (Баткен областы, Төрткүл суу сактагычы)	2,58	3,00

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын энергетикалык системасы. Бишкек. 1994.
2. Алексеевский Н. И., Осмонбетова Д. К. // Гидротехническое строительство. 2001.
3. Дебольский В. К., Осмонбетова Д. К. Концепции использования водных ресурсов сопредельных государств Центральной Азии // Известия АН. Серия географическая. 1999.
4. Кузьмин К. К. Гидротехнический комплекс на р. Нарын // Гидротехническое строительство. 1971.
5. Кыргыз Республикасынын Суу ресурстарын пайдалануунун Улуттук Стратегиясынын негизги жоболору. Бишкек. 1998.
6. Проектное задание. Токтогульская ГЭС на р. Нарын в 3-х томах. М. Гидропроект. 1963.
7. Современное состояние земельно-водных ресурсов Киргизской ССР. Часть I. Фрунзе. 1989.

УДК 9.930.2

Бакивалиева Калима

улук окутуучу

Аймактык билим берүү институту

Ж.БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДАГЫ ТААНЫП-БИЛҮҮНҮН ЖАНА ОЙ- ЖҮГҮРТҮҮНҮН БАЙЛАНЫШЫ

Аннотация: Ж.Баласагындын бул эмгеги адам акысын терең изилдеп, таанып-билүү багытында болгон. Ал адам акылын, билимин эң зарыл касиеттердин бири деп эсептеген. Дастандын кириш бөлүгүндө эле адам акылын, билимин жогору баалап, китептин баркына билимдүү киши гана жете алат деп баса белгилеген.

Түйүүндүү сөздөр: фантазия, гнесеология (дүйнө тааным) , процесс, бытие, рух, практика, интеллект, дөөлөт, инсан, мурас, кутуча , урпак.

СВЯЗЬ ПОЗНАНИЯ И МЫШЛЕНИЯ (СООБРАЖЕНИЯ) В ЭПОСЕ “КУТТУУ БИЛИМ” ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

Аннотация: Ж.Баласагын в своем труде исследовал человеческий ум в направлении познания. Одним из главных качеств человека он считал ум и знание. В введении эпоса он высоко ценит ум, знание человека, отмечает, что только образованный человек может оценить значение книги.

Ключевые слова: фантазия, гнесеология, процесс, бытие, духовность, практика, интеллект, достижение, сцизество, наследство, коробка, поколение.

THE CONNECTION BETWEEN COGNITION AND THINKING (CONSIDERATIONS) IN THE EPIC " KUTTUU BILIM " BY ZHUSUPA BALASAGYN

Abstract: Zh. Balasagyn in his work investigated the human mind in the direction of knowledge. One of the main qualities of a person, he considered intelligence and knowledge. In the introduction of the epic, he highly appreciates the mind, knowledge of a person, notes that only an educated person can appreciate the value of a book.

Keywords: fantasy, gneseology, process, being, spirituality, practice, intellect, achievement, scizstvo, inheritance, box, generation.

Акыл-эстин дүйнө таануудагы же болмуштуу (бытиени) андай билүүдөгү орду жөнүндө ой жооруп, ар кыл татаал кубулуштардын сырларын байкап, бабалардан окуп, үйрөнгөндөрүн өзүнүн учкул кыялынан жаралган асыл-ойлорун ортого салып, адам баласынын акыл-эсин арттырууга үлүшүн кошуу акын- ойчулдун бийик максаты болгон. Куруу фантазиядан жаралган ойлордун алкагынан чыгууга умтулуп, адам эркиндигин жактаган мутазилиттердин акыл-эсти өзгөчө баалаган гуманисттик идеялары Аль-Фараби, Ибн Сина, Бируни, Ибн Рушддун эмгектеринин негиздери Жусуп бабабызга өткөн.

Улуу даанышман Жусуп Баласагын гнесеология (дүйнө тааным) жагдайында да өз мезгили үчүн кыйла алгылыктуу болгон маселелерди көтөргөн. Мында ал рационалист (ой жүгүртүүчү) катары дүйнө тааным процессинде акыл- эстин ролун бөтөнчө белгилейт. Адам тууганга чейин эле билүү жөндөмүнө ээ болот деген жаңылыш пикирлерге кошулбайт, табият кубулуштарын акырындап аңдап-билүүнүн натыйжасында гана адам анын маңызына жете түшүнөт деп белгилейт. Мисалы,

Билимсиз төрөлгөн жан, окуп демек

Акыл менен үйрөтүп көпкө жетет.

Энеден көзүн жарган наристе жан,

Бир гана окуу менен баарын алган.
Акылды карызга эч ким бербейт,
Акыл - бул жараткандан алган олжо.
Адамзат бир акылдан башкаларды,
Үйрөнүп окуу менен билип алды!

Бул саптарда баяндагандай акыл-эсти чыгармачылык күч катары карап, материалдык дүйнөнү таанып-билүүнүн олуттуу куралы деп эсепетейт. [1.1-б.]

Өз мезгилинин перзенти катары Жусуп Баласагындын көз караштарында чектелген көрүнүштөр да кездешет. Бул жагдай анын рационалисттик (окуп үйрөнүү) идеяларынын, пантеисттик (бардык нерсе кудайдын колунда) деген көз караштарынан улам келип чыккандыгы таасын байкалат. Маселен, ойчулдун айтуусу боюнча адамдарды курчап турган чындыкты таанып-билүүсү- бул табигый нерсе, ал эми анын ушул нерсени жүзөгө ашырган жөндөмдүүлүгү- жогорку жараткандын жазганы деп белгилейт, аны төмөнкү бейиттерден байкаса болот:

Окуу сага билимди берет экен,
Акыл-эсти кошо албайт анткен менен
А акыл, кудай өзү сага берген,
Күч алат, тазаланат окуу менен!
Акыл-сөзсүз, энчиси кудайымдын,
Акыл көптү адамга берери чын!
Адамдын бар акылы мээде болот,
Асыл нерсе ар дайым башка конот.
Түшүнгүн: караңгы үй- адам деген,
Жарык күн ага келет билим менен.

Бул мисалдарда ачык жазылып тургандай, адам- караңгы үй, аны адам өзүнүн билими менен гана жарык кылып турат. Мээ адамдын акыл-эси катылган кутуча, демек, адамдын бардык рухий дөөлөттөр камтылган. Адам жаратылыш сырларын ача алат, ошондой эле жерден жашырынып турган алыскы асман телолорунун кыймылын, касиетин да толук ачууга кудурети жетет деп баса көрсөтөт. Ал ойлорду төмөнкү саптардан көрөбүз:

Аянттын өлчөмдөрүн так чыгаргын,
Жети катар асманды, жердей айткын!
Билип ал азыр дагы, келечекте,
Багынган акыл-оюң бүт эсепке. [1.2-б.]

Чыгаан ойчул өзүнүн замандаштарын накта билимге үндөйт, мунсуз жарык дүйнө караңгы болорлугун, таанып-билүүнүн жоктугун, дүйнөнү терең түшүнүп, майнапту жашоо үчүн билимди системалуу түрдө толуктап туруунун зарылдыгын баса белгилейт. Билим-жарык, билим- жан дүйнөнүн азыгы, билим- акылмандык, билим-бактылуулук, билим- бийик кадыр-барк, аброй деген адам рухунун чордонун аныктап көрсөтөт.

“Билим – биологиялык кубулуш эмес экендигин баарыбыз билебиз, ошондуктан адамдарга мурас катары жугушуп өтүп турбайт, ал адамдын практикалык аракеттери менен гана жетилишет. Адам акылман жана алым болуп төрөлбөйт. Жаңы төрөлгөн наристе дароо эле сүйлөп жибербеген сыяктуу, адам белгилүү убакыт өткөндө гана эс-акылга кирет. Бала ар бир кадамын таштап, туура басканга үйрөнгөнгө окшоп, адам турмуштун, жашоонун татаал баскычтарын өткөндөн соң гана билимге жетишет. Тырышып билим алуу, илимдин жетишкендиктерин тарбия менен айкалыштыруу адамды рухий мураска ээ кылат, муну адам талыкпай, тынымсыз билим алуу жана күнүмдүк практикалык ишмердик менен толуктап, бышыктап туруусу абзел.

Бабабыздын төмөнкү саптары да ойлорду тастыктагансыйт:
Билбегенди үйрөнүп алса болот,

Билим алсан колуңа бакыт конот.
Акылдуу бойдон адам төрөлбөгөн,
Акылы, сөзү айтылаар кийин келген.
Ишти үйрөнсөң- билерман аталасың,
Иштин жүгүн тарта алат билим менен!

Бул мисалдардан даанышмандын билим алууну зор дөөлөт катары көрсөтүү менен бирге, материалисттик тенденцияны (дүйнөнү таанып билүүнүн ар түрдүү жолдоу) түшүндүрүүгө умтулгандыгын да байкаса болот. Билим – практикалык мүнөзгө ээ деп белгилөө менен Жусуп Баласагын анын адамдардын таанып-билүүсү үчүн зарылдыгын, жаратылышты өздөштүрүүдөгү чоң маанисин, адам болуунун негизги түшүнүктөрүнүн эң керек экендигин ачык-айкын көрсөткөн. Маселен:

Билим алсаң урмат-сый алып келет,
Билим сага-акыл-ой, кубат берет!
Билим ал, киши болгун багып сезим,
Болбосо мал атанган наадан делет!

Бул саптарда акындын адам айбандан өзүнүн акылы, билими сыяктуу касиеттери менен гана айырмалана тургандыгын, окуу жана билим адамдарды, руханий дөөлөттөрдү барктоонун негизи, эң жогорку ченеми экендигин какшайта айткан.

Билимдин маанисин бил, айтканын ук,
Акыл ал, ар балээден кутулуп чык.
Окуу-түндө, алдындагы шам чырак,
Билим алсаң маңдай жарык жаркырап,
Билимдүүнүн иши дагы салмактуу,
А түркөйлөр- майда, жеңил, камгак бу.

Билимдин күндөлүк турмуштагы маанисине токтолуп, Жусуп Баласагын: “Таанып-билүү-бул байлык”, билимисиз адамдын өзү сыяктуу эле анын акыл-эси да натыйжа бербейт, ким билимге ээ болсо, ал аны менен чектелип калбашы керек, адам канчалык билимге жетишсе да, аны дагы улантууга умтулушу зарыл, анткени чындыкты таанып-билүү- ал жээги жок, түбү жок деңиз сыяктуу”, -деп таасын белгилейт.

Жусуп бабабыздын дүйнөнү таанып- билүүдөгү, адамдын өзүн-өзү таанып билүүсүндөгү көз караштарын, улуу ойлорун талдап жатып, мындан жүздөгөн жылдар бою улуу даанышмандарды түгөнгүс ойго салып келген адам акылы тууралуу чексиз суроолор болуп келгендиги шексиз. Бул суроолор көптөгөн кылымдар бою ойчулдарды кызыктырып келген. Адам акылы тууралуу суроолордун бири Аль- Фарабиге таандык, ал төмөнкүдөй: “Адам баласы төрөлүп, жаңы жаралгандан эле акыл-эске ээби же акыл-эс кандайдыр аракет аркылуу адам баласына берилүүчү нерсеби?” Бул суроого Аль-Фараби өзү жооп издеп, төмөнкүдөй оюн айткан: “Акыл-эсти зарыл негиз же аалам (дүйнө түзүлүшүнүн башатында турган субстанция жаңы башат) башталманын мыйзам ченеми, адамзатка мүнөздүү жалпылык катары карайт да, бардык пендеге анын бирдей тиешеси бар”, - деп эсептейт. Жусуп бабабыз жалпы жолунан өз устатына кошулуп, акыл-эс жөндөмдүүлүк катары ар бир адамга берилген, бирок ошол шыбагасына бүткөн жөндөмдүүлүктү ар ким өзүнүн мүмкүнчүлүгүнө жараша пайдаланаарын мындай деп белгилейт: “Акыл табигый жөндөмдүүлүк катары бардык пендеде бар, бирок ага ээ болуу үчүн талбай билим алып окуп үйрөнүү зарыл”. Ойчулдардын оюн онго бөлүп келген соболго Жусуп Баласагындын жообу мына ушундай болгон. Аль-Фарабинин адам рухунун өлбөстүгү, түбөлүктүүгү жөнүндөгү окуусун улантып, өз оюн мындай деп улантат:

“Илимге-билимге, эл кадырына ээ болгон адамдардын ысмы түбөлүк калат, жан-дүйнө түбөлүктүү, анткени адамдагы жакшы сапаттар, анын эс-акылынан ээленип, турмуш сыноосунан өткөн учкул ой- пикирлери, насааттары муундан-муунга өтүп, урпактар тарабынан улантылат”, - деп эсептейт. Жусуп бабабыздын жашоонун маңызы жөнүндөгү

түшүнүктөрү негизинен ушул концепциянын алкагында: ойчулдар адамга берилген акыл-эс менен жалпы адамзатка тиешелүү акыл-эс, алардын карым-катнашы жөнүндө ой жүгүртүшүп, адам баласынын жан дүйнөсү жана өлүмү жөнүндөгү маселени да өз алдынча чечишкен. Өмүр эмне, өлүм эмне? Кайдан келип, кайда барабыз? Өлүм ак болсо, жалган дүйнөнүн кереги не? Түбү барып бир өлүм болсо, кубанычтын зарылдыгы барбы? Дүйнөдө өлүмдөн аянычтуу, коркунучтуу эмне бар? Мына ушул соболдор кылымдар бою ойчулдардын оюн онго бөлүп, тынчын алып, акыл тегеретип жооп издеткен. Алар өткөндүн тажрыйбасына, өдөрүнүн байкоолоруна, илимий ой –жоруу, иликтөөлөрүнө таянып, тирүүлүктүн, жашоонун маңызын акыл-эстен алышкан. [1.42-б.]

Эгерде чыгармадагы таанып –билүү жагдайындагы ойлордун жыйындысынан өзүнчө негизги бүтүндүктү түзө турган болсок, анда ойчул гносеология (таанып билүү) жаатындагы маанилүү маселелер “акыл-эс” жана “билим” түшүнүктөрүнүн маңызын илимий-көркөм иликтөөгө алгандыгын көрөбүз. Бул эки түшүнүктүн жалпылыгы, айырмачылыгы жөнүндө ой жоруп, бул багыттагы өз түшүнүмүн баяндайт. Акыл-эс, интеллект, адам баласынын тулку боюнун бир бөлүгүнүн өзгөчө касиети экендигине шектекбейт, ошондой эле эстүүлүк, жөндөмдүүлүк адамга гана тиешелүү экендигин көрсөтөт.

Баласагынын пикири боюнча, акыл-эсти өркүндөтүүнүн ишенимдүү жолу билим алуу. “Акыл-эске ээ адам накта адам, ал эми билимге эгедер адам эл бийлейт” деп ойчул баамдагандай, билим адам баласынын жан-дүйнөсүнүн бийиктигин, руханий маңызын аныктаган маанилүү компонент экендигин таасын белгилейт. Бирок эгерде акыл-эс табигый жөндөмдүүлүк катары адам менен жарык дүйнөгө кошо келсе, билим аракетти, эмгекти, окуп үйрөнүүнү талап кыларын баяндайт. [3.2-б.]

Билимге ээ болгон адам баласынын акыл-эси айлана-чөйрөнү, өзүн-өзү андай билүүгө, табиятты таанып-билүүгө мүмкүнчүлүк берет. Билимдүү, акыл-эси жетик инсандар кийинки урпактар үчүн үлгү болот, алардын турмуш жолун улам илгерилешине түрткү болот. Ушундай жол менен улуу ойчулдар жараткан улуу иш, учкул сөз, терең ойго сугарылган арыхый мурастар жалпы дүйнөлүк маданияттын бир бөлүгү катары жашап калат. Ойчулдун “акыл-эс”, “билим” жөнүндөгү ой пикиринин маңыздуу ою мына ушундай. Акыл-эс, жан-дүйнө бийик, терең дөөлөттөрдү жаратып, таанып-билүүнүн алкагын кеңейтип, нечендеген учкул замандарды тизгиндеп келген карт тарыхтан орун алып, өткөн менен келечекти жалгаштырып турган мурас катары кылым карытып кала берет [2.3-б.].

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, Ж.Баласагынын бул дастанында адам акылын терең изилдеп, таанып билүү багытта болгон. Ал адамдын акылын, билимин эң зарыл касиеттердин бири деп эсептеген. Адам акылынын чексиз мүмкүнчүлүктөрү тууралуу идея чыгарманын рационалисттик кудретин күчөтөт. Дастандын кириш бөлүгүндө эле бабабыз адам акылын, билимин жогору баалап, китептин баркына билимдүү киши гана жете алат деп баса белгилеген. Ж.Баласагын адам табияты, нарк-насили тууралуу ой жоруу түшүнүмдөрү анын акыл – эс жөнүндөгү ойлору менен туздөн-түз байланыштуу деген.

Колдонулган адабияттар:

1. Жусуп Баласагын “Куттуу билим” дастаны которгон Т.Козубеков 2017-ж.
2. Жусуп Баласагын “Кут алччу билим” 1067-1070
3. Ж.Баласагынын “Куттуу билим” дастанынан Кутбилим газетасынан 3-февраль 2012-ж.

УДК 620.92

Жуманалиева Мээрим Уметалиевна

преподаватель,
Региональный образовательный институт

СИСТЕМА ГОРЯЧЕГО ВОДОСНАБЖЕНИЯ И АНАЛИЗ ИХ СИСТЕМЫ

Аннотация: В данной статье представлена краткий обзор используемых солнечных водонагревательных установок, а также анализ их системы централизованного и индивидуальной водоснабжения, которые используются для отопления и горячего водоснабжения жилищно-коммунальных, и промышленных зданий и об их преимуществах и недостатках

Ключевые слова: вода, солнечные водонагреватели, водоснабжение, системы горячего водоснабжения, схемы водоснабжения, питьевая вода, теплообменники.

ЫСЫК СУУ МЕНЕН КАМСЫЗДОО ТУТУМУ ЖАНА АЛАРДЫН ТУТУМДАРЫН ТАЛДОО

Аннотация: Бул макалада күн суу жылытуу тутумдарынын колдонулушу жөнүндө кыскача маалымат, ошондой эле турак-жай жана коммуналдык жана өндүрүштүк имараттарды жылытуу жана ысык суу менен камсыз кылуу үчүн колдонулган алардын борборлоштурулган жана жеке суу менен камсыздоо тутумдарынын талдоосу берилет жана алардын артыкчылыктары менен кемчиликтерине талдоо жүргүзүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: суу, күн суужылыткычтары, суу менен камсыздоо, ысык суу менен камсыздоонун системалары, суу менен камсыздоонун схемасы, таза суу, жылуулук алмаштыргычтар.

HOT WATER SUPPLY SYSTEM AND ANALYSIS OF THEIR SYSTEM

Annotation: This article provides a brief overview of the solar water heating systems used, as well as an analysis of their centralized and individual water supply systems, which are used for heating and hot water supply of housing and communal and industrial buildings and their advantages and disadvantages.

Key words: water, solar water heaters, water supply, hot water supply systems, water supply circuits, drinking water, heat exchangers.

Постановка проблемы. СГВ (система горячего водоснабжения) – является совокупностью устройств, что обеспечивают нагрев холодной воды совместно с ее распределением по водоразборным приборам. Вода нагревается в теплообменных аппаратах и при помощи насосов подается по трубопроводам в жилые, производственные и общественные здания на технологические и бытовые нужды. Вода в системах бытового и производственно-бытового система горячего водоснабжения должна быть питьевого качества. В точках водоразбора горячая вода должна иметь температуру не ниже пятидесяти градусов. Актуальность поставленной проблемы обусловлена тем фактом, что пользование горячей водой вносит значительный вклад в обеспечение максимально высокого уровня комфортного проживания. Количество используемой горячей воды в жилье близко к расходу холодной воды, а временами даже может превышать его.

Основное изложение материала. Системы горячего водоснабжения в жилых и общественных зданиях предназначены для подачи горячей воды, температура которой должна быть не ниже 50° С и не выше 75° С. При пользовании горячей водой, потребитель имеет возможность снижать температуру до требуемой величины с помощью смесителей воды,

устанавливают в местах водозабора [3]. При необходимости в высокой температуре воды (в лечебных учреждениях, предприятиях общественного питания и т.д.), обустраивают местные установки для нагрева воды.

В зависимости от назначения, системы горячего водопровода разделяют на хозяйственно-бытовые и производственные. Эти системы допускается объединять только тогда, когда на технические нужды используется вода питьевого качества или когда в результате контакта с техническим оборудованием не меняется качество воды.

Системы горячего водоснабжения, в зависимости от подогрева воды, разделяют на местные и централизованные. Местные системы горячего водоснабжения обустраивают в небольших домах, где нагрев воды осуществляется для каждого потребителя или группы потребителей. Вода из системы холодного водоснабжения подается на местную установку / местный водонагреватель /, в которой используется газ, твердое топливо, электроэнергия и т.д. [2].

При наличии в домах газоснабжения и центрального отопления, приготовления воды может осуществляться в газовых водонагревателях (емкостных и скоростных). В малоквартирных домах иногда используют систему горячего водоснабжения, совмещенную с отоплением. В этих системах чаще всего используют двухконтурные котлы или газовые проточные водонагреватели, работающие в двух режимах: отопления и горячего водоснабжения. Такие котлы оборудованы двумя теплообменниками (один для приготовления горячей воды в системе отопления, второй - для приготовления горячей воды в системе водоснабжения).

Централизованные системы горячего водоснабжения используются в жилых и общественных зданиях благодаря их простоте в эксплуатации и обслуживании. Их обустраивают при наличии мощных источников тепла (ТЭЦ, районных котельных). В централизованных системах горячего водоснабжения воду нагревают для группы потребителей в одном месте и транспортируют ее трубопроводами к местам расходования [3].

Количество элементов в системе, взаимное расположение приборов зависит от режима водопотребления, длины трубопроводов, типа устройств для нагрева воды. Вода в системах централизованного горячего водоснабжения нагревается открытой или закрытой схем. В открытой схеме горячая вода забирается непосредственно из тепловой сети. Вода нагревается в котлах, расположенных в центральных котельных или теплообменниках ТЭЦ. Квартальной сетью вода подается в систему отопления, распределительной сетью - на горячее водоснабжение отдельных домов. Циркуляционные трубопроводы возвращают охлажденную воду в котлы для ее подогрева.

Недостатком схемы является большая мощность установок для водоподготовки, которые должны очищать всю воду. Такая схема проста и долговечна, ведь питается очищенной водой, что необходима для работы котлов [4].

В закрытых схемах тепло от котлов передается теплоносителю - перегретой воде или паре, которые сетью подаются в водонагреватель. Вода из системы холодного водоснабжения проходит через водонагреватель, нагревается и подается в распределительную сеть. Недостатком этой схемы является необходимость использования водонагревателей и прокладки внутриквартальной сети трубопроводов.

Схемы централизованного горячего водоснабжения с циркуляцией используют в домах, где не допускается снижение температуры воды ниже нужной. Это требует дополнительной прокладки трубопровода для циркуляционной работы.

Схемы без циркуляции используют на предприятиях с постоянным водоразбором (бани, прачечных) или регламентированным по времени потреблению горячей воды.

Схемы с аккумуляторами тепла применяют в случае неравномерным потреблением воды и тепла. Аккумуляторы создают запас горячей воды, устраняют резкие колебания температуры.

Схемы с насосными установками применяют, если гарантийное давление во внешней сети постоянно или периодически меньше, чем давление, необходимое для работы системы горячего водопровода.

Зонные схемы используют в многоквартирных домах. В каждой зоне устраивается отдельный водонагреватель и насосная установка.

При наличии в домах газоснабжения и центрального отопления, приготовления воды может осуществляться в газовых водонагревателях (емкостных и скоростных). В малоквартирных домах иногда используют систему горячего водоснабжения, совмещенную с отоплением [1, с.11] (рис.1).

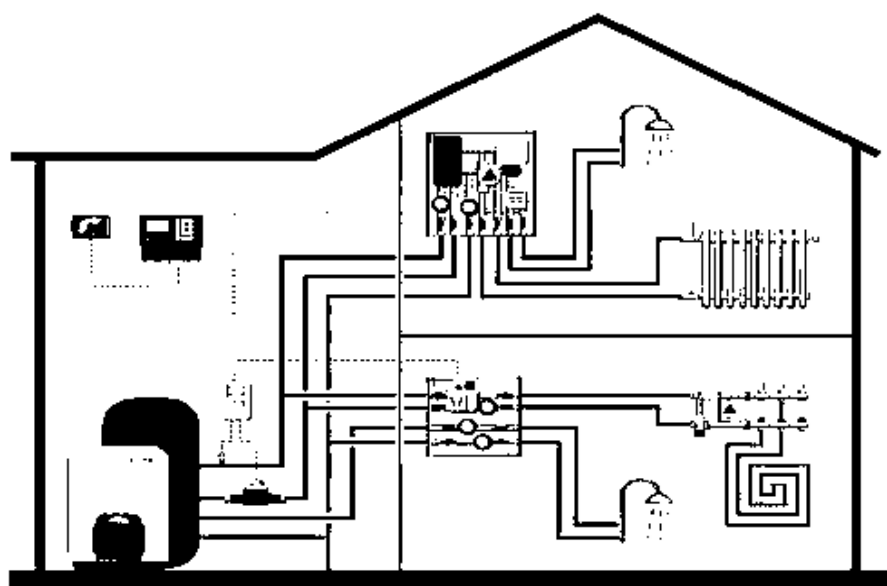

Рис. 1. Схема горячего водопровода, соединенного с системой отопления

В этих системах чаще всего используют двухконтурные котлы или газовые проточные водонагреватели, работающие в двух режимах: отопления и горячего водоснабжения. Такие котлы оборудованы двумя теплообменниками (один для приготовления горячей воды в системе отопления, второй - для приготовления горячей воды в системе водоснабжения).

Выводы

Подытоживая вышесказанное, отметим, что исходя из мощности тепловой, а также места расположения установки, чтобы готовить горячую воду, различают центральные системы ГВС и децентрализованные. Стоимость первых гораздо выше по причине значительной протяженности трубопроводов, по которым транспортируется горячая вода к водоразборным приборам, однако при этом выше и сам уровень комфортности жилья, поскольку при децентрализованном горячем водоснабжении эксплуатацию установок осуществляют непосредственно жильцы.

Библиографический список

1. Клён А.Н., Ефременко В.В. Экономическая эффективность использования систем горячего водоснабжения на основе солнечных коллекторов // Технологический аудит и резервы производства — № 5/5(25), 2015. – С.10-14.

2. Системы горячего водоснабжения // <http://svoymaster.com/santehnika/sistemy-goryachego-vodosnabzheniya.html>

3. Чичерин С.В., Лебедев В.М. Ежегодные плановые отключения горячего водоснабжения в городе Омске и пути сокращения негативных последствий от них // НАУКА. ТЕХНОЛОГИИ. ИННОВАЦИИ. Сборник научных трудов в 9 частях. Новосибирский государственный технический университет. – 2016. - <https://elibrary.ru/item.asp?id=27620458>

4. Южный, С. Стоимость нагрева воды // Альтернативная энергетика и информация. — \www/URL: <http://altinfoy.ru/index.php/rashot/ekras/snv.html>

УДК 510.3713

Субанов Бекжан Абдыжалилович

п.и.к., улук окутуучу

Аймактык билим берүү институту

bekjan1980@mail.ru

ЭКОНОМИКА БАГЫТЫНДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИ ДАЯРДООДОГУ КЕСИПТИК ПРОГРАММАЛЫК КАРАЖАТТАР

Аннотация: Макалада ЖОЖдо болочок экономисттерди даярдоодо колдонулуучу кесиптик программалык каражаттар жана алардын түрлөрү каралган.

Түйүндүү сөздөр: Программалык камсыздоо (ПК), маалыматтык системалар, компьютердик технологиялар

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПРОГРАММНЫЕ СРЕДСТВА ПРИ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

Аннотация: В этой статье рассматриваются профессиональные программные обеспечения и их типы в подготовке будущего экономиста в ВУЗе

Ключевые слова: Программное обеспечение (ПО), информационные системы, компьютерные технологии

PROFESSIONAL SOFTWARE USED IN THE PREPARATION OF ECONOMISTS

Abstract: In this article are considered professional software programs and types in preparation future economist high school.

Keywords: Software, information systems, computer technology.

“Экономика” багытындагы адистерди даярдоо бардык жерде маалыматтык технологияларды пайдалануусуз мүмкүн эмес. Анын үстүнө окутуу процессинде жогоркуу окуу жайларда төмөнкүлөр колдонулат:

1. Окутулуп жаткандардын адистигинин өзгөчөлүктөрүнө ылайык келген адистештирилген программалык камсыздоо (ПК);
2. Жалпы багыттагы ПК;
3. Окуу процессинин өзүн уюштуруу үчүн программалык каражаттар.

Бул макалада жогорку окуу жайлардын “Экономика” багытынын “Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит” профилинин окуу планында ар кайсы семестрде окутулуучу маалыматтык технологияларга байланышкан дисциплиналарды талдоого алдык. Бизди өзгөчө адистештирүү дисциплиналарын өзүнө камтыган окуу планынын бөлүгү, ошондой эле тандоо боюнча курстар кызыктырды, анткени так ошол дисциплиналар студенттердин

кесиптик даярдыгына басымдарды коюуга мүмкүндүк берет. Өзгөчө жогорку курстарда окула турган “Экономикалык”, Экономикадагы маалыматтык системалар”, “Экономикадагы маалыматтык технологиялар” дисциплиналары кызыкчылыкты жаратты.

Жогорку билимдүү, дипломдуу адис – экономист, бухгалтердин даярдыгынын мазмунуна жана деңгээлине болгон мамлекеттик талаптарда анын кесиптик ишмердигинин ишканалардын, уюмдардын, мекемелердин ж.б. активдери, милдеттенмелери, кирешелери жана чыгымдары жөнүндөгү маалыматтарды калыптандыруу жана пайдалануунун тыгыз байланышына басым жасалган. Бухгалтердин кесиптик ишмердигинде маалыматтык-аналитикалык функциялардын ролу олуттуу болот. Компьютердик чөйрөдө бухгалтердик эсепти жана экономикалык талдоону уюштуруу жана жүргүзүүдө экономикалык информатика жана компьютердик системалар жаатындагы билимдер зарыл болуп эсептелинет.

Компьютердик технологиялар жаатында биздин изилдөөлөр болочок экономисттерди заманбап кесиптик окутуу төмөнкү бөлүктөрдөн турарын көрсөттү:

Окутуунун биринчи бөлүгү “Microsoft Office 2016” колдонмо программасы бухгалтердик эсептин компьютердик системаларында колдонууга арналган. Бул багытты тандоо офистик системаларда маалыматтык технологиялардын кеңири колдонулуусу менен түшүндүрүлөт. Курстардын бөлүктөрү базалык жана атайын маалыматтык технологияларды кароо менен байланышкан, өзгөчө басым алардын комплекстүүлүгүнө жана Интернет тармагында иштөөсүнө жасалган.

Каралган дисциплиналардын “Microsoft Word тексттик редакторуна” арналган курстардын бөлүктөрүндө тексттик редактордо иштөөнүн негизги ыкмалары каралган: киргизүү, редакциялоо, тексттик документтерди форматтоо, бухгалтердик документтердин стилдерин жана шаблондорун түзүү.

“Microsoft Excel” электрондук таблицасы экономисттердин практикалык ишмердигинде өтө көп колдонула турган электрондук таблицалардын базалык маалыматтык технологияларын тереңдетип изилдөөгө арналган.

Аталган электрондук таблицасында маалыматтарды тандоонун атайын маалыматтык технологиялары практикалык мисалдарда, экономикалык эсептерди моделдөөнү, көп варианттуу эсептөөлөр үчүн сценарийлерди түзүүнү, оптимизациялык маселелерди чечүүнү ж.б. кошумча маалыматтарды талдоонун маалыматтык технологияларын көрсөтөт.

“Экономикадагы маалыматтык системалар” - “MS Access 2010” маалымат базаларын башкаруунун системасы” курсунун бир бөлүгү тиркемелерди (маселелерди, сурамдарды) жана маалыматтар базаларын долбоорлоонун негиздери, маалыматтардын реляциялык базаларынын (МБ) маалыматтык технологиялары менен тааныштырат. Анда өз ара байланышкан маалыматтардын моделдеринин комплекси, пайдалануучулук интерфейсти түзүүнүн, маалыматтар базасынын объектилерин (таблицаларды, формаларды, отчетторду, сурамдарды, макросторду жана программалык модулдарды) даярдоонун негиздери каралат. Ошондой эле негизги каражаттардын кыймылын эсепке алуу боюнча МБны долбоорлоонун жана ишке ашыруунун мисалдары да келтирилет.

Бухгалтердик эсептин маалыматтык технологияларынын өнүгүүсү акыркы жылдар ичинде улам жогорулаган темпте жүрүп жатат. Кайсы жерде болбосун экономист же бухгалтер компьютерде иштейт жана өзүнүн кесиптик ишмердигин ансыз элестете албайт. Өркүндөтүү жана эсептөө техникасынын муундарын алмаштыруу, жаңы операциялык системаларга өтүү, колдонмо программалардын версияларын жаңылатуу ж.б. заманбап компьютерлештирүүнүн мүнөздүү өзгөчөлүктөрү болуп эсептелет. Азыркы учурда бардык жерлерде компьютердик тармактар (локалдык, регионалдык, глобалдык) киргизилип жатат, ага карата жалпы тармактык ресурстарга (маалыматтар базаларына, компьютерлерге, принтерлерге, факс-модемдерге ж.б.) аралыктан кирүү камсыз кылынган. Акыркы мезгилде

пайдалануучулардын компьютердик квалификациясына болгон талаптар олуттуу жогорулады.

Мындай шарттарда татаалдыктын ар кандай класстарында компьютердик маалыматтык системаларды түзүү үчүн фундамент болуп эсептелген дал ошол базалык маалыматтык технологияларга пайдалануучуларды окутуу өзгөчө маанилүү. Базалык маалыматтык технологиялар катары “1С:Ишкана” түрүндөгү бухгалтердик программалардын стандарттуу маалыматтык технологиялары, ошондой эле кеңири таралган Microsoft фирмасынын программалык продуктысынын “офистик” маалыматтык технологиялары чыгышат.

“Компьютердик маалыматтык системалар” курсу ишканалардын маалыматтык системаларын түзүүнүн жалпы маселелерине, компьютердик бухгалтердик эсепке, бухгалтердик эсепти автоматташтыруунун программалык каражаттарын талдоого арналган. Ишканалардын маалыматтык системалары бөлүгүндө төмөнкүлөр каралат:

- Компьютерлештирүүнүн объектисинин (ишкананын, уюмдун) жана башкаруу системасынын, башкаруу системасынын функционалдык структурасы, башкаруунун колдонулуп жаткан методунун жалпы мүнөздөмөсү. Бул мүнөздөмөлөр олуттуу даражада түзүлүп жаткан маалыматтык системалардын (МС) өзгөчөлүктөрүн аныкташат, маалыматтар базасында (МБ) камтылган курамына, структурасына, маалыматка, маалыматты топтоонун, иштетүүнүн, сактоонун жана берүүнүн колдонулуп жаткан технологиясына таасир берет;

- Ишкананын маалыматтык системасынын (МС) жалпы мүнөздөмөсү, МСнын негизги компоненттеринин курамы жана касиеттери: маалымат, маалыматтык технологиялар, уюштуруу бирдиктери, ишкананын типтүү МО функционалдык структурасы;

Ушул эле дисциплиналарда бухгалтердик эсепти компьютерлештирүүнүн негизги багыттары аныкталган, программалык продуктылардын классификациясы келтирилген, бухгалтердик программалардын класстарынын эң мүнөздүү белгилери каралган:

- Чарбалык операциялардын журналын жүргүзүү жана бухгалтердик отчетторду түзүү;

- Инструменталдык (аспаптык) БЭКС;
- Кичи ишканалар үчүн интеграцияланган бухгалтерия;
- Орто жана ири ишканалар үчүн комплекстүү бухгалтердик эсеп;
- Корпоративдик маалыматтык системалардын курамындагы бухгалтериялык системалар

- Финансылык талдоонун жана бизнес пландаштыруунун компьютердик системалары.

Тажатма бухгалтердик ишти жеңилдетүү үчүн акыркы жылдардын ичинде көптөгөн программалар жазылды. Адегенде алардын көпчүлүгү MS DOS чөйрөсүндө түзүлүп, бул операциялык система менен шартталган кемчиликтерден кур калбаган болсо да, бул программалар айлык-маянаны ийгиликтүү эсептеп, эсептешүү баракчаларын басып чыгарып, жүгүртүү ведомостторун түзүп баштагандыгын моюнга албай коюуга болбойт.

Азыркы мезгилде ар кандай бухгалтердик программалардын, финансылык талдоонун, статистикалык эсептин программаларынын көптөгөн түрлөрү бар. Алардын ар биринин өз жакшы жактары жана кемчиликтери бар. Эсептин спецификалык түрлөрү үчүн көбүрөөк мүмкүнчүлүктөрдү берүүчү программалар демейде деталдар менен ашыкча жүктөлгөндүгүнүн себебинен утулуп калышат. Башка программалар иштөөдө жөнөкөйрөөк жана жеткиликтүүрөөк, бирок иштөө мезгилинде кайсы-бир функциялары жетишсиз болуп калышы ыктымал. Көпчүлүк учурда программалык камсыздоону тандоо чечүүнү талап кылуучу конкреттүү маселелерден көз каранды болот. Ар бир адис төлөм документтерин, кириш-чыгыш кассалык ордерлерди толтурат, бирок товарлардын жана материалдардын киришине жана кыймылына эсеп жүргүзүү, эсеп-фактураларды жазуу жана сатып алуулардын жана сатуулардын китебин жүргүзүү талап кылынган өндүрүштүк ишкананын

бухгалтериясы бул функциялар ашыкча болуп кала турган мамлекеттик мекеменин бухгалтериясынан олуттуу түрдө айырмаланат.

Бардык бухгалтердик программалардын негизи бирдей: алардын баары бухгалтердик эсепте колдонулуучу экилик жазуунун пнринцибинде түзүлгөн. Бухгалтерияны мындай жүргүзүүнүн башаттары XV кылымда (1445-1517) жашаган италиялык кечил-математик Лука Пачолиге таандык. Бухгалтериянын милдеттүү элементтери болуп баланс, эсептер жана экилик жазуу эсептелет. Ушул эле элементтер дагы бухгалтердик программаларда да колдонулат.

Мына ошентип, бухгалтердик эсептин компьютердик системасынын жана финансылык пландаштыруунун системаларынын өнүгүүсү бир нече багыттарда жүрүп жатат.

Биринчи кезекте, бул – эсептик функциялардын жана чечиле турган бухгалтердик маселелердин курамынын мындан аркы өнүгүүсү, компьютердик бухгалтердик эсептин (анын ичинде эл аралык деңгээлдеги эсеп системасынын) моделдеринин өнүгүүсү.

Экинчиден, акыркы пайдалануучунун интерфейси өркүндөтүлөт; бухгалтердик эсептин компьютердик системасынын туруктуулугу жана корголушу жогорулайт. Бардык эле инструментарийлер сыяктуу, бухгалтердик эсептин компьютердик системасы “ыңгайлуу”, пайдаланууда технологиялуу болушу керек.

Үчүнчүдөн, бухгалтердик эсептин компьютердик системалары башкаруунун объектисинин спецификасына улам көбүрөөк ылайыкташып жатат, ошондуктан, көрүнүп тургандай, алардын төмөнкү класстарга мындан аркы таралып кетиши орун алат:

- Бухгалтердик эсептин корпоративдик системалары,
- Орто ишкананын масштабынын эсебинин бухгалтердик системалары,
- Кичи бизнестин ишканаларынын эсебинин бухгалтердик системалары.

Колдонулган адабияттар:

1. Субанов Б.А. Применение информационных технологий в учебно-воспитательном процессе экономических специальностей. X Международный осенний симпозиум «Инновации в современной науке» г.Москва 2015.

2. Конюшенко, С.М. Формирование информационной культуры педагога в системе непрерывного профессионального образования: Дис...д-ра.пед.н./ С.М.Конюшенко. — Ярославль, 2012.

УДК 338.486.4

Күзөбаев Нурис Жаныбекович

улук окутуучу,

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультети

kuzobaev12@mail.ru

ИШКЕРДИК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨГҮ АДМИНИСТРАТИВДИК-УКУКТУК КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

Аннотация: Ишкердик ишмердүүлүктүн өз алдынчалуулугунун административдик-укуктук кепилдиктери аткаруу бийлиги ишке ашырып жаткан жалпы укуктук режимдин негизи болуп саналат. Изилдөөбүздүн актуалдуулугу ишкердик ишмердүүлүк жүргүзүүдө келип чыгып жаткан административдик-укуктук көйгөйлөрдү ар тараптуу изилдеп, өз убагында чечүү жана аларды жөнгө салуу жолдору талап кылынаарында турат. Ошол себептүү заман талабына ылайык ишкердик ишмердүүлүктөгү административдик-укуктук ченемдерди жаңылап туруу абзел. Макаланын максаты болуп ишкердик ишмердүүлүктү

административдик-укуктук тескөөнүн учурдагы абалы талдоодон өткөрүп, андагы ишмердүүлүктүн бул түрүнүн өнүгүүсүнө тоскоолдук жараткан көйгөйлөрдү аныктап, аларды чечүү жана жөнгө салуу жолдорун сунуштоо саналат. Ошону менен бирге эле ишкердик ишмердүүлүктү тескөөгө тиешеси бар, аткаруу бийлигиндеги органдардын ишкерлер менен болгон мамилелерин аныктоочу мыйзамдардын базасына кыскача мүнөздөмө берилүү менен кошо аларга киргизүү керек болгон өзгөртүүлөрдүн жана толуктоолордун тизмеси сунушталган.

Түйүндүү сөздөр: Ишкердик ишмердүүлүк, административдик-укуктук тескөө, чаканбизнес, аткаруу бийлиги органдары, реформа, салык, рыноктук экономика.

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация: Административно-правовые гарантии независимости предпринимательской деятельности являются основой общего правового режима, реализуемого исполнительной властью. Актуальность данного исследования заключается в необходимости комплексной переработки административно-правовых проблем, возникающих в процессе ведения бизнеса, своевременном их решении и выявлении способов решения. Поэтому необходимо обновлять административно-правовые нормы ведения бизнеса в соответствии с современными требованиями. Цель статьи - проанализировать современное состояние административно-правового регулирования предпринимательской деятельности, выявить проблемы, препятствующие развитию данного вида деятельности, и предложить пути их решения. В то же время автором приводится перечень изменений и дополнений, которые необходимо внести в нормативно-правовую базу, регулирующую деятельность исполнительной власти, которая определяет взаимоотношения между исполнительной властью и предпринимателями.

Ключевые слова: Предпринимательская деятельность, административно-правовое регулирование, малый бизнес, органы исполнительной власти, реформа, налог, рыночная экономика.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROBLEMS IN ENTREPRENEURIAL ACTIVITY AND WAYS TO SOLVE THEM

Annotation: Administrative and legal guarantees of the independence of entrepreneurial activity are the basis of the general legal regime implemented by the executive branch. The relevance of this study lies in the need for a comprehensive revision of administrative and legal problems arising in the process of doing business, their timely resolution and identification of solutions. Therefore, it is necessary to update the administrative and legal norms of doing business in accordance with modern requirements. The purpose of the article is to analyze the current state of administrative and legal regulation of entrepreneurial activity, to identify problems that hinder the development of this type of activity, and to propose ways to solve them. At the same time, the author provides a list of changes and additions that need to be made to the legal framework governing the activities of the executive branch, which determines the relationship between the executive branch and entrepreneurs.

Key words: Entrepreneurial activity, administrative and legal regulation, small business, executive authorities, reform, tax, market economy.

Ишкерлердин социалдык-экономикалык жыргалчылыгы көп тараптан ишкердик ишмердүүлүктү учурдагы административдик-укуктук тескөөнүн принциптери мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер тарабынан канчалык туура түшүнүү менен кабыл

алынгандыгынан жана алар тарабынан тиешелүү ченемдер жана эрежелер канчалык квалификациялуу колдонулуп жаткандыгынан көз каранды.

Макаланын темасынын актуалдуулугу ишкердик ишмердүүлүк жүргүзүүдө келип чыгып жаткан административдик-укуктук көйгөйлөрдү ар тараптуу изилдеп, өз убагында чечүү жана аларды жөнгө салуу жолдору талап кылынаарында турат. Макаланын максаты болуп ишкердик ишмердүүлүктү административдик-укуктук тескөөнүн учурдагы абалы талдоодон өткөрүп, андагы ишмердүүлүктүн бул түрүнүн өнүгүүсүнө тоскоолдук жараткан көйгөйлөрдү аныктап, аларды чечүү жана жөнгө салуу жолдорун сунуштоо саналат.

Ишкердик ишмердүүлүктүн өз алдынчалуулугунун административдик-укуктук кепилдиктери аткаруу бийлиги ишке ашырып жаткан жалпы укуктук режиминин туундусу болуп саналат. Алар аткаруу бийлиги органдарынын ишкерлер менен болгон мамилелерин аныктоочу укуктук ченемдердин тутумунда, ишкердин аткаруу бийлиги органдарынын укукка каршы аракеттеринен өзүн-өзү коргоо укугунда туюнтулушат [12, 25-б.].

Жалпы укуктук режим аткаруу бийлиги органдарынын ишмердүүлүгүндөгү мыйзамдуулукту көздө тутат, а демек ишкерлердин укуктук абалын орнотуучу мыйзамдарды кармануу жана аткаруу алардын милдети. Аткаруу бийлиги органдары ишкерлердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуу боюнча иш-чараларды кабыл алууга милдеттүү, ал эми ишкерлердин өз алдынчалуулугун чектөөчү укукка каршы актылар жоюлууга тийиш.

Ишкерлердин кепилдиктери үчүн маанилүү болуп мамлекеттин жана анын органдарынын ишкерлердин ишмердүүлүгүнө кийлигишүүсүнө салынган жалпы тыюу жана бул эрежеден четтөөнү мыйзамдуу гана түрдө орнотуу саналат.

Кепилдиктердин негизги принциптеринин бири болуп мамлекеттин жана анын органдарынын, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын ишкердик ишмердүүлүк субъекттеринин ички, утурумдук ишмердүүлүгүнө кийлигишпөө принциби саналат. Бул Кыргызстандагы рыноктук мамилелердин кыйынчылык менен болуп жаткан түптөлүү жана өнүгүү жараянындагы негизги нерсе болуп калды, себеби дал ушул эркин ишкерлер учурдагы экономикалык өзгөрүүлөрдүн негизги кыймылдаткыч күчү жана бекем тирөөчү болуп жатышат.

Экономикалык реформа ишкердик ишмердүүлүктүн субъективдүү курамын түп-тамырынан өзгөрттү. Менчик формаларынын көп түрдүүлүгү, мыйзам тарабынан тыюу салынбаган экономикалык ишмердүүлүктүн эркиндиги ишкердиктин көптөгөн уюштуруучулук-укуктук формаларынын – юридикалык жактардын түрдүү түрлөрүнүн да, жарандар тарабынан юридикалык жакты түзбөй туруп жүргүзүлгөн жеке ишкердиктин да пайда болуусуна алып келди. Анык бир шарттарда ишкердик ишмердүүлүктүн субъекттери катары коммерциялык эмес уюмдар, ошондой эле коммерциялык ишканалардын биримдиктери түптөлө башташты [13, 24-б.].

Ишкердик субъекттеринин ишмердүүлүгүн мыйзамдуу тескөө түптөлүү баскычында турган кези. КР нын Жарандык кодексинин биринчи бөлүмүндө ишкердиктин уюштуруучулук-укуктук формаларынын негизги белгилери саналып өтүлгөн. Жарандык кодекс ишкердик субъекттеринин анык түрлөрүнө арналган атайын ченемдик актыларга шилтеме жасайт. Алардын ичинен бүгүнкү күндө иштеп жаткандары – бул “Акционердик коомдор жөнүндө” (27.03.2003, № 64), “Коммерциялык эмес уюмдар жөнүндө” (15.10.1999, № 111), “Кооперативдер жөнүндө” (11.06.2004, № 70), “Чарбалык шериктештик жана коомдор жөнүндөгү” (15.11.1996, № 60) мыйзамдары. Ишкердиктин уюштуруучулук-укуктук формаларынын көп түрдүүлүгү анын субъекттик курамын изилдөөнү өзүнчө чоң көйгөй катары бөлүп көрсөтөт [9].

Ишкерлерди каттоого байланыштуу, алардын ишин токтотуу жөнүндөгү, жекече алганда кубатсыздануу (банкроттук) сыяктуу олуттуу көйгөй жөнүндөгү маселени да

карабай коюуга болбойт. Бул көйгөйгө атайын мыйзам арналган. “Кубатсыздануу (банкроттук) жөнүндөгү” мыйзамдын жаңы редакциясы (1998-жыл) биринчи жолу ишкер эмес болушкан физикалык жактардын банкрот болуу эрежелерин аныктады.

Кыргызстандагы рыноктук мамилелердин түптөлүүсүнө салык салуу жана мамлекеттин каржылык-насыялык саясаты сыяктуу ишкердик ишмердүүлүктү административдик-укуктук тескөөнүн эң маанилүү түрлөрүнүн өнүгүүсү туура келүүдө. Мыйзамдуулуктун бул чөйрөсү да экономисттер менен ишкерлердин арасында олуттуу жана орундуу кекээрге дуушар болууда. Салык мыйзамдуулугунун татаалдыгы, көп баскычтуулугу, а кээде карама-каршылыгы да, салыктардын ыксыз жогору койдумдары практикада физикалык жактар тарабынан да, юридикалык жактар тарабынан да салык салуудан өзүнүн кирешелерин жашырып калуусуна алып келүүдө. Кыргызстандагы Салык кодексинин жаңы редакциясы бул чөйрөдөгү көптөгөн көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган.

1997-жылдын 3-мартында № 12 “Лицензиялоо жөнүндөгү” мыйзам кабыл алынды. Бирок бул мыйзам лицензиялануусу керек болгон ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүн камтый алган жок жана ишмердүүлүктүн мындай түрлөрүнүн көлөмдүү тизмесинен кийин дагы “башка мыйзамдар тарабынан каралган ишмердүүлүктүн дагы башка түрлөрү” деген шилтемени камтыйт, ал эми мындай түрлөр жетишээрлик көп. Мындан сырткары, бул мыйзам күчүнө кирген мезгилден бери ага бир нече жолу өзгөрүүлөр киргизилди (бул жараян али-бери бүтпөйт окшойт) – ар бир өзгөрүүдө мыйзам чыгаруучу жогорудагы тишмени ишмердүүлүктүн “унутта калган” түрлөрү менен толуктап турду [11].

Мамлекеттин товарларды жана кызматтарды өз алдынча өндүрүүчүлөрдүн ички ишмердүүлүгүнө кийлигишпөө принципине ылайык мамлекет объективдүү түрдө алар менен болгон мамилесинде керектөөчүнүн кызыкчылыктарынын өкүлү болот. Мына ушундай түрдө практикада жигердүү иштеп жаткан “Керектөөчүлөрдүн укуктарын коргоо жөнүндөгү” (10.12.1997, №90) мыйзам кабыл алынган. Ошол эле учурда “Атаандаштык жөнүндөгү” (22.01.2011, № 116) мыйзамы тууралуу да айта кетүү керек [8].

Албетте, мыйзамдын үстөмдүүлүгү мыйзамдуу бизнеске юридикалык негиз берип гана калбастан, рыноктук экономикада катышуу эрежелерин да орноткон юридикалык базанын түзүлүүсүн, өнүгүүсүн жана консолидациясын билдирет.

Ишкердик ишмердүүлүктү административдик-укуктук тескөөнүн көптөгөн маселелери укуктун административдик жана башка тармактары менен жандаш болушкан тармактар тарабынан түздөн-түз тескелет [12, 37-б.].

Мисалы, экологиялык укук ишкерлердин жаратылышты коргоочулук ишмердүүлүгүн тескесе, эмгек укугу – алардын жалданма жумушчулар менен болгон мамилелерин тескейт.

Кыргызстандагы чакани шканалардын укуктук курчоосу алардын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугуна олуттуу чектөөлөрдү коюу менен бүгүнкү күндө чаканбизнес секторунун өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратууда. Бул салык салуу, бизнести каттоо процедурасы, лицензиялоо, имараттарды жана/же жерди бөлүштүрүү жана квоталарды берүү сыяктуу областтарда байкалып жатат. Чакани шканалардын так белгиленген милдеттенмелеринин жана юридикалык укуктарынын жоктугу администрациялардын белгилүү болгон бюрократизми менен айкалыштыкта ишкердик демилгенин жолунда өтө чоң тоскоолдук жаратууда. Анын үстүнө бул факторлор ишкерлердин тандоо мүмкүнчүлүгүн чектөө жана алардын формалдуу эмес экономикага кетип калуусуна шарт түзүү менен чаканишканалар үчүн кыйынчылыктардын жана каржылык жүктүн үзгүлтүксүз булагын жаратышууда. Буга кошумча артыкча бюрократия өлкөдөгү жемкордукка жардам берген негизги факторлордун бири болуп саналат.

Ишкерлердин көз карашынан алганда, өлкөдөгү бюрократиялык машина тарабынан бизнеске жүктөлгөн талаптарды канааттандыруунун суммардык наркы өтө чоң болууда. Бул чаканишканалар бизнес жүргүзүү менен байланышкан көптөгөн өтө оор маселелерди чечүү

укугу үчүн мамлекетке түрдүү административдик төлөмдөрдү төлөөгө мажбур экендигинен болуп жатат. Мамлекеттик бюрократиянын өлчөмүн азайтуу жана анын ишин кайра карап чыгуу мыйзамга баш ийүү наркынын теңдештирилбеген оор жүгүн алып жүрүшкөн чаканбизнес секторунун, өзгөчө чакан фирмалардын өнүгүүсүнө жардам берүүчү жагдайды жаратуунун эң маанилүү бөлүгү болуп саналат. Албетте ишкердик укуктарды мыйзам аркылуу алга сүрөө жана коргоо мыйзамдын өзү иштегенде гана натыйжалуу. Аракеттеги мыйзамдарды жана жоболорду киргизүү жана колдонуунун алсыздыгы майда жеке ишкердик секторунун пайда болуу жана иштөө жолундагы эң күчтүү тоскоол болуп саналат. Ошондой эле бул нерсе Кыргызстандын чаканбизнеси секторуна өтө зарыл болуп жаткан капиталдык салымдарды берүүсү мүмкүн болгон потенциалдуу инвесторлор үчүн да күчтүү тескери дем берүү болуп саналат.

Чакан жана орто бизнес үчүн мыйзамдуулук маанайын жакшыртуу үчүн, биздин оюбузча төмөнкүлөр зарыл:

- аракеттеги мыйзамдуулукту артыкча мыйзам жоболорун жана мыйзамдар, нормативдик актылар менен административдик жоболордун арасындагы карама-каршылыктарды жок кылуу максатында кайра карап чыгуу;
- ишмердик мамилелерге көзөмөл, башкаруу жана тескөө жүргүзүүчү мамлекеттик органдардын санын кыскартуу;
- өкмөттүк жоболордун жана мыйзамдык демилгелердин ишканаларга тийгизген таасири жөнүндөгү маалыматтардын айкындуулугун жана коомчулук үчүн жеткиликтүүлүгүн арттыруу;
- мыйзамдар жана жоболордун пайда болуусунда да, аларды ишке киргизүүдө да пайда болуусу мүмкүн болгон жаңы тоскоолдуктарды дайыма көзөмөлдөө жана аларды жоготууга багытталган иштерди аткаруу;
- соттук коргоону күчөтүүгө багытталган кадамдарды кабыл алуу;
- ишканаларды каттоону алардын реквизиттерин юридикалык жактардын унификацияланган реестрине киргизүүгө алып келүү менен жөнөкөйлөтүү, б.а. бул эскертүү мүнөзүнө ээ болгон процедура болуусу керек;
- уруксат берүүчү лицензиялоону артыкчылыктуу коомдук кызыкчылыктарга ылайык минимумга чейин кыскартуу;
- майда ишканалар менен иштөөчү коомдук айыптоочулар, антимонополия органдарынын өкүлдөрү жана чаканжана орто ишканалардын кесиптик өзүн-өзү башкаруу уюмдары менен кошо бардык кызмат адамдарын мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлде даярдоону камсыз кылуу. Мындай окутуунун максаты болуп мамлекеттик атка минээрлер тарабынан чаканжана орто ишканалардын көйгөйлөрүн жана муктаждыктарын түшүнүү даражасын жогорулатуу жана алардын арасындагы байланыштарды жакшыртуу саналат.
- жемкордук менен күрөшүүгө багытталган жигердүү аракеттерди көрүү;
- жемкордукка каршы иш-чараларды жүргүзүүчү эл аралык тутумдарда жана демилгелерде жана акчаны жууп-тазалоо, уюшулган кылмыштуулук жана экономикалык жемкордук сыяктуу көйгөйлөрдү чечүү менен алектенишкен эл аралык программаларда жигердүү катышуу;
- түрдүү деңгээлдердеги мамлекеттик уюмдарда жемкордукту жоюу аракеттерин көрүү. Бул иш аракеттер атка минээрлерге жемкордук боюнча таңууланган айыптоолор айкындуулукту кармануу менен катталуусу жана тергелүүсү мүмкүн болгон процедураларды түзүү жолу менен бул тергөөнүн жүрүшүн жана натыйжасын жалпыга маалымдоо каражаттарында чагылдырууга мүмкүнчүлүк берүүчү так аныкталган процедураларга ылайык жүргүзүлөт.

Туруктуу жана жакшы иштеген салык тутуму чаканишкердикти ийгиликтүү өнүктүрүүдө өтө маанилүү. Кыргызстандагы аракеттеги бул тутум, ишкерлердин ою боюнча

өлкөдөгү бизнестин өнүгүү жолундагы негизги тоскоол болуп саналат. Мындай көйгөй өткөөл экономикалуу кээ бир өлкөлөрдө да бар. Мисалы ЕБРР дин өткөөл экономикалуу өлкөлөрдөгү жети миң ишканалар жөнүндөгү маалымдамасында салык тутуму бул өлкөлөрдөгү бизнестин өнүгүүсүн басаңдаткан негизги фактор катары каралаары белгиленген [13, 46-б.]. Ишкердиктин өнүгүүсүн тездетүүнүн жана чаканбизнестин бардык деңгээлдердеги бюджеттер менен өз ара мамилелерин ирээттештирүүнүн эң маанилүү фактору болуп салык салуунун максималдуу жөнөкөйлөтүлгөн тутуму калуусу керек. Аракеттеги салык тутуму ишкердик ишмердүүлүккө дем берүүчү таасир көрсөтө албай, ишкерлерге өздөрүнүн чыныгы кирешелерин жашырып калуу мүмкүнчүлүгүн берип жатат. Мыйзамдык актыларды чаканишкердик чөйрөсүндө колдонуу кыйын. “Чакан ишкердик субъекттери үчүн салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн тутуму жөнүндөгү” (23.07.2008, № 396) мыйзам жакшы иштебейт жана алкактык мүнөзгө ээ [6]. Салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн тутумун колдонуунун анык шарттарын аныктоо укугу субъекттерге жана жергиликтүү муниципалдык түзүмдөргө берилген. Бир катар аймактарда салык салуунун объекти катары дүң пайданы гана орнотуу салык салуунун, эсепке алуунун жана отчеттуулуктун жөнөкөйлөтүлгөн тутумун соода чөйрөсүндөгү чаканишканалар тарабынан колдонулуусуна мүмкүнчүлүк жарата алган жок. Кээ бир аймактарда патенттердин наркы чаканишкананын чыныгы кирешесинен ашып түшүүдө, мунун натыйжасында чаканишкердиктин субъекттери мындай өлчөмдөгү “аванстык төлөмдөрдү” төлөй алышпайт. Ошондуктан да Кыргызстандын аймактарындагы чаканишкердиктин миңдеген субъекттеринин ичинен аз гана сандагысы салык салуунун, эсепке алуунун жана отчеттуулуктун жөнөкөйлөтүлгөн тутумун колдонушат.

Жалпы көрүнүш төмөнкүдөй: салык салуунун укуктук базасы толук эмес жана чаканбизнестин муктаждыктарына таасирленбей турган боюнча калууда. Бир катар мамлекеттик мекемелер салыктар жана жыйымдар боюнча жоопкерчиликти өздөрүнө ыйгарып алышкандыгы жөнүндөгү факт аны мындан да татаал кылып калууда. Ата-мекендик ишкерлердин салык салууга болгон даттануулары салыктардын деңгээли менен гана эмес, алар акыйкатсыз, ийкемсиз, өтө татаал жана фрагментарлуу деп эсептешкен тутумдун өзү менен да байланышкан. Рыноктун термелүүсү сыяктуу сырткы факторлордон көз карандылыктын жогорку деңгээли ички ресурстардын чектүү базасынын кесепеттери менен айкалышуусунун натыйжасында бул тутумдун аракети өзгөчө чаканишканаларга олуттуу таасирин тийгизүүдө. Мыйзамга баш ийүүнүн баасынын жогорулугу ишканаларга пропорциялуу эмес түрдө жүк болуп түшүүдө, ошондуктан да көптөгөн өлкөлөр бул аргументти майда фирмалар үчүн анык бир мыйзамдык жеңилдиктерге жетишүү үчүн пайдаланышты.

Салык саясаты төмөнкү үч фундаменталдуу мүнөздөмөлөрдү: жөнөкөйлүк, акыйкаттуулук жана туруктуулукту жетекчиликке алуусу керек. Жөнөкөйлүк жеңил түрдө мыйзам алкагында калуу, ишкерлер тарабынан салык маселелерин чечүүгө убакытты бекер коротууну жана салык боюнча кеңешчилердин акысын төлөөнү азайтуу үчүн; акыйкаттуулук – акыйкаттуу салыктык мыйзамды камсыз кылуу; туруктуулук – фирмалардын келечектеги салыктык милдеттенмелерин пландаштыруу үчүн керек [12, 98-б.]. Салыктардын артыкча көп сандуулугу жана чаканишканалар үчүн өтө татаал болгон салыктык процедура алардын утурумдук ишмердүүлүгүн татаалдатып гана калбастан, көптөгөн учурларда ишкананын көмүскө экономикага өтүп кетүүсүнө алып келет, мунун натыйжасы – салыктарды жыйноодон түшүүчү жалпы кирешенин азаюусу болот.

Дагы бир маселе мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлдер арасындагы салыктык милдеттенмелердин айырмачылыктарына жана алардын чаканбизнестин ишине тийгизген таасирине тиешелүү. Ушул эле маселеге сатуудан болгон аймактык салыктар жана чаканбизнестин ишмердүүлүгүнүн анык бир түрлөрүнөн түшкөн кирешеге болгон салыктар жөнүндөгү мыйзам да кирет.

КОРУТУНДУ:

Жогоруда айтылгандардан келип чыгуу менен чакани шканалар үчүн жүргүзүлгөн салыктык саясат боюнча төмөнкүдөй сунуштамаларды калыптандырууга болот:

1. Салык тутумун жөнөкөйлөтүү, фирмалар төлөөсү керек болгон салыктардын санын жана чакан ишканаларга пропорционалдуу эмес жүктөлгөн салык жүгүн кыскартуу;
2. Салык тутумун анын стабилдүүлүгүн арттыруу максатында бат-бат өзгөртүүдөн четтөө;
3. Ишканаларга жүктөлүүчү салык жүгүн бурмалоолорду жана теңсиздикти азайтуу максатында мамлекет менен аймактардын арасында бөлүштүрүүнү тартипке салуу.
4. Чакани шканаларга карата жүргүзүлгөн салык саясаты мамлекеттин чаканбизнеске колдоо көрсөтүү боюнча жалпы стратегиясы менен тиешелүүлүккө коюлуусу жана координациялануусу керек. Мындагы максат – мамлекеттик колдоонун оң тараптуу учурлары салык тутумунун аракетинин терс таасир тийгизүүсүнүн натыйжасында жоюлуп кетүүсүн жокко чыгаруу.
5. Салыктык жеңилдиктери берүү укугу администрациянын каалоосуна ылайык жүргүзүлбөстөн, мыйзамда бекитилген болуусу керек.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Салык кодекси, 1-2-бөлүмдөр. 17-октябрь, 2008-жыл, № 230.
2. Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси, 1-2-бөлүмдөр. 5-январь, 1998-жыл, №1.
3. Кыргыз Республикасынын мыйзамы: “Ишкерлердин укуктарын коргоо жөнүндө”. 1-февраль, 2001-жыл, № 15
4. Кыргыз Республикасынын “Чаканишкерликти мамлекеттик колдоо жөнүндөгү” мыйзамы. 25-май, 2007-жыл, № 73
5. Кыргыз Республикасынын “Ишкердик субъекттерин текшерүүнү жүргүзүүнүн тартиби жөнүндөгү” мыйзамы. 25-май, 2007-жыл, № 72
6. Кыргыз Республикасынын “Чаканишкердик субъекттерине салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн тутуму жөнүндөгү” мыйзамы, 7-декабрь, 2001-жыл, № 102.
7. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн “2012-жылдын 18-февралындагы № 108-“Ишкердик иш-аракеттерди жүзөгө ашырууда тобокелдик даражасын баалоо критерийлерин бекитүү жөнүндөгү” токтомуна өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндөгү токтому
8. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасындагы-юридикалык жактарды каттоо жөнүндөгү” мыйзамы (20-февраль, 2009-жыл, № 57)
9. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасындагы-атаандаштык жөнүндөгү” мыйзамы (22-июль, 2011-жыл, №116)
10. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасындагы чарбалык шериктештиктер жана коомдор жөнүндөгү” мыйзамы (15-ноябрь, 1996-жыл, № 60)
11. Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасында лицензиялоо жана ураксат берүү жөнүндөгү” мыйзамы (19-октябрь, 2013-жыл, №195)
12. Венгеровский Е. Государственная поддержка субъектов малого и среднего предпринимательства: совершенствование правового регулирования. Научная литература [Текст] // Венгеровский Е. – М.: КноРус медиа, 2015. - 465 с.
13. Губин, Е. П. Государственное регулирование рыночной экономики и предпринимательства. Правовые проблемы [Текст] // Е.П. Губин. - М.: ЮРИСТЪ, 2016. - 320 с.

УДК 544.54

Турдубаева Мастура,

улук окутуучу

Б.Осмонов ат. Жалал-Абад мамлекеттик университети,

Таш-Көмүр инженердик-педагогикалык факультети

E-mail: turdubaevam63@mail.ru

КУРЧАП ТУРГАН ЧӨЙРӨНҮН МИКРОЭЛЕМЕНТТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ТИРҮҮ ОРГАНИЗМГЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Аннотация: Бул макалада экологиялык проблемаларды чечүүдө микроэлементтердин жана радиоактивдүү элементтердин жаратылышка таралышы, тирүү организмге тийгизген таасири, экологиялык абал жана ден соолук жөнүндө каралган.

Түйүндүү сөздөр: микроэлементтер, радиоактивдүү элементтер, экология жана ден-соолук.

МИКРОЭЛЕМЕНТЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЖИВОЙ ОРГАНИЗМ

Аннотация: В этой статье рассматриваются микроэлементы и радиоактивные элементы, их распространение и влияние на живые организмы при решении экологических проблем, здоровье и экологическое состояние.

Ключевые слова: микроэлементтер, радиоактивдүү элементтер, экология и здоровье.

MICROELEMENTS OF THE TNVIROMENT THEIR TFEECT ON THE LIVING ORGANISM

Annotation: This article examines microelements, their distribution and impact on living organisms in solving environmental problems, health and environmental status

Keywords: microelements, radioactive elements, ecology and health.

Акыркы дүркүрөп өскөн илимий-техникалык прогресстин шартында адам менен жаратылыштын өз ара аракеттенүү проблемасы жалпы көңүлдү өзүнө бурууда. Курчап турган чөйрөнүн микроэлементтери жана алардын тирүү организмдерге тийгизген таасири өзгөчө тынчсыздандырууну пайда кылууда. Бирок биз адамзаты бул нерселерге маани бербей келебиз.

Адатта чөйрөдө-бул же тигил элементтердин ашыкча же жетишсиз болушу мүнөздүү болгон территориялар бөлүнүп берилет.

Өсүмдүктөргө, жаныбарларга жана адамга алар кандай болсо да таасир этишет. Химиялык элементтердин жаныбарлардын жана адамдын денесине тийгизген таасирин изилдөө XIX кылымдын башында эле изилдене баштаган.

Бир нече мисалдарды карап көрөлү: 1892-жылда эле богот безинин денедеге кыймыл аракети иодко байланыштуу экендигин көрсөткөн маалыматтар табылган. Андан кийин жездин боордо топтоло тургандыгы жөнүндөгү, литийдин зат алмашууга тийгизген таасири боюнча кабарлар пайда болгон. 1888-жылы С.И.Боткин рубидий менен цезийдин жүрөккө жана кандын айлануусуна тийгизген таасирин тактап изилдеген, алэми 1889-жылы адамдын денесинде титан бар экендиги такталган. Бул денедеге ткандардын составынын бөлүкчөлөрүнө кире тургандыгын аныкташты [1, 496-б.].

Азыркы учурда белгилүү болгон 107 элементтин ичинен анын көбүрөгү организмдердин тиричилик аракетинде өзүнчө бир кыйла ролду ойнойт. Адамдын канында 30 га жакын, сөөктөрүндө 30 га жакын элемент болот, уйдун сүтүнөн мындай элементтердин 20 дан ашыгы кезигет.

Бардык макро жана микроэлементтер жер кыртышынын эмес, деңиз суусунун негизги составдуу бөлүктөрү (атомдук жагынан эсептегенде) экендигин белгилей кетүү керек, ал эми бул болсо биздин планетадагы тиричилик Дүйнөлүк океанда пайда болгондугун далилдеп турат.

Мисалы: Фтор - тоо тектеринде, топуракта, сууда, атмосферада, жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн ткандарында болот.

Көбүнчө ал дүйнөлүк океанда жайгашат. Деңиз суусунун толкуп келип жээкке чачыраткан бүртүкчөлөрү менен фтор атмосферада аралашат, анан шамал айдап учуруп отуруп, алыскы аралыктарга созулган материктерге чейин жетет да, сапырылып жерге түшөт, ал эми адамдар жана жан жаныбарлар болсо аны тамак жана суу менен кабыл алышат. Эгерде ичүүгө жарактуу сууда 0,5 мг/л ден азыраак фтор болсо, анда ушул жерди мекендеген адамдардын жана малдардын тиштери бошоп, күбүлүп түшө баштайт, себеби организмде фтор бир нече аз болуп жетпей же ал ашыкча болуп кеткенде да тиш бузулуп түшөт. Бул тиш оору флюороз деп аталат[2, 193-б.].

Эгер тиштин жалтырак катуу сыртынан айрым бир жерлери кесилип бузула баштаганда, ошол тиште фтор жыйналып, кальцийдин өлчөмү азайып калган болот.

Фтордун иондорун кальций гана эмес, магний да байланыштырып турат, ошондуктан мындай учурда ал тиштин морттугу жогорулайт.

Ичүүгө жарактуу сууда жана тамак-аш продуктуларында фтор жетишпеген райондордо профилактика үчүн калк фторлоштурулган тузду, фтору бар таблеткаларды, фторлоштурулган сүттү жана нанды керектейт.

Натыйжада кээ бир химиялык элементтердин жетишсиздигинен же ашыкча санда болушунан чөйрөдө биогеохимиялык провинцияны пайда кылат.

Орто салмактагы (70 кг) адамдын денесинин массасында 45,5 кг, же 64% кычкылтек-О; 12,6 кг же 18% көмүртек-С; 7 кг же 9,9% суутек-Н; 2,1 кг же 2% -азот-Н; 1,4 кг же 2% кальций-Са; 0,7 кг же 1,1% фосфор-Р бар [2,6,7].

Ушул жашоонун элементтери, денелик (органогендик), денени куруучу материалдар деп, же макробιοгендүү (чоң жашоо) жаратылыш элементтери деп аталат. Бул элементтер ар түрдүү кошулмаларды, эң жөнөкөй заттан баштап, эң татаал ал органикалык кошулмаларды –полимерлерди (белок, май, углевод, нуклеин кислоталарын ж.б) камтыган заттарды пайда кылат.

А.П. Виноградов тирүү жашаган денелердеги химиялык элементтердин саны, чечкиндүүлүгү, жашоодогу мааниси алардын атомунун түзүлүшүнө тыгыз байланышта болот деп эсептейт. Бирок эскерте кетүү керек, адамдын денесиндеги элементтердин кармалышы көптөгөн жылыштарга, өзгөрүштөргө дуушар болот, жана алар жашка, жыныска, жылдын, сутканын убагына, эмгек шартына, иш аракетинин түрүнө, ар түрдүү физиологиялык жана паталогиялык абалына жараша болот.

Химиялык элементтердин адамдын денесиндеги биологиялык мааниси эң көп кырдуу. Макро элементтер дененин мүчөлөрүнүн ткандарын кура турган пластикалык каражатка жатат, ошондой эле учурда осмотикалык басымдарды, иондук жана кислоталык калыбын жана башкаларды калыбына келтирип турууга катышышат.

Микроэлементтер ультрабиогендик элементтер, ферменттер, гормондор, жашоо аминдери (витамин) менен көбөйүү, уруктануу, өсүү, жандуу белоктордун. Майлардын, углеводдордун, алмашууларынын процесстерине катышат.

К.Б.Яцемирскийдин биологиялык көз карашы менен айтканда татаал кошулма пайда кылуучу элементтер “Жашоону уюштуруучулар” деп аталат.

Белгилей кете турган нерсе, азыркы убакта жандуу жана жансыз жаратылыштарда болсун башка химиялык кошулмаларга караганда татаал кошулмалар көп кездешет. Алардын ичинен мисал катары “Порфирин түрүндөгүлөрү” деп аталган металлдардын биологиялык татаал кошулмаларын атоого болот [3, 85-б.].

Денедеги элементтердин өз ара теңдештигинин калыбынан бузулушу- бул оору (сыркоо) деп аталат.

Азыр көптөгөн оорулардын денедеги керектүү биоэлементтердин жалаң эле көп, ашыгы же жетишсиз кабыл алынгандыгынан эмес, дагы алардын катышынын бузулгандыгынан экендиги белгилүү. В.И.Вернадский организм сырткы чөйрөдөн өзүнө керектүү элементтерди өздөштүрүп алаарын, аларды ар бир органда, тканда керегине жараша топтой тургандыгын көрсөттү.

Микроэлементтер денеде, ткандарда жана алардын арасында бирдей таралбайт, алсак микро элементтердин көпчүлүгү керектүү санда боордо топтолот. Ошондуктан боор денедеги микро элементтердин топтолуп сакталуучу функционалдык жайы катарында эсептелинет. Сөөк жана булчуң ткандары өлчөмү кичине элементтерди, проценттеп, алганда аз санда кармашат, бирок өлчөмү кичине элементтердин атайын топтоочу, сактоочу жайы болуп эсептелет.

Организмдеги 0,01% тен аз элементтерди микробиогендүү элементтер деп аташат. Тиричиликтин жүрүшү үчүн мындай 8 элемент (Mo, Cu, Co, Zn, B, I, Fe, Mn) керек болот. Алардын ичинен бешөө- бул комплекс түзүп кетүүгө өтө жөндөмдүү келген жана валенттүүлүгү өзгөрүлүп туруучу өтмө металлдар.

Өтө эле кичине, көп учурда көзгө илешпеген мисалы, Co тын саны 4% ке жакынын түзгөн B12 витаминин адамдын бир суткада керектөөсү 0,001 мг га барабар болот [6,53-б.; 7, 71-б.]. Жаныбарлардын сүтүндө 23 микроэлементтер; литий, рубидий, жез, күмүш, барий, стронций, цинк, бор, алюминий, кремний, калай, коргошун, титан, мышьяк, ванадий, хром, молибден, иод, фтор, марганец, темир, кобальт, никель табылган.

Ал эми жаныбардын канында болсо 24 микроэлемент бар экендиги илимде аныкталган. Буларга: литий, рубидий, жез, күмүш, стронций, титан, мышьяк, ванадий, хром, фтор, бром, иод, марганец, кобальт, никель кирет (Ковальский В.В 1955). [7, 71-б.].

Адамдын мээсинин составында 18 микроэлемент: жез, күмүш, стронций, барий, цинк, калий, алюминий, калай, коргошун, титан, кремний, ванадий, хром, молибден, марганец, бром, никель, кобальт кирет.

Азыркы кезде бардык тирүү жандыктардын жашоосу үчүн өтө зарыл болгон микроэлементтердин керек экендиги эксперименталдык тажрыйбалардын негизинде далилденди. Бул микроэлементтерге жез, марганец, цинк, кобальт, молибден, иод, бром, ошондой эле радиоактивдүү ультрамикроэлементтер: радий, уран, жана торий кошулат.

Курчап турган чөйрөдөн радиоактивдүү элементтерди топтоп алууга жана андан кийин аларды зарыл болгон өлчөмдө ар кандай органдарга жана ткандарга бөлүштүрүп берүүгө адамдын организми жөндөмдүү келет.

Мисалы, булчуң тканында 10^{-9} % ке жакынын түзөт, канда 10 эсе көп, бөйрөктө $1,37 \times 10^{-6}$ % болот, кандагыга караганда, бул 100 эсе жогору [1,496-б.; 6, 53-б.].

Демек, адамдын организмде дайыма элементтердин алмашуусу жүрүп турат.

Бор, марганец, жез, цинк, кобальт, молибден сыяктуу микроэлементтердин жетишсиздиги өсүмдүктөрдүн ар түрдүү оорулардан куурап калышына алып келет. Ошондуктан жогоруда аталган микроэлементтер биологиялык жактан өтө маанилүү болуп саналат. Бор микроэлементинин буурчактуу өсүмдүктөргө тийгизген таасирин айтсак болот.

Өсүмдүктөр менен жаныбарлардын тканында микроэлементтердин өтө аз болушуна карабастан алардын организмнин нормалдуу жашоосу үчүн ошол аз сандагы микроэлементтер негизги шартты түзөт. Жаныбарлардын нормалдуу жашоосу үчүн зарыл болгон микроэлементтерди өздөрү тамактанган тоют өсүмдүктөрүнөн көп алышат. Эгерде малдын тамактанган тоютунда марганец жетиштүү болбосо, анда алардын бою өспөйт, эттүүлүгү жана жүнүнүн сапаты төмөндөйт. Скелетинин өрчүшү начарлайт, сөөк ткандарындагы минералдык зат алмашуусу бузулат. Эгерде марганец туздарынын аз гана (миллиграммдык) үлүшүн малдын суткалык тоют рационунан кошуп берсе, жогоруда айтылган малдын илдетин жок кылат да, эттүүлүгү жогорулайт. Малга берилүүчү тоютта кобальт жетишпесе, ар кандай малдар коркунучтуу “болотный болезнь” деген ооруну пайда кылат. Тоютка хлордуу кобальт (1-2 мг) тузун кошуп берсе, малдар илдетинен толук айыгып кетет да, семирет баштайт.

Ошондой эле ар кандай инфекцияга каршы туруу жөндөмдүүлүгү жогорулайт. Бир катар элементтердин, биринчи кезекте кальцийдин жетишсиздиги ландшафттардын жайгашуусуна да байланыштуу. Мисалы, тундра жана тайгада ал жер кыртышынан жуулуп агып кетет, ал эми анын кыймылдуу формалары биологиялык токтоосуз айланышында бекем кармалып турат. Ошондуктан тайганын өзөн сууларында кальций аз болот. Булардын суусу начар минералдашкан, ал ушунчалык жумшак келип, дистирленген сыяктанат. Бул тайга өсүмдүктөрүндө кальцийдин төмөн болушуна таасир этет. Кальцийдин жана башка элементтердин жетишсиздиги адамдардын организмине, өзгөчө балдардын организмине өз таасирин тийгизет. Аларда итий оорусу менен ооруп калуу коркунучу жогорулайт. Туздардын болушун толуктоо максатында кээ бир уюлдук территориялардын калкынын тамак рационун үчүн водопровод суусуна деңиз суусун кошушат, ал сууну атайын суу түтүкчөлөрү менен беришет, ошондой эле кальций жана магний менен байытылган тамакка салынуучу туз жеткирип турушат.

Ландшафттарында кальций басымдуулук кылган кургакчылык райондорунда тескери көрүнүш байкалат. Сыртында аккан суулар минералдашып, катуу келет. Кайнатылбаган түрүндө мындай сууну ичүү кальций туздары менен адамдын организмине ашыкча күч келтирүүгө жана табарсыкка таш туруп калган тутукма оорусунун, ошондой эле өт баштыкчасында таш пайда болуучу оорунун пайда болушуна түрткү берет.

Мындай эндемиялар стронций, бор, элементи үчүн мүнөздүү экендиги белгилүү, иод жетишсиз болгон учурда эндемиялык богор оорусу, фтор жетишсиз болгондо- флюороз, кобальт жетишсиз болгондо- B_{12} , стронций менен- B_{12} витамининин гиповитаминозу жана авитаминозу өөрчүп чыгат, жез ашыкча көбөйүп кеткенде койлор эпидемиялык боор цирозу оорусуна чалдыга тургандыгы далилденген.

Ал эми суусу шар аккан аймактарда, же кремнийдин (кум заттарынын) эң эле көп болгон учурда. болбосо коргошун көп кездешсе, бөйрөктөгү таш оорулары пайда болгон учурлар учурайт. Мисалы, кадмий кандагы канттын өлчөмүн жөнгө салат. Көздүн курчтугу селендин катышуу даражасына байланыштуу болот.

Так ушул оорулар биздин Кыргызстанда көбүрөөк учурайт. Буга окшогон биохимиянын проблемасы- жалаң эле медицинанын иши эмес. Кайсы жерде эндемия уялап жаткандыгын билиш үчүн врачтар географтардан, геологдордон, топурак изилдөөчүлөрдөн, суу изилдөөчүлөрдөн ж.б адистерден биздин кең өлкөнүн тиги же бул жеринин бөлүгүндөгү геохимиялык режим өзгөчөлүктөрү жөнүндө керектүү маалыматтарды сөзсүз алышы зарыл. Топурактын, суунун, мал чарбасынын жана башкалардын химиялык абалы бул жалаң гана айыл чарбанын эмес, адамдын ден соолугуна да керектүү көрсөткүч болуп эсептелет.

Бул суроо азыркы учурда илимий техникалык прогресс жана сырткы чөйрөнү сактоо менен тыгыз байланышкан. Бул багытта В.В.Ковальскийдин эмгектери чоң мааниге ээ. Ал химия экологиясынын негиз салуучусу болуп эсептелет. [4, 190-б.].

В.В.Ковальский жашаган жердеги тигил же бул химиялык элементтердин өзгөчө түрдө кездешүүсүнө жана өсүп өнүгүшүнө, ошол шартка карата

5-20% ке чейин оору пайда боло тургандыгын баса белгилейт. Ошондуктан В.В.Ковальский геохимиялык чөйрөнүн адам баласы үчүн болгон маанисин элес албоо эң чоң катаалыктын бири деп көрсөтөт [5, 65-б.].

Мына ошентип, тирүү затта бардыгы Менделеевдин таблицадагы элементтердин 2/3 си болгондугу табылган. Алардын ичинен кээ бирлери, организмдеги бул же тигил процесстердин башкаларынан айрымалануучу катализатору, козгогучтары болуу менен, так аныкталган милдетин аткарышат.

Адамдын денесинде болуучу химиялык элементтердин классификациясы төмөндөгүдөй:

1-таблица

I.Саны боюнча:	II.Функциясы боюнча
1.Макроэлементтер, алар $10^{-2}\%$ тен көбүрөөк болот.	1.Ткандардын негизин түзүүчү органогендүү элементтер.
2.Микроэлементтер 10^{-3} - $10^{-5}\%$ болот	2.Өтө керектүү болгон анык биогендүү элементтер биохимиялык процесстерде болотургандыгы белгиленген.
3.амикроэлементтер $10^{-6}\%$	3.Булардын биогендүүлүгү далилдениши мүмкүн.

Атмосферанын булганышына каршы күрөшүү- эң маанилүү милдет. Булгануулар анын чыгып жаткан жерлерине жакын турган аралыктан токтотууга мүмкүн болбой, бүткүл Дүйнөлүк океанга өтө тургандыктан, дүркүрөп өнүккөн илимий-техникалык прогресстин мындай натыйжалары жалпы планеталык проблема болуп саналат. Азыркы убакта изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн эл аралык программасы чыгып, курчап турган чөйрөнүн абалына байкоо жүргүзүүнүн бирдиктүү жалпы системасы түзүлүүдө. Азыркы булганган жерлерди топ-тобу менен жыйнаштыруу ал булганычтардын таралып кетпешине жол бербөө, өндүрүштөгү тазалоо системаларын уюштуруу, таштандыларды натыйжалуу пайдалануу, таштанды чыгарбаган технологияларды жана адамдын жашоосу үчүн оптималдуу (жагымдуу) геохимиялык шарттарды түзүү жагында аракеттерди иш жүзүнө ашыруу керек.

Геохимия-жердин химиялык курамын, андагы химиялык элементтердин таркалышы жана ар түрдүү геосфералардагы таралуу закон ченемдүүлүктөрүн, жаратылыштык процесстердеги элементтердин миграциясын окуп үйрөтөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Авцын А.П., Жаворонков А.А. Микрэлементы человека .М. 1991. 496-б
2. Аденов Ж.А., Сакбаева З.И., Боркеев Б.М. Айлана чөйрөнүн геохимиясы. Жалал-Абад. 2005.103-б
3. Будыко М.И. Глобальная экология.М.1974.85-б
4. Голубев И.Р. и др. Окружающая среда и ее охрана. М.1985. 190-б.
5. Дженбаев Б.М. ж. б. Экология. 2002. 65-б
6. Кононов А.М. Химия окружающей среды М.1984.53-б
7. Матыев Э.С., Аденов.Ж.А. Роль химических элементов и их соединений в экологии, биологии и медицине. Бишкек. 2002.71-б

УДК 821.512.154

Мырзабекова Айзада Ыманалиевна

окутуучу,

Б.Осмонов ат.Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Таш-Көмүр-инженердик педагогикалык факультети

“ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН “БЕТМЕ-БЕТ” ПОВЕСТИНДЕ КООМ ЖАНА ЖЕКЕ АДАМ ТАГДЫРЫНЫН БҮТҮНДҮГҮНҮН КӨРКӨМ ИЛИКТЕНИШИ”

Аннотация: Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы 50-жылдарда башталгандыгы, чыгармаларында жалпы адамзаттык маселелерди изилдеп, чечмелегендиги. “Бетме-бет” повестинде Сейде менен Ысмайыл аркылуу коом менен жеке адамдын тагдырынын бүтүндүгү жөнүндөгү философиялык проблема жөнүндө маалымат берилди.

Түйүндүү сөздөр: Чыңгыз Айтматов, жазуучу, автор, повесть, каарман, турмуш, согуш, Сейде, Ысмайыл

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЦЕЛОСТНОСТИ СУДЬБЫ ОБЩЕСТВА И ЛИЧНОСТИ В ПОВЕСТИ “ЛИЦОМ К ЛИЦУ” ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация: В этой статье говорится, что творчество Чингиза Айтматова началось в 50-е годы, в его произведениях исследуются и интерпретируются общечеловеческие вопросы. В повести “лицом к лицу” рассказывается о философской проблеме целостности общества и личности через Сейду и Исмаила.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, писатель, автор, повесть, герой, жизнь, война, Сейде, Исмаил

ARTISTIC STADY OF THE INTEGRITY OF THE FATE OF SOCIETY AND THE INDIVIDUAL IN THE STORY «FAKE TO FAKE» BY CHINGIZ AITMATOV

Annotation: This article says that Chingiz Aitmatov's work began in the 50s, and his works explore and interpret universal issues. The story “face to face” tells about the philosophical

Keywords: Chingiz Aitmatov, writer, author, story, hero, life, war, Seide, Ismail

Чыңгыз Айтматов – дүйнөлүк адабиятка чыйыр салган кыргыз элинин атактуу жазуучусу. Жазуучунун чыгармачылыгы 1950-жылдардын экинчи жарымынан башталат. Ал адегенде “Газетчи Дзюйо”, “Асма көпүрө”, “Түнкү сугат” сыяктуу аңгемелер менен кыргыз адабиятында белгилүү боло баштап, кийин “Бетме-бет”, “Жамийла” ж.б. повесттери менен чыгармачылыгын бекемдеп, андан соң бир топ тажрыйбалангандан кийин роман жанрына кирген. Демек, улуу жазуучубуздун чыгармачылыгын көздөн өткөрсөк, анда ал төмөндөн жогоруга, жеңилден татаалдыкка багыт алганын көрөбүз. Ар бир чыгармасында жазуучу өзү айткандай, улам кайра жаралып, жалпы адамзаттык маселелерди күн тартибине коюп, көркөм чечмелеген. Ч. Айтматовдун бүтүндөй чыгармаларын карап, баардыгында “канткенде адам уулу адам болот” деген маселе жаңырып турганын байкоого болот.

Мына ушундай чыгармалардын бири – “Бетме-бет” повести болуп саналат. Улуу жазуучубуз бул чыгармасында адам кандай кырдаалда кандай адам болуп чыга келери, согуш жана анын адамдарга, алардын тагдырларына тийгизген таасирин көркөм иликтөөгө алат. Чыгармадагы каармандар Ысмайыл менен Сейде сюжеттик линияда негизги роль ойнойт.

Ч.Айтматовдун бул чыгармасы кыргыз повестинин ошол кездеги өнүгүш процессине өзүнчө бир принципиалдуу жаңылык апкелген окуя болгон десек жаңылышпайбыз. Маселе сыртынан караганда чакан, тыгыз келип, биз көнүп алган чоң форматтуу повесттерге окшобой жатканында гана эмес. Кеп повесттин ички көркөм табиятында, структуралык биримдигинде, тарыхый мезгилдин философиялык-социалдык концепциясын жана жеке адамдын рухий дүйнөсүн айкаш сүрөттөөдө, эң акырында, жазуучулук көркөм ой жүгүртүү маданиятында жатат. Чындыгында эле буларда белгиленгендей, калемгердин тыным албас изденүүсү, өткөндү кайталабастан, алдына улам бийик критерий коюу менен өрдөн-өргө карай умтулуусу, өз мезгилинин курч маселелерин тикесинен коюшу, коомдук социалдык көрүнүштүн курч миздерин жумшартып, жылма жазмакерликке таянбастан, түздөн-түз мезгилдин ички карама-каршылыктарын, туңгуюкта чечилбей калган күрөштөргө чейин реалдуу сүрөттөөгө мүмкүндүк берген “Бетме-бет” повестинин жаратылышына түрткү болгон.

Бул чыгармасында жаратууда чебер жазуучу фактыны терең жалпылаштырып эле берип тим болбостон, аны конкреттүү адамдардын же болбосо каармандардын тагдырларында, ой толгоолорунда берүү менен конкреттүү турмуш кырдаалдарында ачып берген.

Чыгармада автордун айтайын деген ою окуялар, алардын байланыштары, тизмеги аркылуу берилген. Сүрөттөлгөн окуялардын көлөмү чыгарманынын жанрына, айтыла турган ойдун мүнөзүнө, татаалдыгына жараша көрсөтүлгөн. Чыгармада Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги жеке адам тагдыры менен коом сүрөттөлөт,

Ошондой эле, чыгармадагы каармандардын мүнөзү белгилүү бир окуялардын тутумунда ачылуу менен андагы окуялардын татаал тутуму аркылуу каармандардын өз ара мамилеси менен карым-катнашынын ачылышы повесттин сюжетинде берилген. Негизинен чыгарманын өзөгүн адам жана коомдун өз ара карым-катышы, кейипкерлер менен социалдык чөйрөнүн мамилелери түзгөн кырдаал жатат.

Академик Д.С.Лихачев: “Адам ар дайым адабий чыгармачылыктын борбордук объектисин түзөт. Адамды сүрөттөө менен калган нерсенин баарын жалаң эле социалдык турмушту, тиричиликти эмес, табиятты, дүйнөнүн тарыхый өзгөрүштөрүн жана башкаларды сүрөттөөдө да айкалышта болот. Жазуучу колдонгон көркөм каражаттардын бардыгы адам кандай сүрөттөлөт - ошону менен тыгыз байланышкан” - дейт.

«Бетме-бет» повестинде автор Сейде менен Ысмайыл аркылуу коом менен жеке адамдын тагдырынын бүтүндүгү жөнүндөгү философиялык проблеманы козгойт. Каармандардын жашоого, үй-бүлөгө, Ата Мекенге карата көз караштары, алардагы психологиянын өзгөрүшү, патриархалдык этиканын жоболорунан кол үзүү, адамдык бийик касиетти сактап калуу чыгарманын өзөгүн ээлейт.

Согуш, башка түшкөн оор мүшкүл гана адамдын чыныгы жүзүн көрсөтө алат. Ошондуктан согушка чейин эл катары күнүмдүк турмуш-тиричилик менен алектенип келген Ысмайылды Ата Мекендин коркунучта турушу тынчсыздандырбайт, тескерисинче, алдында бир гана арам ой бар – чымындай жанын кандай болсо да коргоо, жанбактылык кылуу, эл-жерден качып үй-бүлөсүнө кайгы алып келген дезертир болот.

Сейде Ысмайылдан айрылып, жетим-жесир болуп калабызбы деп коркот. Алгач ал жалгыз Ысмайыл менен эле иш бүтүп, өкмөттүн казынасы кемип кетмек беле деген ойдо жүрөт. Аны коргоп жашырып, бар тапканын Ысмайылдын оозуна кармап багып жүрөт. А Ысмайыл болсо уламдан улам мезгил өткөн сайын кара курсактын эле камын ойлоп, адамдык касиетин жогото баштайт. А Сейде анын ушул абалынан кооптонуп, ушул үңкүрдө жатып жинигип кетеби деп тынчсыздана баштайт. Сейденин ички дүйнөсүнүн түпкүрүндө мурдагы жыйналып келген адамдык сезимдер Ысмайыл тигинтип Тотойдун жалгыз уюн уурдап, союп алганда кыймылга келе түшөт. Уулун көтөрүп Ысмайыл жашынган үңкүргө

келгенде биз мурунку уяң, тартынчаак Сейдени эмес, башка жаңы Сейдени көрөбүз. Ысмайылдагы коркоктук, өзүмчүлдүк мүнөз бул жолу жөнөкөй аялдын ар намысынын, абийиринин алдында быт-чыты чыгат. Автор повестте Ысмайылдын адамдыгынын дегредацияланышын акырындык менен окуядан окуяга өткөрүп сүрөттөп отурса, Сейденин нравалык сапаттарын улам бийиктетип, логикалык ырааттуулукта ачып берген.

Кийинчерээк Ч.Айтматов бул повестке кошумча тарам катары бир эки окуяны кошкон. Автор белгилүү бир шарт-жагдайлардан, себептерден улам айта албай калган ойлорун киргизген.

Жаңы тарамды негизинен каармандардын Чаткалга көчүп кетүү жөнүндөгү ойлору тереңдетилет. Эгерде мурдагы текстте Ысмайылдын айтуусу боюнча Чаткал Сейденин үмүткыялы катары жашап, ага өзү гана ичинен сыймыктанып келсе, кийинки вариантта чынында эле Чаткалга жол тартуу ойду Ысмайыл энеси менен Сейдеге бөлүшүп, бардыгы чогуу бир пикирге келишип, акырындык менен камылганы көрө башташат. Сейде баягыдай эле уяң, жоош, бирок жүрүм-турумунда бир аз ачыктык бар. Ысмайыл болсо үй-бүлөнүн жоопкерчилигин сезген сыяктуу. Анын психологиясында өзгөрүүлөр бар. Сейде менен бардык нерсени акылдашат, баласын эркелетет, энесине күйүмдүү карайт. Ысмайылдын мүнөзүнө мындай өзгөртүүлөрдү киргизүүдөгү автордун максаты – Ысмайылды көнүмүш образ катары берүүдөн качып, окурмандарды терең ойлонто турган каармандын образынын жаңы жактарын түзүү. Бул Ысмайылдын оң каарманга айланды дегендикке жатпайт. Натыйжада жазуучу качкындын ички дүйнөсүнүн призмасы аркылуу көп проблемаларды алып өтөт. Каармандын образынын ар тараптуулугу мурдагы текстке полемикалык ой жүгүртүүгө мүмкүндүк берет.

Кийинки вариантта Ч.Айтматов Ысмайылдын энесин чыгарманын активдүү жана жандуу каарманына айланткан. Кемпир баласынын тагдырына эми кайдыгер мамиле кылбайт. Жалгзызынын башына түшкөн оор мүшкүлдү энелик мээрим менен бөлүшкүсү келет. Жашоодогу ичер суусу түгөнүп бараткан кемпирдин бир гана тилеги бар – Ысмайыл үй-бүлөсү менен кармалбай, кырсыкка учурабай, аман-эсен тезирээк Чаткалга ооп кетсе экен. Кыштакта калууну чечкен өзүнүн тагдырына эмес, балдарынын келечегине тынчсызданат.

Ысмайыл энесинин жалгыз калышына макул болбойт. «Мойнума көтөрсөм да алып кетем» деп ант берет. Сейде болсо кайненесинин көңүлүн көтөрүп күйөөсүнүн пикирине кошулат. Бул жерде эч кандай жасалмалуулук, ишенбөөчүлүк байкалбайт. Себеби, бир кезде Ысмайыл да адам катарында болгон, энесин, улуу адамдарды сыйлаган.

Жазуучу окуянын өнүгүшүн, каармандардын образындагы жаңы штрихтерди өзүнчө финал катары баамдалган Ысмайылдын энеси Бексааттын ооруп дүйнөдөн кайтышына даярдап келген. Анткени эненин өлүмү Ысмайыл үчүн орду толгус жоготуу болмок. Каармандын көркөм табиятындагы жаңы табылгалар жазуучу тарабынан ишенимдүү берилгендиктен, анын ички дүйнөсүндөгү азапка кошулган арман-күйүтү буркан-шаркан болуп чыгар. Энеси уулунун келечек тагдыры жөнүндө тынчсызданып жатып, өлүмгө баш ийгенин билет. Кемпирдин жаны чыгып баратканында жанында болбой, бир ооз керээзин укпай, бир ууч топурак сала албай, тоо-ташта тентип жүргөнүнө арданат. Абийирдин алдында сынганын жана турмуштун моралдык соккусун алганын туят, адамга берилген бир жолку жашоону кордоп жашаганы үчүн өкүнөт, өмүрү өлүмгө барабар экендигин сезет. Энеден айрылуу эпизоду – Ысмайылдын адамдык сезимин терең ойготуунун, турмуштук басып өткөн жолундагы жаза басууларын түшүнүүнүн жолу сыяктуу. Жазуучунун чеберчилиги – эненин ыйыктыгы жөнүндөгү ойду качкын Ысмайылдын аң-сезимине жасалма түрдө көчүрүп койбой, каармандын өзү билип, өзү туйган дүйнө менен бирдикте көрсөткөнүндө. Окуянын өнүгүшү да автордук позициянын реалдуулугун ар тараптан шарттап турат.

Ысмайылдын энеси элдик салт менен коюлуп жатканда ал ошол жакын жерде туруп, энесине топурак сала албай, жашынып акмалап турат. Мына ушул эпизоддогу Ысмайылдын психологиялык толгонууларын курч драматизм аркылуу берет. Анан баш каарман түн катып жашырынып келип, энесинин мүрзөсүн кучактап отурган сценада драматизм ого бетер күчөтүлүп, тереңдетилип берилет. Ысмайылдын анык трагедиясы ушунда жатат. Көрсө, адам адам менен гана адам экен. Коом менен адамдын карым-катышынын диалектикасы мына ушунда камтылган. Бирок, кээ бир учурда Ысмайыл сыяктуу жеке өзүмчүл, карөзгөй, таш боор сапаттарга ээ адамдар ушинтип, тирүү туруп санда жок болуп катардан чыгып калат. Мезгил, шарт менен жеке адамдын келишпестиги пайда болот. Автор ушул карама-каршылыктуу маселелерди көркөм иликтөөгө алып, ар кыл адам мүнөздөрүн чебер ачып берүүгө жетишкен.

Колдонулган адабияттар:

1. Ашымбаев Б. Ч. Айтматов, Ф., 1965
2. Акматалиев А. Чыгармачылык боордоштук. 1985, 20-б.
3. Айтматов Ч. Лицом к лицу. Повесть. Лит. Кирг. №3
4. Кебекова Б. Ч. Айтматовдун алгачкы аңгемелериндеги чеберчилик маселелери. // Ала-Тоо, 1964. №3. Үкүбаева Л. Ч. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. – Ф., 1984, Б. 2008.-32-37 б.

Формат 60x84/8. Печать офсетная.
Объем 14,0 п.л. Тираж 100 экз.

ИЗДАТЕЛЬСТВО
MAXPRINT
Б А С М А С Ы

Типография «Maxprint»
Адрес: 720045, г. Бишкек, ул. Ялтинская 114
Тел.: (+996 312) 36-92-50
e-mail: maxprint@mail.ru